

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 2016

Київ 2016

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1 2016

KYIV 2016

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 2 від 24 березня 2016 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАПН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)
Лакішук Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Матіас Вебер, д-р іст. наук, проф. (Федеральний Інститут культури та історії німців Східної Європи, м. Ольденбург, Німеччина)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Держалюк М.С., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Ігор Каколевські, д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, Німеччина)
Штефан Карнер, д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Кірсенко М.В., д-р іст. наук, проф. (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)
Мироненко П.В., д-р політ. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)
Патріляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Потехін О.В., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)
Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Віргінія Юренієне, д-р іст. наук, проф. (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва)

Рецензенти:

Машевський О.П. д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Жалоба І.В. д-р іст. наук, проф. (Дипломатична академія України при МЗС України)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01030, Київ, вул.Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 2 of March 24, 2016)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A.I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)

Tkachenko V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Lakishyk D.M., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)

Matthias Weber, Doctor of Philosophy, Associate Professor (The Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe, Oldenburg, Germany)

Vidnyanskyi S.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)

Derzhalyk M.S., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Zernetska O.V., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)

Igor Kąkolewski, Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)

Stefan Karner, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)

Kirsenko M.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (National University of “Kyiv-Mohyla Academy”)

Myronenko P.V., Doctor of Political Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Patrylyak I.K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kyiv National Taras Shevchenko University)

Potekhin O.V., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Sribnyak I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Khyzhnyak I.A., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Virginija Jureniene, Ph.D. in History, Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania)

Reviewers:

Mashevskyy O.P., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kyiv National Taras Shevchenko University)

Zhaloba I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Diplomatic Academy of Ukraine of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author's edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01030, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

<i>Слово редактора</i>	9
------------------------------	---

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Кудряченко А.І.</i> Актуальність досліджень проблематики всесвітньої історії в сучасній Україні	12
<i>Ткаченко В.М.</i> Неподільна спадщина Давньої Русі (про святкування 1150-річчя зародження російської державності)	24

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ

<i>Розумюк В.М.</i> Пелопоннеська війна: внутрішньополітичні детермінанти зовнішньої політики	52
---	----

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Реснт О.П.</i> Перша світова війна та її наслідки для України	64
<i>Толстов С.В.</i> Воєнно-політичні союзи та коаліційні відносини напередодні та в період Другої світової війни: природа, модальність, специфіка	79
<i>Швед В.О.</i> «Арабська весна» у контексті сучасного трансформаційного процесу на Близькому і Середньому Сході	109
<i>Igor Khyzhnyak</i> System Confrontation of the Global Poles of Power and Factor of Re-action of Historical Results of the Second World War	123
<i>Rikako Shindo</i> East Prussia, Lithuania and the Soviet Union After the First World War: the Foreign Strategy of a German Exclave During the 1920s	131

УКРАЇНА У СВІТІ

<i>Дацків І.Б.</i> ЗУНР у боротьбі за незалежність на Паризькій мирній конференції 1919 р.	147
<i>Патриляк І.К.</i> Між двома проваллями: Україна в роки Другої світової війни	169

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Зернецька О.В.</i> До історії розвитку комунікацій: перші міжконтинентальні зв'язки	183
--	-----

Солошенко В.В. Захист культурних цінностей у світлі нового закону ФРН 2016 р.	199
---	-----

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»	213
---	------------

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	217
------------------------------------	------------

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	219
---	------------

CONTENTS

<i>Editor's word</i>	9
----------------------------	---

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Kudryachenko A.</i> Topicality of World History Researches Issues in Contemporary Ukraine	12
<i>Tkachenko V.</i> Undivided heritage of the Ancient Rus (on the Celebration of the 1150th Anniversary of Russian Statehood)	24

ANCIENT HISTORY

<i>Rozumyuk V.</i> Peloponnesian War: Domestic Policy Determinants of Foreign Policy	52
--	----

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Reyent O.</i> The World War First and its Consequences for Ukraine	64
<i>Tolstov S.</i> The Political and Military Alliances and Coalition Relations Before and During the Second World War: Nature, Modality and Peculiarities	79
<i>Shved V.</i> “Arab Spring” in the Context of Contemporary Transformation Process in the Near and Middle East	109
<i>Igor Khyzhnyak</i> System Confrontation of the Global Poles of Power and Factor of Re-action of Historical Results of the Second World War	123
<i>Rikako Shindo</i> East Prussia, Lithuania and the Soviet Union After Exclave the First World War: the Foreign Strategy of a German Exclave During the 1920s	131

UKRAINE IN THE WORLD

<i>Datskiv I.</i> ZUNR in the Struggle for Independence of the Paris Peace Conference in 1919	147
<i>Patrylyak I.</i> Between Two Abysses: Ukraine During the Second World War	169

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Zernetska O.</i> On the History of Communication Development: the First Intercontinental Connection	183
<i>Soloshenko V.</i> Cultural Property Protection in the Light of the New Law of FRG 2016	199

NEW PUBLICATIONS RECEIVED BY THE LIBRARY OF THE STATE INSTITUTION “INSTITUTE OF WORLD HISTORY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”	213
CONTRIBUTORS	217
REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	219

Кудряченко А.І.

СЛОВО РЕДАКТОРА

Шановний читачу, ми започатковуємо новий часопис «Проблеми всесвітньої історії», який, як сподівається редакційна колегія, має посісти чільне місце серед журналів історичного спрямування. Передбачається регулярний вихід журналу з огляду на те, що на Державну установу «Інститут всесвітньої історії НАН України» Національною академією наук України покладена місія бути координатором з досліджень проблем всесвітньої історії в Україні.

Для подальшого сходження України важливим завданням постає більш широке дослідження проблематики всесвітньої історії: не лише теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу, але й світосистемних трансформацій в умовах глобального розвитку, конкуруючих версій прогресу сучасності, особливостей світового культурно-цивілізаційного поступу. Для нашої держави і суспільства вагомими є дослідження з проблематики міжнародної безпеки, врегулювання міжнародних конфліктів, впливу геополітичних процесів, міжетнічних та міжконфесійних відносин на міжнародну безпеку тощо. Нині важливе місце посідають проблеми цивілізаційної визначеності, політичні, економічні та культурні відносини України з країнами світу, аналіз і прогнозування цих взаємин.

Головними характеристиками поступу сучасного світу є його глобалізація та регіоналізація, інформатизація та надзвичайна інтенсифікація зв'язків між країнами і народами. Україна, відновивши свою державну незалежність, імперативно стверджує себе у якості рівноправного актора міжнародних відносин та зміцнює позиції у світогосподарських зв'язках та глобальному інформаційному просторі. Однією із умов успішного розв'язання цих завдань мають стати фундаментальні знання про інші країни світу, зокрема, їх досвід та практику подолання кризових явищ. З'ясування широкого спектру зв'язків нашого народу з ними мають допомогти суспільству та державі виважено, усвідомлено та ефективно реалізовувати зовнішньополітичні стратегії.

На часі актуальними є дослідження закономірностей історичного розвитку країн світу, їх трансформаційних перетворень, місця українського народу і його державних утворень в минулому та ролі України у сучасних світових культурно-цивілізаційних процесах. Нині ключовим завданням української історичної науки, особливо у контексті нашого стратегічного курсу на входження до євроатлантичного простору, постає концептуальне осмислення та інтегрування української історії у всесвітню загалом та європейську зокрема. Спершу необхідно подолати історичні схеми, міфи та концептуальні підходи, що домінували стосовно України у минулому та подати світу власне бачення ролі нашої держави у всесвітній історії та сходженні людської цивілізації. Адже

навіть у провідних європейських державах, таких як Німеччина та Франція, з якими зв'язки нашого народу сягають глибини століть, чимало політиків недостатньо диференціюють Україну, її національні інтереси від Росії чи інших країн СНД.

То ж варто усвідомлювати, що без залучення контексту світового цивілізаційного поступу не можливо продовжувати на сучасному науковому рівні процес повного та об'єктивного відтворення національної історії, з'ясування ролі та місця України й українського народу у всесвітньому історичному процесі. Адже зовнішні чинники та міжнародні відносини мали суттєвий, а інколи й визначальний вплив на історичну долю українського народу.

Нині українська історична наука імперативно потребує власної науково-дослідницької парадигми історії країни, її національно-державних вимірів, які б знаходились у відповідності зі світовою історією та кореспондувалися один з одним. Адже сучасні російська, польська та інші парадигми української історії не враховують, ігнорують або подають у міфологізованому вигляді специфіку українського історичного процесу в контексті історії Європи та світу. Саме тому важливо органічно вписати українську історію у всесвітню, керуючись принципами об'єктивізму, науковості та виходячи з власного, українського бачення цього процесу.

Перший номер журналу висвітлює широке коло проблем різних історичних етапів та географічних меж, проте спрямованість більшості з них пов'язана з воєнною проблематикою. Це є виправданим, адже за останні 5,5 тис. років людство мало лише близько 300 років мирного життя. Водночас, досить важко сприймати той факт, що за період з 1801 по 1913 рр. у війнах загинуло 5,6 млн. людей, а в результаті двох останніх світових війн – понад 85 млн. загинуло, а 48 млн. залишилися інвалідами. Становище не покращилося й у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.: у світі було розв'язано понад 150 локальних війн і великих воєнних конфліктів, жертвами яких стали понад 25 млн. людей.

Як відомо, член Британської академії Е. Хопсбаум увів поняття «короткого ХХ століття», яке тривало з 1914 по 1991 рр. За твердженням дослідника, початок століттю поклала Перша світова війна, в результаті якої розпалися Німецька, Російська, Австро-Угорська й Османська імперії, а закінченням його він вважав дезінтеграцію і крах Радянського Союзу. Донедавна ця періодизація не викликала сумнівів, однак нинішня криза навколо України змушує нас замислитись над тим, чи дійсно розпад СРСР завершився у 1991 р.? Можливо це був лише «напіврозпад» у тривалому процесі «ланцюгової реакції» наступних подій, що й досі продовжуються із вкрай невизначеними прогнозами на майбутнє? У цьому контексті постає ще одне питання – чи не продовжується й нині не таке вже й «коротке», а як виявилось, «довге» і трагічне криваве ХХ ст.? Чи буде йому покладено край подіями, започаткованими у 2014 р.? За

таких умов можна буде ввести до наукового обігу новий термін: «зміщене ХХ ст.», що розпочинається у 1914 р. і триває до нині.

Отже, обрання редколегією журналу тематичного наповнення першого номеру відповідними матеріалами стає зрозумілим для читацької аудиторії. Ми сподіваємося, що ґрунтовний науковий підхід до висвітлення подій історії буде ознакою наших публікацій, щоб актуальні студії, напрацювання і розробки авторів журналу мали широку вітчизняну та зарубіжну читацьку аудиторію і були затребувані нашою державою і суспільством.

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 93 (477)

Кудряченко А.І.

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМАТИКИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються питання щодо актуалізації проблематики досліджень із всесвітньої історії в роки незалежності України та на середньострокову перспективу. Автор аналізує науково-організаційні складові поліпшення вітчизняних досліджень у сучасну історичну добу, з'ясовує спеціалізацію на окремих історичних періодах та регіонах створеної у 1990-х рр. низки академічних інститутів, а також резерви, які слід задіяти для нарощування досліджень у даній царині. Пропонує визначення тематики і змістовного наповнення відповідних часових та географічних зрізів студій із всесвітньої історії. Окремо в статті аналізуються відповідні напрями досліджень новоствореної Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», визначаються пріоритети поглибленого вивчення вітчизняними істориками минулого і сьогодення оточуючого світу, з'ясування ролі та місця України і українського народу у розвитку європейського континенту і всесвітньо-історичного процесу минулих і сучасності. Автор формулює амбітне завдання інтегрування української історії, її відповідного місця у світову не лише в роботах вітчизняних дослідників, а й у працях зарубіжних істориків, висвітлює складові розвитку національної історіографії в контексті імперативів сучасної світової історичної думки та формування вітчизняної науково-дослідницької парадигми у відповідності зі світовою історією. У статті актуалізується вивчення особливостей цивілізаційної структури сучасного світу, передового світового досвіду державотворення, сприяння поширенню в міжнародному інформаційному просторі досліджень про історичну тяглість статусу України як міжнародного актора.

Ключові слова: Україна, всесвітня історія, науково-дослідна парадигма, історіографія, міжнародні зв'язки, глобальні історичні явища, концептуальні і прикладні наукові розробки, європейська та світова цивілізація.

Цим числом Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» започатковує науковий часопис «Проблеми всесвітньої історії». Він покликаний стати вагомим надбанням Інституту, сприяти об'єднанню наукових сил і фахівців нашої країни щодо висвітлення актуальних проблем всесвітньої історії, перспективних напрацювань у цій галузі історичної науки, досліджень відповідних історико-хронологічних та географічно-тематичних зрізів. Новий журнал має гуртувати вітчизняних науковців окресленого напрямку, стати притягальною платформою для публікації їх наукових розвідок, для дискусій чи полеміки стосовно актуальних теоретико-методологічних підходів і нових парадигм у практиці наукових досліджень із широкого кола проблем всесвітньої історії. Редколегія має також намір залучати до співпраці й відомих іноземних науковців та друкувати їх дослідження на сторінках нашого журналу.

Відомо, що вітчизняна історична наука як складова соціогуманітаристики в добу незалежності, долаючи низку труднощів перехідного періоду, нарощує

потенціал свого розвитку, охоплює все ширше коло досліджуваних проблем і напрямів. Рубіжним для історичної науки України став етап здобуття незалежності держави і вихід її на міжнародну арену як суверенного суб'єкта політичних та світогосподарських відносин.

У перші роки незалежності та суверенного розвитку важливими завданнями дослідників суспільних наук постали подолання спадщини минулого, зокрема: вузькості класового підходу до вивчення й оцінки та інтерпретації історичних явищ і всього перебігу подій; ідеологічно-пропагандистських кліше і штампів; відвертого ігнорування надбань передової західної історичної думки тощо. Іншими словами, у сучасну історичну добу змінилася система не лише відправних координат, а й наукові пріоритети вітчизняних істориків у розробці всього кола історичних досліджень. На перший план виступили проблеми утвердження нового наукового підходу та методологічних засад історичної науки, переосмислення основних історичних закономірностей за відмови від домінування формаційного підходу до періодизації історії та одномірного її вивчення і тлумачення, а також налагодження плідних міжнародних контактів. Віднині з'ясування причинно-наслідкових детермінант суспільного розвитку мало включати і складові цивілізаційного поступу, його людські виміри, а опанування всім арсеналом сучасних теоретико-методологічних напрацювань західної історичної науки покликано сприяти поглибленому вивченню минулого і сьогодення оточуючого світу як необхідної умови розвитку національної історіографії в контексті імперативів сучасної світової історичної думки.

Надто важливою у справі становлення та подальшого розвитку досліджень з проблематики всесвітньої історії в сучасній Україні була і є постійна увага до цього кола питань Президії Національної академії наук України. Так, за рішенням Президії АН України на початку 1990-х рр. було створено низку інститутів, що стали спеціалізуватися на окремих історичних періодах та регіонах. Серед них постали новостворені: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського, Інститут сходознавства імені А. Кримського, Інститут європейських досліджень (до 2001 р. східноєвропейських досліджень), Інститут українознавства імені І. Крип'якевича тощо. На засіданнях Президії НАН України приділяється пильна увага стану справ у цій царині гуманітаристики, питаннями розвитку історичної науки постійно опікується низка членів Президії НАН України. У травні 2009 р. на засіданні Президії НАН України було заслухано та обговорено доповідь «Сучасний історіографічний процес в Україні: здобутки й нерозв'язані проблеми», з якою виступив директор Інституту історії України академік НАН України В.А. Смолій. У прийнятій Постанові від 13 травня 2009 р. відзначалося, що навчальний, просвітницький і науково-дослідницький процеси у сфері історичного знання мають величезне соціально-політичне

значення, що виховання історією становить істотний елемент державотворення. Відзначивши здобутки вітчизняних істориків, перш за все, колективу Інституту історії України, Президія НАН України визначила низку важливих та невідкладних завдань щодо розвитку вітчизняної історичної науки.

Говорячи про створені на початку 1990-х рр. нові інститути Відділення історії, філософії та права НАН України, варто особливо відзначити, що саме Інститут історії України підсилив їх кадровим складом. З того часу ці інститути за підтримки Президії, Бюро Відділення НАН України провели значну науково-організаційну роботу, реалізували чимало дослідницьких проєктів, налагодили взаємовідносини із відповідними закордонними науковими центрами. Аналіз пройденого шляху та знайомство з низкою узагальнюючих праць стосовно поступу вітчизняної історичної науки, зокрема з працями В.А. Смолія, О.П. Ресента, Л.О. Зашкільняка, С.В. Віднянського та інших, дає підстави говорити про два важливих етапи розвитку досліджень з проблематики всесвітньої історії в сучасній Україні. Перший етап бере початок з 1991 р. (з часу досягнення Україною незалежного статусу) і продовжувався до межі XX-XXI ст. Для цього часу характерними були: розрив із одномірними підходами спадщини попередніх десятиліть та поступовий перехід до нових науково-методологічних засад історичних досліджень, підготовка і випуск цілої низки фундаментальних праць із вітчизняної історії, вихід на відповідні узагальнення стосовно місця України в оточуючому світі.

Нинішній, другий етап розвитку історичної науки, її складової із всесвітньої проблематики, бере відлік з початку XXI ст. Протягом цих років відбувається формування осередків наукових шкіл, які все наполегливіше досліджують країни і регіони (однак, далеко не всі й неоднаковою мірою) та розвиток України у загальносвітовому контексті історичного поступу. Ці роки можна назвати періодом утвердження нового світобачення у працях все ширшого кола вітчизняних істориків, більш реалістичного розуміння всесвітньо-історичного поступу, його етапів та ролі окремих держав і регіонів.

Звісно, поряд із застарілою теоретико-методологічною спадщиною минулого етапу, стримуючим чинником розвитку досліджень з історії зарубіжних країн і міжнародних відносин в Україні було незнання багатьма українськими істориками провідних західноєвропейських та інших іноземних мов. Без виправлення такого становища історичні дослідження із всесвітньої історії в Україні неспроможні були б подолати провінціалізм та маргінальне світобачення.

Слід підкреслити, що оскільки в Україні донедавна ще не було окремого наукового закладу з проблематики всесвітньої історії, то основний тягар досліджень у цьому напрямі, особливо в перше десятиліття незалежності, лягав на Інститут історії України НАН України – провідну академічну установу даного профілю. За нових історичних умов Інституту вдалося подолати відірваність від магістралей світового наукового поступу та від уразливих

сторін попередньої національної традиції, налагодити стосунки із зарубіжними науковими центрами. Провідна роль академічного Інституту історії України, діяльність його керівництва та провідних фахівців значно сприяли широкому професійному середовищу українських істориків адаптуватися до нових умов і можливостей та сучасних вимог. Акумулюючи практику розв'язання конкретних наукових проблем, цей колектив керувався баченням загальної перспективи перебігу всього історичного процесу, потребами опанування сучасним науково-методичним інструментарієм, світоглядними парадигмами з виходом на цивілізаційний діалог [1, с. 10].

Виходячи із сучасних потреб, Постановою Президії НАН України від 21 вересня 2011 р. № 266 на базі Інституту європейських досліджень НАН України було створено Державну установу «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», що розпочав свою роботу у цій якості в березні 2012 р. У січні 2014 р. склад Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» поповнився науковцями з Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Відтоді у складі Інституту всесвітньої історії НАН України було сформовано п'ять наукових відділів: теорії та методології вивчення всесвітньої історії, глобальних і цивілізаційних процесів, трансатлантичних досліджень, історії нових незалежних держав, історії країн Азії та Африки.

Академічний Інститут всесвітньої історії розгорнув свою діяльність на базі здобутків Інституту європейських досліджень, започаткованих ним регулярних міжнародних наукових конференцій та співпраці із вітчизняними і зарубіжними науковими установами. Вельми показово, що науковий доробок співробітників Інституту європейських досліджень узагальнений в чотирьох фундаментальних міждисциплінарних колективних монографіях циклу «Україна в Європі» та у багатьох наукових збірниках даного циклу, які разом із іншими авторськими монографіями були номіновані на Державну премію в галузі науки і техніки за 2013 р.

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» щороку проводить міжнародні наукові конференції, зустрічі з послами та дипломатами іноземних держав, засідання «круглих столів» з актуальної наукової та міжнародної тематики. Сталою практикою є вихід авторських та колективних монографій, підручників, збірників наукових праць силами співробітників Інституту. Зокрема, протягом 2014 – березня 2016 рр. опубліковані сім монографій, одна з яких є колективною та п'ять авторських, зокрема, одна видрукувана за кордоном. За три останні роки вийшли друком 15 наукових збірників за матеріалами наукових конференцій та 2 аналітичні доповіді. У 2015 р. в Інституті проведено 10 наукових міжнародних конференцій та інших заходів, науковцями направлено цілу низку аналітичних матеріалів понад 110 адресатам – державних органів влади, на значну кількість із них отримано схвальні

відгуки та нові заявки від міністерств та відомств України. Відповідним рішенням Бюро Відділення історії, філософії та права і постановою Президії НАН України за № 217 від 23 вересня 2015 р. підтримано пропозицію Інституту щодо підготовки та публікації протягом наступних кількох років п'яти томної енциклопедії «Країни світу і Україна» [2].

Задля нарощування зусиль з дослідження актуальних проблем всесвітньої історії, світового культурно-цивілізаційного поступу започатковано й нинішній часопис. Адже існуючі журнали та періодичні видання Інституту історії України НАН України та інших академічних установ, часописи ВНЗ сконцентровані на висвітленні обмеженого кола наукових проблем і лише певною мірою торкаються проблематики, що визначена провідною для Інституту всесвітньої історії. Оцінки зробленого у цьому напрямі свого часу детально аналізували вітчизняні дослідники, зокрема на сторінках «Українського історичного журналу» професор, а нині член-кореспондент НАН України С.В. Віднянський. У своїх статтях у № 6 за 1997 р. «Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» [3] та у № 5 за 2010 р. «Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні» знаний науковець розглянув нові тенденції, позитивні зрушення на науковому рівні, тематичній спрямованості напрацювань вітчизняних науковців із всесвітньої історії й міжнародних відносин та удосконалення методології досліджень [4]. Він проаналізував заснування нових дослідницьких центрів, фахових часописів та інших складових розвитку досліджень цієї галузі, дав слушні оцінки стосовно ролі й значення наукових шкіл та проблем їх формування, тенденцій зростання інтересу молодих українських дослідників до історії зарубіжних країн і міжнародних відносин.

Зважаючи на важливість піднятої проблематики, мені довелося продовжити цю широку тему. В «Українському історичному журналі» № 1 за 2011 р. у статті «Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні» я ставив питання щодо актуалізації тематики досліджень із всесвітньої історії, пошуку резервів, які слід задіяти для поліпшення існуючого становища у цій сфері, розглядав складові змістовного наповнення цих студій. Окремо довелося з'ясувати кількісні та якісні дані, наукові пріоритети поглибленого вивчення вітчизняного історичного минулого й сьогодення навколишнього світу та напрями розвитку національної історіографії в контексті імперативів світової історичної думки [5].

Тож в умовах вже діючого Інституту всесвітньої історії НАН України можливості досліджень з даної проблематики значно зросли. Важливо враховувати, що основні напрями наукових досліджень нашої Установи, особливо з урахуванням відповідних змін у 2014 р., були скореговані окремим рішенням Президії НАН України. До них віднесено теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу; світ-системні трансформації в умовах глобального розвитку; світовий культурно-цивілізаційний розвиток,

цивілізаційні зрушення та конкуруючі версії прогресу сучасності; суспільно-політичні та культурні взаємини України з країнами світу, аналіз і прогнозування цих взаємин; міжнародну безпеку, врегулювання міжнародних конфліктів; вплив геополітичних процесів, міжетнічних та міжконфесійних відносин на міжнародну безпеку тощо.

На сучасному етапі ці наукові напрями в галузі дослідження проблем всесвітньої історії лягають у площину низки завдань великого масштабу, які потребують свого розв'язання. Вони об'єктивно випливають із того стану, в якому перебуває сучасне українське суспільство, держава та вітчизняна наука. Адже з часів В. Антоновича та М. Грушевського українська історична наука досить успішно виконала актуальне для бездержавного існування України завдання відокремлення української історії від історії домінуючих націй.

Ключовими характеристиками сучасного світу є його глобалізація та надзвичайна інтенсифікація зв'язків між країнами і народами. Перед Україною, яка відносно недавно відновила свою державну незалежність, у сучасному глобалізованому світі вкрай гостро стоїть низка принципових проблем. З одного боку, це утвердження України як дієвого і рівноправного актора міжнародних відносин та зміцнення своїх позицій у глобальному інформаційному просторі, а з іншого – потреба спертися на фундаментальні знання про інші країни світу та зв'язки нашого народу з ними, що мають допомогти суспільству та державі виважено, усвідомлено та ефективно реалізовувати зовнішньополітичні, зокрема, інтеграційні стратегії.

З огляду на це, все більш затребуваними постають фундаментальні дослідження закономірностей історичного розвитку країн світу, складових їх успішного поступу і трансформаційних перетворень, місця українського народу і нашої держави у світових культурно-цивілізаційних процесах, розвитку двосторонніх відносин. Нині ключовим завданням української історичної науки, особливо в контексті нашого стратегічного курсу на входження до євроатлантичного простору та євроінтеграційного поступу, постають невідкладні завдання концептуального осмислення та інтегрування української історії у всесвітню та європейську.

До нині українська історія і світова історія існують здебільшого окремо. Українська історія здебільшого трактується без належного поєднання із світовою, а світова історія досі фактично ігнорує надбання вітчизняних студій, й, навіть, власне існування України. Тому необхідно цілеспрямовано працювати над вирішенням цієї проблеми, щоб українська історія зайняла відповідне їй місце у світовій не лише в роботах вітчизняних дослідників, а й у працях зарубіжних істориків.

Загальновідомо, що історія людства є не лише історією народів, з яких вона складається, а й їх взаємодії. Тривалий бездержавний статус України призвів до того, що факти існування двосторонніх відносини з нею та її внесок у розвиток

європейської цивілізації у минулому в багатьох країнах стерся з пам'яті наукової та політичної еліти, не кажучи вже про пересічних громадян. Це нині безпосередньо впливає на сприйняття та ставлення до України з боку провідних світових гравців та інституцій, ускладнюючи реалізацію української політики на міжнародній арені.

Тому для належного поновлення та актуалізації сприйняття України як давнього і дієвого суб'єкта історичного процесу необхідно активізувати дослідження як двосторонніх відносин з країнами світу, так і ролі Київської Русі й Козацької держави у протистоянні та розвитку цивілізацій на сході Європи; позиціонування державних формувань України після розпаду Російської імперії на початку XX ст. в європейському контексті; місця України у міжнародній політиці у міжвоєнний період; ролі України у системі міжнародних відносин під час Другої світової війни, повоєнних десятиліть наростаючого протистояння та в сучасну добу геополітичних зрушень; характеру відносин з Російською Федерацією в контексті стримування її намірів зміни сучасного мирного світоустрою.

Ґрунтовні наукові дослідження та їх поширення в інформаційному просторі, у наукових та політичних колах країн Європи і світу нині вельми актуальні та затребувані. Слід подолати застарілі історичні схеми, міфи та концептуальні підходи домінуючих у минулому щодо України націй, які ще й нині здебільшого побутують у переважній більшості зарубіжних країн та подати світу українське бачення історії України у всесвітній історії, сходженні людської цивілізації. Адже навіть у провідних європейських державах, таких як Німеччина чи Франція, з якими зв'язки нашого народу сягають глибини віків, чимало політиків недостатньо диференціюють Україну, її національні інтереси від Росії чи від інших країн СНД.

Частка історичних досліджень присвячених проблематиці всесвітньої історії в Україні не відповідає потребам і реаліям сучасного глобалізованого світу та тим стратегічним інтеграційним завданням, які стоять перед Україною. За статистичними даними, за перші двадцять років незалежності країни частка дисертацій за спеціальністю «всесвітня історія» із загальної кількості захищених з усього історичного масиву склала лише біля 14%. Чимало країн, регіонів світу, а також окремих історично-географічних зрізів та доленосних подій всесвітнього історичного розвитку залишаються ще поза належною увагою вітчизняних досліджень.

Також варто усвідомлювати, що без залучення контексту світового цивілізаційного поступу не можливо продовжувати на сучасному науковому рівні процес повного та об'єктивного відтворення національної історії, з'ясування ролі, місця України та українського народу в перебігу європейських подій минувшини і сучасності, у всесвітньому історичному процесі. Адже зовнішні чинники та міжнародні відносини справляли суттєвий, а часто і визначальний вплив на історичну долю українського народу.

Українська історична наука нині імперативно потребує власної науково-дослідницької парадигми історії країни, її національно-державних вимірів, яка б знаходилась у відповідності зі світовою історією, кореспондувалася з нею. Натомість є російська, польська та інші парадигми української історії, які не враховують, ігнорують чи подають у міфологізованому вигляді специфіку українського історичного процесу в контексті історії Європи і світу. Тому так важливо органічно вписати українську історію у всесвітню, керуючись принципами об'єктивізму, науковості та виходячи з власного, українського, бачення цього процесу.

Отже, метою цього наукового видання є підготовка і висвітлення на засадах сучасних надбань історичних досліджень виважених поглядів на світ-системні трансформації, подача ґрунтовних та науково вивірених знань про особливості історичного розвитку країн світу, історичні зв'язки України з країнами і народами світу, актуалізація передового світового досвіду державотворення, сприяння поширенню в міжнародному інформаційному просторі даних про історичну тяглість статусу України як міжнародного актора.

Надто важливим постає і завдання вироблення власного бачення всесвітньої історії та місця у ній, подолання російсько-радянської схеми визначення і трактування всесвітньої історії, її доленосних віх. Актуальними конкретними напрямками сучасних історичних досліджень у галузі всесвітньої історії в Україні мають стати: проблеми відповідних історичних періодів загалом; вивчення основних ідей, сил, рухів і подій, що впродовж століть формували європейський континент, його ідентичність; аналіз нових глобальних історичних явищ та подій новітньої історії у розвитку людської цивілізації, зокрема, модернізаційних процесів, спрямованих на побудову в низці країн постіндустріального та інформаційного суспільства; дослідження історичного розвитку та внеску в спільний досвід суспільного устрою і культури як провідних держав Європи, так і тих регіонів континенту, які не справляли визначального впливу на формування європейських історичних традицій, зокрема Центрально-Східної Європи, Балкан, Скандинавії тощо.

Окремим широким напрямом постає вивчення доленосних процесів та подій в історії країн ЦСЄ у XX ст. Це стосується проблематики як ролі народів регіону у Першій і Другій світових війнах, повоєнних десятиліть, так і загальних рис та особливостей радянзації країн регіону та падіння комуністично-тоталітарних режимів у них, особливостей антитоталітарних революцій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. та їх альтернатив. Для вітчизняних дослідників затребуваним постає вивчення складових успішних перетворень і національного відродження, місця держав регіону в міжнародних відносинах в умовах глобалізації, їх участі у регіональній, субрегіональній та загальноєвропейській інтеграції.

Актуальними є проблеми періодизації та інтерпретації особливостей розвитку народів і країн ЦСЄ у сучасну історичну добу, поглиблений аналіз етнонаціональних процесів, проблем міграції й буття національних меншин, міжнаціональних відносин, утвердження демократичних традицій і прав людини у новітній історії країн регіону. Маловивченими є процеси модернізації, складові та особливості становлення постіндустріального суспільства у країнах ЦСЄ, характерні риси і міжнародні рецепції в розвитку культури і мистецтва, історична пам'ять народів регіону в контексті їх взаємовідносин та європейських цінностей. Важливим напрямом постає дослідження міждержавного співробітництва країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи наприкінці XX – на початку XXI ст. та його значення для України. Зокрема, це аналіз механізмів інтеграції як окремих країн, так і цілих регіонів у сучасний європейський та світовий економічний простір.

Окремими напрямками мають стати вивчення історії нових незалежних держав, сучасних країн Азії, Африки, Австралії, Північної та Південної Америки. У кожному із цих ареалів чимало історичних процесів, проблем і викликів, які мають не лише особливе, а й загальноісторичне значення. Без напрацювань щодо цих регіонів складно говорити про знання закономірностей всесвітньої історії.

Водночас у цьому контексті відкритим залишається питання особливостей цивілізаційної структури сучасного світу. Імперативним завданням постають дослідження щодо визначення та приналежності до окремих чи локальних цивілізацій сучасних геополітичних і гео економічних регіонів: ЄС, Латинської Америки, Африки, Близького Сходу, а також великих державних потуг та наддержав, які мають довготривалі історичні традиції: Китаю, Росії, США, Японії, Індії тощо. У цю площину лягає завдання аналізу відповідних критеріїв типологізації цих цивілізацій: чи то за релігією, як вважає відомий історик А. Тойнбі та фахівець у сфері геополітики С. Гантінгтон; чи то критеріями «світ-економіки», як вважає видатний представник напряму всесвітньо-економічної історії Ф. Бродель; чи то, нарешті, родовою ознакою цих цивілізацій є тип менталітету, що доводили не менш відомі представники французької історичної школи під назвою «школа анналів» на чолі з Ж. Лефевром [6; 7]. Очевидно ця проблема, як і багато інших, може бути окремо винесена на дискусійну платформу нашого журналу. Без широкої і ґрунтовної дискусії, без комплексного підходу є мало ймовірним розв'язання цих та інших актуальних і складних теоретичних питань.

Іншими словами, перед нами в цьому зв'язку постає завдання створення вітчизняного цілісного погляду на розвиток світової цивілізації та актуальних проблем всесвітньої історії, зокрема, вироблення концептуальних підходів до розуміння сучасного світоустрою та перспектив його трансформації. Це вимагає формування вітчизняної наукової школи, яка б системно займалась виробленням концептуальних підходів до позиціонування ролі і місця України

у всесвітньому історичному процесі та інтеграції української історії у загальноєвропейський та загальносвітовий контекст, які були б прийнятними не лише для України, а й для більшості країн світу.

У зв'язку з цим зусилля слід спрямувати на подолання тих міфів, які створили російське, польське, турецьке, німецьке, єврейське бачення історії України у світовій історії. Перспективним завданням постає напрацювання власного понятійного апарату в контексті позиціонування України у світі, що, зокрема, сприятиме і поступовому згортанню недолугого використання в українському інформаційному просторі (а у перспективі – й у світовому) нав'язаних колишніми панівними щодо України націями ідеологем. Показовим прикладом може бути поширене використання дефініцій «близьке» та «далеке» зарубіжжя, відповідно до яких Польща, Угорщина чи Словаччина є для України «далеким зарубіжжям», а Таджикистан чи Узбекистан «близьким зарубіжжям».

Дослідження глобальних геополітичних та соціально-економічних процесів на світовому та регіональному рівнях мають доповнюватися вивченням історії та перспектив взаємодії між ключовими суб'єктами міжнародних відносин сучасного світу, прогнозуванням тенденцій розвитку міжнародних відносин та перспектив розвитку регіональних міжнародних об'єднань. Усі ці дослідження та напрацювання покликані збагатити наші знання історії та перспектив взаємин України з об'єднаннями держав, з окремими країнами світу, сприяти утвердженню України у глобальних та регіональних міжнародних об'єднаннях.

Принципово важливо при концептуальній розробці української версії всесвітньої історії й місця України в ній орієнтуватись не на наздоганяючий, а на випереджаючий підхід. Необхідно орієнтуватись на те, щоб політичні та державні структури могли у своїй діяльності спиратись та використовувати концептуальні і прикладні розробки науковців у сфері всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Впевнений, що наш часопис, його електронна версія, власне, як і інші видання, сприятимуть популяризації знань в українському суспільстві з минулого окремих зарубіжних, у першу чергу європейських, країн і народів, всесвітньої історії загалом та вихованню у наших громадян почуття причетності до розвитку європейської та світової цивілізації. Очевидно, що це стане слушним для розробки і запровадження оптимальної стратегії інтеграції України не тільки до євроатлантичного ареалу, а й до спільноти демократичних, економічно і технологічно розвинених країн світу.

Список використаних джерел та літератури

1. Тронько П.Т. 40 років служіння Клію / П.Т. Тронько // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 1096 с.
2. Матеріали звіту наукової діяльності Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» за 2015 р.

3. Віднянський С.В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» / С.В. Віднянський // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С.166-180.
4. Віднянський С.В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі світової історії в Україні / С.В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 166-179.
5. Кудряченко А.І. Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні / А.І. Кудряченко // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 180-194.
6. Смоленский Н.И. О разработке теоретических проблем исторической науки / Н.И. Смоленский // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 166-172.
7. Фриман Э. Методы изучения истории / Э. Фриман. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2015. – 200 с.
8. Алексієвець М. Наукові дослідження із всесвітньої історії в нашому університеті: стан і проблеми / М. Алексієвець // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 5. – Ч.1. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка.
9. Ганзін В. Вивчення всесвітньої історії в Україні: 20 років тупцювання на місці / В. Ганзін // Дзеркало тижня. – 2011. – 17 червня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vivchennya_vsesvitnoyi_istoriyi_v_ukrayini__20_rokiv_tuptysyuvannya_na_mistsi.html
10. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории / А.С. Лаппо-Данилевский. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2013. – 602 с.

Кудряченко А.И. Актуальность исследований проблематики всемирной истории в современной Украине.

В статье рассматриваются вопросы актуализации проблематики исследований по всемирной истории в годы независимости Украины и на среднесрочную перспективу. Автор анализирует научно-организационные составляющие улучшения отечественных исследований в современную историческую эпоху, выясняет специализацию на отдельных исторических периодах и регионах созданных в 1990-х гг. ряда академических институтов, а также резервы, которые следует задействовать для наращивания исследований в данной области. Предлагает определение тематики и содержательного наполнения соответствующих временных и географических срезов исследований по всемирной истории. Отдельно в статье анализируются соответствующие направления исследований ново созданного Государственного учреждения «Институт всемирной истории НАН Украины», определяются приоритеты углубленного изучения отечественными историками прошлого и настоящего окружающего мира, выяснения роли и места Украины и украинского народа в развитии европейского континента и всемирно-исторического процесса прошлого и современности. Автор формулирует амбициозную задачу интегрирования украинской истории, ее соответствующего места в мировую не только в работах отечественных исследователей, но и в трудах зарубежных историков, освещает составляющие развития национальной историографии в контексте императивов современной мировой исторической мысли и формирования отечественной научно-исследовательской парадигмы в соответствии с мировой историей. В статье актуализируется изучение особенностей цивилизационной структуры современного мира, передового мирового опыта государства, содействие распространению в международном информационном пространстве исследований про историческую преемственность статуса Украины как международного актора.

Ключевые слова: Украина, всемирная история, научно-исследовательская парадигма, историография, международные связи, глобальные исторические явления, концептуальные и прикладные научные разработки, европейская и мировая цивилизация.

Kudryachenko A. Topicality of World History Researches Issues in Contemporary Ukraine.

The article examines the questions of world history research actualization in the years of Ukrainian independence, and for the medium term. The author analyzes the scientific and institutional components to improve domestic investigations into the modern historical epoch, finds out the specialization in certain historical periods and regions created in the 1990's by a number of academic institutions, as well as reserves, which should be used to increase research base in this area. The author proposes definition of the theme and substantive content of the relevant sections of temporal and geographical studies of world history. Separately, the article analyzes the relevant research areas that are newly created by the State Institution "Institute of World History of NAS of Ukraine", identifies priorities in-depth study by Russian historians of the past and present of the world, reveals the role and place of Ukraine and the Ukrainian people in the development of the European continent and world-historical past of the process and modernity. The author formulates ambitious goal of integration of Ukrainian history, its appropriate place in the world, not only in the works of local researchers, but also in foreign works of historians, highlights the constituent national historiography development imperatives of the context of the modern world historical thought and the formation of the domestic research paradigm in accordance with the World history. The article updates study of the features of civilizational structure of the modern world, the state of international best practices, promotion of the international information space research about the historical continuity of the status of Ukraine as an international actor.

Keywords: *Ukraine, World History, research paradigm, historiography, international relations, global historical phenomenon, conceptual and applied research and development, European and world civilization.*

УДК 94(367)

Ткаченко В.М.

НЕПОДІЛЬНА СПАДЩИНА ДАВНЬОЇ РУСІ (ПРО СВЯТКУВАННЯ 1150-РІЧЧЯ ЗАРОДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ)

У статті розкрита політика «приватизації» історії Давньої Русі з боку сучасних керівників Російської Федерації в контексті святкування ними ювілею 1150-річчя зародження російської державності. Натомість запропонована альтернативна версія походження Русі під кутом світ-системного аналізу. Історія того чи іншого суспільства є відкритою системою, а її розвиток не є фатально приреченим – завжди є альтернативи, не кажучи вже про гру випадку. Це положення особливо важливе нині, коли ми перебуваємо у стані вибору, який залежить від кожного з нас.

Наголошується, що історія України є своєрідною ілюстрацією складності й неоднозначності вияву основного соціокультурного закону – визначення міри у процесі об'єднання цивілізаційної специфіки культури і соціальної практики. Основна діалектична суперечність, яка була закладена в генофонді українського народу, що формувався після розпаду Русі, полягала в тому, що успадкована переважно східна, греко-візантійська релігійна й культурна традиція, через вплив історичних обставин, мала б віднайти адекватну відповідь на виклик з боку суспільно-політичної системи Заходу.

Ключові слова: Русь, Русь-Україна, Російська Федерація, російська державність, світ-системний аналіз, міні-системи, світ-імперія, світ-економіка, норманісти, антинорманісти.

5 березня 2011 р. у Російській Федерації було опубліковано Указ Президента від 3 березня 2011 р. № 267 «Про святкування 1150-річчя зародження російської державності». У ньому зазначалося, що «з метою подальшої консолідації російського суспільства» Президент РФ постановляє «взяти до керівництва» урядову пропозицію «про святкування у 2012 р. 1150-річчя зародження російської державності». Виконання плану основних заходів щодо святкування було покладено на відповідний організаційний комітет [1]. Інформаційні агентства Росії донесли до громадськості, що «у 862 р. до влади в Новгороді прийшов Рюрик, і саме ця дата традиційно вважається «точкою відліку» для Росії» [2]. Головна частина урочистостей мала відбутися у Великому Новгороді 21-23 вересня 2012 р.

Втім, консенсусу щодо самої урочистої дати та її трактування серед представників наукової думки Росії досягнуто не було. Наприклад, одну думку відстоює А. Буровської – автор книги «Отец городов русских» (зважаючи на те, що в російській мові є два поняття – «русский» та «российский», а в українській – лише «російський», ми будемо задля адекватного розуміння тексту теж вдаватися до терміну «русский» і у викладі українською мовою). З позиції русского націоналізму цей автор стверджує, що колискою «русской» державності є не Київ, а Новгород, а тому закликає громадян Росії «повернутися до джерел і усвідомити себе спадкоємцями не лише

Московського князівства, але і Новгородської республіки» [3]. Тобто, спадкоємність мала йти по лінії: Великий Новгород-Москва. А Київ у цьому вимірі лишається десь на узбіччі історії.

Водночас, керівник Староладозької археологічної експедиції А. Кірпи́чников дотримується імперського трактування історичних подій. Роль Рюрика, на його погляд, полягає в тому, що «він заснував першу на Русі династію, що утрималась на троні до кінця XVI ст. Держава, заснована Рюриком, називалася в різні віки по-різному: Київська Русь, Московська держава, Російська імперія, СРСР, Російська Федерація. Але існувала вона безперервно, не дивлячись на ворожі нашествия, біди, смути й революції» [4].

Як же відреагувала громадськість України на ювілейні ініціативи Росії? Відомий публіцист І. Лосєв із здивуванням запитував: «Це виходить, що у 862 р. від народження Христа уже була Росія»? І далі: «А хто в нас відповідь на цей «м'який», але доволі небезпечний виклик? А де ж наша роз'єднана національна інтелігенція, яка вічно гризеться й розважається постмодернізмом?» [5].

Слід віддати належне – публіцистичними виступами, найчастіше у газеті «День», на проголошення ювілею російської державності відізналася низка українських вчених (А. Свидзинський, М. Жуйкова, В. Степанков, П. Кралюк, О. Палій та ін.). А згодом надійшли й практичні пропозиції. За свідченням доктора філософських наук, професора Національного університету «Острозька академія» П. Кралюка, дехто із вітчизняних науковців пропонував відзначати дати, виходячи із того, що з 852 р. наша земля за свідченнями «Повісті временних літ», стала називатися руською. А руська земля – не значить русская. До XIX ст. Руссю називали українські землі. Тому Острозька академія виступила з ініціативою гідно відзначити 1160-річчя української державності. Можна говорити також про 1160-річчя української історіографії, української літератури. Помилково вважати, що вітчизняна література розпочалась з «Енеїди» І. Котляревського. Просто, про її давній період мало знають» [6, с. 6].

Варто зазначити: ювілейні ініціативи Росії були лише одним із факторів уважного ставлення українських учених до питання національної ідентичності України. І свідчення тому – численні публікації на тему нашого історичного минулого, як в наукових виданнях, так і в пресі. Наочний приклад тому – випуск під загальною редакцією Л. Івшиної монументального збірника під назвою «Сила м'якого знака, або повернення Руської правди» [7]. Головний пафос останнього видання, на мій погляд, полягає у тому, щоб помістити осмислення ідентичності України в площину її історичної тяглості – Русі-України. Друга особливість – вийти за межі суто політичної історії й здійснити аналіз феномена нарощування в середовищі українського демосу (не етносу – і це принципово!) системи тих соціонормативних цінностей, які засвідчують нашу європейськість.

Оскільки ця тема невичерпна, можна запропонувати ще одну, альтернативну, версію походження Русі-України, спираючись на напрацювання близьких нам по духу й методології досліджень представників суспільних наук.

В пошуках історичної істини

Чому знову актуалізувалася проблема походження Русі-України? Невже вчені знайшли нові літописи чи принципово відмінні архівні документи? Зовсім ні. Насамперед, змінилося наше світобачення, а також постали нові запитання, на які слід було знайти відповіді в контексті сучасних реалій. Адже відомо, що історичні джерела можуть дати відповіді лише на ті запитання, які ми до них ставимо. А тому, не претендуючи на оригінальність, але дотримуючись логіки викладу матеріалу, варто було б нагадати деякі епізоди нелегкого шляху наукового пізнання.

Переломні часи в історії, які часто виливаються у своєрідну «соціальну смуту», породжують як відчай, так і пошуки перспективи – «світла в кінці тунелю». Впродовж віків цю функцію намагалися виконувати церковники, котрі претендували на єдиновірний і усеосяжний спосіб пізнання істини й утвердження віри в наближення «царства Божого» гармонії й соціальної справедливості. Щоправда, в нові часи світські філософи (Декарт, Спіноза) кинули виклик теології й спробували відділити пошук знання від діяльності основних церковних структур. Початково, результати були неоднозначними. Коли на початку XIX ст. Лаплас подарував Наполеону свою книгу про Сонячну систему, той відзначив, що автор книги жодного разу не згадав у ній про Бога. Лаплас відповів: «У мене не було потреби в цій гіпотезі». Тим не менше, слід констатувати, що до кінця XVIII ст. філософське розуміння часто було таким же довільним джерелом знань, як і божественне одкровення.

У XIX ст. криза пізнання вилилася у «розлучення» науки з філософією – прихильники «емпіричної науки» відмовилися визнати себе філософами. Відповідно, в університетах факультети філософії розділилися на два відділення – факультети «природничих наук» і факультети «гуманітарні». Перші віддавали пальму першості експериментальним дослідженням, другі – покладалися на інтуїтивне проникнення в сутність речей, на їх інтерпретаційне розуміння. У підсумку подібний розподіл знань створив серйозну перепону пошуку Істини, з одного боку, і пошукам Добра і Краси – з іншого.

Згодом виділяються, так звані, «суспільні науки», а серед них й історія, де одні дослідники схилялися до позитивістського аналізу, а інші – до гуманітарних методів. В цілому історики намагалися ухилитися від формулювання узагальнень й історичних закономірностей, акцентували увагу на самотності «людського фактора», що, врешті-решт, й визначило їхнє місце серед гуманітарних наук. Крім того, європейські історики XIX ст. здебільшого віддавали перевагу дослідженням історії власних країн, так званих, «історичних націй», життєдіяльність котрих була вдосталь документована.

Оскільки історики обмежувалися дослідженням минулого, вони мало що могли сказати про поточні проблеми, з якими зіштовхувалися їхні держави. Політичні ж лідери потребували дедалі більше інформації про сучасність. Як наслідок, в контексті ідеології лібералізму в суспільній думці запанував розподіл суспільства на три соціальні сфери: ринок, державу й громадянське суспільство. Для їх вивчення з'явилася потреба в опрацюванні методології, яка щонайбільше відповідала б кожній із зазначених сфер.

Врешті-решт, ринок стали досліджувати економісти, державу – юристи і політологи, а громадянське суспільство – соціологи. Вчені дійшли висновку, що ринок, держава та громадянське суспільство живуть у відповідності до певних об'єктивних законів, які можна вивести шляхом емпіричного аналізу. Але знову з'явилася проблема: як отримати об'єктивне знання про суспільство в цілому, а не якоїсь із згаданих сфер зокрема. Історики, котрі виходили із постулату про унікальність соціальних явищ, тут мало чим могли зарадити.

Крім того, з'явилися й інші проблеми: з'ясувалося, що світ складається не лише з «історичних народів» старої Європи і, так званих, примітивних «неісторичних народів», до яких у XIX ст. відносили й низку бездержавних народів Східної Європи, зокрема й українців. Крім них існували також, так звані, «високі цивілізації» – наприклад, Китай, Індія, Персія, Арабський світ. Всі ці великі цивілізації в минулому, а деякі й для сучасників, були бюрократичними імперіями: вони охоплювали велетенські території, а тому були змушені вводити в суспільне життя спільну мову, спільну релігію і багато в чому й спільні звичаї. Тому назвати мешканців цих імперій «примітивними», навіть, згідно європейським уявленням XIX ст. було неможливо. Відповідно, знову виник новий напрям у науці – сходознавство. Подальше вивчення народів Африки дало поштовх до утворення ще однієї групи дослідників – антропологів-етнографів. У підсумку, до 1914 р. створилася фрагментарна наукова структура. Вона продовжувала існувати до 1945 р., а в багатьох проявах збереглася аж до 1960-х рр. Світ у описанні цих дослідників розпадався на окремі елементи, а спроби філософського осмислення світу у його цілісності дедалі частіше втілювалися під впливом трагедій XX ст. (світові війни, Голокост, Голодомор, ГУЛАГ) в сюжетах про ілюзорність власне суспільного прогресу.

Утворення «соціалістичного табору», самовизначення країн третього світу, потрясіння основ капіталістичних цінностей під час студентської революції у 1968 р. – все це ставило на порядок денний питання, на які не могли дати відповідь ні сходознавці, ні антропологи-етнографи, ані політологи. Безлад у наукових колах поставив під сумнів традиційні підвалини суспільних наук. Навіть було порушено проблему про власне наукову істину. В підсумку відбулась низка наукових дискусій, які привели до фундаментальних зрушень. По-перше, з'явилася проблема: чи є доцільним досліджувати соціальний

розвиток окремої країни, чи краще взяти за одиницю аналізу ширшу територію, в межах якої відбувався розподіл праці (наприклад – регіон Середземномор'я, чи Балто-Чорноморський ареал). По-друге, під сумнів ставилося питання про позачасові «вічні істини» – було запропоновано враховувати «структурний час» існування певної системи, а також циклічність процесів у її межах. По-третє, французька школа «Анналів» закликала створити комплексне бачення історичного розвитку, беручи до уваги усі соціальні сфери, тобто, бути всеохоплюючою. У підсумку, історикам віднині слід було брати до уваги результати суспільних наук – економіки, політології й соціології, а представникам цих наук бажано бути більш «історичними».

Шлях до світ-системного аналізу

Як наслідок, вихід із кризи став вбачатися у створенні єдиної синтезованої історичної суспільної науки – світ-системного аналізу. Цей науковий напрям початку 1970-х рр. пов'язаний з ім'ям І. Валлерстайна [8]. Його принципи, на жаль, поки що підтримує в сучасному науковому світі меншість, навіть, опозиційна меншість. Іноді світ-системний аналіз хвалять, частіше ж – критикують й викривлюють. І не завжди у опонентів нової методології є вороже ставлення, здебільшого вони бувають недостатньо ознайомленими чи консервативно налаштованими. Не в останню чергу світ-системний аналіз відкидається ще й тому, що його аналітика є своєрідним відображенням реального протесту проти зростаючої несправедливості й нерівномірності розвитку регіонів у сучасному світі, що є основною політичною проблемою нашого часу.

У 1970-х рр. про світ-системний аналіз вперше заговорили серйозно. Нова одиниця аналізу замість національної держави була названа «світ-системою». Вважається, що вона існує в трьох іпостасях: міні-системи первісних суспільств, світ-імперії часів феодалізму й світ-економіки часів капіталізму.

Власне цей пункт, на нашу думку, й повинен стати відправним при аналізі походження Русі – як своєрідної світ-системи, яка була певним територіально-часовим простором. Він охоплював велетенську кількість політичних і культурних одиниць, й водночас був єдиним організмом, діяльність якого була підпорядкована певним системним правилам. Тому у викладі історії Русі було б доречно взяти за вихідне положення тезу угорського (пізніше – англійського) дослідника К. Поланї про три форми економічної організації спільноти: взаємність у міні-системах первісного суспільства («ти – мені, а я – тобі»), перерозподіл у феодальній світ-імперії (коли товари надходять знизу догори, а потім частково перерозподіляються донизу) і ринок за умов світ-економіки капіталізму (коли обмін набуває монетарної форми й відбувається на суспільних майданчиках).

Основний висновок, який робить І. Валлерстайн й учні його школи, полягає в тому, що «національні держави не можуть бути самостійною й самоцінною

одиницею вивчення, що б нам не приписували – ні національна гордість, ні міністерства науки та освіти. Як в астрономії об'єкт дослідження, в принципі, один – Всесвіт, так і в соціальній історичній науці одиницею дослідження має бути вся світ-система. Лише в межах світ-системи виникають і можуть плідно розвиватися дві основні інституційні опори сучасності – держави й ринки» [8, с. 29].

Світ-системний аналіз – концепція розповідна. Її прибічники дотримуються того погляду, що всі форми дослідницької діяльності мають використовувати оповідь (нарратив). Питання в тому, що одні нарративи відбивають дійсність краще, інші – гірше. Дотримуючись принципів комплексної історії і єдиного дисциплінарного підходу, прихильники світ-системного аналізу прагнуть зруйнувати жорсткі межі між економічними, політологічними й соціально-культурними дослідницькими методиками.

Зрозуміло, що кожен нарратив потребує власної головної дійової особи. У позитивістів усе оберталось навколо індивідуума, особистості. Для класиків марксизму головним героєм був пролетарій, а для істориків-державників – політик. Однак, для системного світ-аналізу ці дійові особи, а також чисельні соціальні структури – лише ланки одного ланцюга. Вони розглядаються не як базові елементарні частинки, а як складові частини системної амальгами (суміші), із котрої вони вийшли й у відповідності з якою вони діють. Дійові особи вільні у власних кроках, але вони залишаються частиною загального, оскільки їх свободу дій обмежують біографічні й соціальні бар'єри.

Наступна важлива обставина для аналізу походження Русі. Для прихильників світ-системного аналізу час і простір, власне ЧасоПростір, не є зовнішньою незмінною константою (яка завжди була, є й буде), в межах якої існує соціальна реальність. ЧасоПростір створюється й постійно змінюється, а соціум є «пульсуючим організмом», що в процесі еволюції стискається й розширюється. Він не змінюється впродовж тривалого часу, і водночас постійно змінюється. Це, зрозуміло, парадокс, але не протиріччя. Тому основне завдання історичної науки – навчитися долати цей парадокс.

Антинорманізм як діагноз

Яким є основний нарратив Русі і хто посідає центральне місце серед головних героїв цієї оповіді? Вигадувати щось нове немає потреби – тричі впродовж трьох останніх століть у Росії спалахували суперечки норманістів з антинорманістами навколо проблеми варягів: у XVIII ст. (боротьба Г. Міллера проти М. Ломоносова в Академії наук); у XIX ст. (публічна дискусія М. Погодіна й М. Костомарова у Петербурзькому університеті); а з 1965 р. полеміка Л. Клейна й І. Шаскольського. У них йшлося про роль, яку відіграли варяги (нормани) у становленні Русі.

Наша роль зводиться до популяризації авторитетних суджень академіка чотирьох академій (американської, турецької, фінської та української) О. Прицака, якого вважаю нашим наставником на шляху історіософських досліджень і світлу пам'ять якого хотілось би вшанувати, представивши у цій публікації хоча б у тезовому викладі його бачення походження Русі [9].

За оцінкою О. Прицака, «двохсотлітнє норманістсько-антинорманістське протистояння виявилось безсилим у вирішенні проблеми походження Русі». Ця думка покійного академіка перегукується із судженнями останнього «збурювача спокою» навколо проблеми норманів Л. Клейна. Він вважає, що ніякої норманської теорії чи хоча б наукової концепції взагалі не існує, просто є «гіпотези про етнічну ідентифікацію варягів, про ту чи іншу ступінь участі скандинавів у давній історії нашої країни». Що ж стосується норманізму, то він не представлений у жодній країні світу, крім Росії, хоча завоювання скандинавів були по всій Європі, і поза її межами. В Росії, за оцінкою Л. Клейна, «це не наукова течія, а ідеологічна тенденція, що впроваджується в науку з міркувань, які представлені як патріотичні. Це характерний саме для нашого народу комплекс національної неповноцінності, корені якого слід шукати в сучасній ситуації». Й починається для українців слизький шлях щодо коментування російських комплексів, тому відволічемося від «сучасної ситуації» в Росії та просто візьмемо до уваги думку Л. Клейна, що «не всі гіпотези в разі підтвердження стають теоріями, багато з них стають не теоріями, а фактами. Суперечка іде про факти» [10].

Отже, про деякі факти у викладі О. Прицака й насамперед, про термін «Русь» і його «національне» наповнення. Дійсно, у 839 р. у «Бертинських анналах» згадується правитель політичної організації («політії»), названої терміном «Рос» (Rhos – візант.). Арабський автор Ібн-Хордадбег, який розвідував торговельні шляхи в Євразії, також повідомляє, що існують дві міжнародні компанії – іудейські Раданіти, що контролювали шляхи до Хазарії, а також неіудейські Рус (Rus), що контролювали торгівлю на півночі Східної Європи. О. Прицак ставить досить слушне запитання: як руси, що тільки-но виринули з небуття, могли виявитися такими вправними міжнародними торговцями, що взяли під свій контроль велетенський регіон?

Пояснення видатного вченого таке: з поділом Середземного моря між християнами й мусульманами (близько 660 р.) ті й інші вже не могли вільно подорожувати чи вести торгівлю морем, перебуваючи в перманентному стані війни. Цю нішу заповнили колишні римські городяни іудейської віри, які мали змогу безпечно плавати від Марселя до Хазарії. Водночас, їх неіудейські торгові конкуренти (фризи у співпраці зі скандинавськими вождями) спробували знайти шляхи до Євразії в обхід – через Балтійське море. Вони утворили своєрідне товариство морських кочівників і наприкінці IX ст. виступали як вікінги. Водночас балтійськими венетами, яких сусіди згодом стали називати кривичами, були колонізовані території на сході й засновані два

важливі торгові поселення – Полоцьк і Смоленськ. З часом ці та інші поселення перетворилися на міста-держави, які стали запрошувати до керівництва досвідчених торговельних і військових «менеджерів» – членів балтійських харизматичних кланів. Одним із об'єднань міст була конфедерація Старої Ладого, Білоозера та Ізборська. Кожне місто представляло свою етнічну групу: Стара Ладога – естів; Білоозеро – вепсів (весь); Ізборськ – слов'янських венедів. У середині IX ст. вони «запросили на правління», тобто, визнали владу фризько-датського короля Рьоріка (Рюрика).

Розглянемо головне питання етнічного фактору у процесі зародження державності Русь, очолюваної представниками торговельного товариства Rus. Позиція О. Прицака щодо цього питання така: «Суспільства Балтійського регіону, які тепер розвивалися, звичайно ж не складали національної культури в сучасному розумінні. Дани, фризи й руси були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільністю морських кочівників та жителів почасти «східних» поселень, а подекуди полісних міст і торгових поселень «західного» типу. Руси й фризи виступали міжнародними торговцями, що підтверджує теорію про створення ринку як економічної організації саме торговцями, а не селянами чи ремісниками» [9, с. 95]. Дві останні страти як представники суспільства «нижчої» культури ще не знали літератури чи сакральних текстів – основи культури «вищої». На той час не була чітко окреслена й територія володінь Русів.

Етнічний фактор іде пліч-о-пліч з фактором мовним. Неперервність письмової традиції є ознакою осідлої імперії. Мова письма набувала сакрального характеру «національної» спадкоємності, тобто осідлої культури. Зміна династій не руйнувала мовної єдності. І навпаки – кочова імперія часто змінювала не лише правлячий клан (династію), але й самоназву і офіційну мову. Кочова імперія не ставила своїм завданням забезпечення безперервності «національної культури», а прагнула необмеженої влади дружини молодих воїнів, націлених на отримання економічного прибутку. Скидаючи один харизматичний правлячий клан, кочівники відкидали й мову цього клану.

Міжнародні кочівні торговці часто кооперувалися з місцевими племінними вождями, допомагаючи їм запроваджувати прогресивне правління. Наприклад, торговці допомагали об'єднувати різноманітні місцеві страти населення для створення патримоніальної держави. Впродовж середньовіччя, пише О. Прицак, «міста й держави степів Євразії, так само як і Балтійського регіону, були засновані не місцевим населенням, а іноземними міжнародними купцями»; разом з тим позбавлено смислу намагатися визначити «національність» вікінгів і варягів: «Вони її не мали. Це були просто професіонали, готові стати на службу до будь-кого, хто мав потребу в їхньому вмінні і хто міг платити за роботу» [9, с. 83, 90].

У міських торговельних поселеннях користувалися кількома мовами залежно від функцій. Місцевою мовою спілкувалися сім'ї чи роди, а дві чи більше *linguae francae* служили для професійного вжитку. Отже, робить висновок О. Прицак, стосовно Русі «говорити про шведську національну культуру IX-X ст. немає сенсу. В балтійській спільності всі її складові елементи – нормани, венеди (слов'яни), балти й фіни – були рівнозначними... Стало звичаєм (відомим через Рюриковичів) мати два чи більше імен, відповідно до професійних чи подружніх зв'язків» [9, с. 96].

Русь як світ-імперія

Якщо підходити до справи формально, то перші свідчення про Руський каганат, за свідченням О. Прицака, з'являються у 839 р. У цей час у Хазарії відбулася революція каварів (одного із хазарських племен). Справа в тому, що на чолі держави в Хазарії формально перебував каган, сакральний правитель. Реальна ж влада перебувала у руках його заступника (бега), який очолював військо і збирав податки. Сталося так, що під час «боротьби у верхах» каган і його союзники виступили під гаслом протидії нав'язування іудаїзму. Зазнавши поразки, каган змушений був покинути країну й шукати притулку в поселенні торговельної спільноти русів поблизу Ростова (Ростова Великого). Його сини одружилися на дівчатах із клану Інґлінгів із Упсали – найвидатнішої династії всієї балтійської зони. Харизма кагана, як наділеного божою благодаттю, піднесла торговельну спільноту русів до рівня протодержавного політичного центру у верхньому Поволжі, виділивши його серед колоній інших менш значущих «варягів». Титул кагана був значним соціальним капіталом, що забезпечував належний рівень відносин із Візантією. Для торгових людей це багато значило, а тому волзькі руси витіснили іудейських купців Раданітів як конкурентів із Східної Європи.

Зрештою, чи можна вважати 839 р. моментом відліку заснування Русі? І так, і ні. Як мовиться, одна ластівка весни не робить. В політиці мало проголосити суверенітет – слід, щоб цей суверенітет було підкріплено належним економічним, воєнним і культурним потенціалом, з одного боку, і політичним визнанням – з боку сусідніх держав. У 860 р. відбувся похід русів на економічну столицю Євразії Константинополь, завдяки якому було проторовано шлях «із варяг у греки». Відтак Дніпро замінив Волгу як головну торговельну артерію, а Київ, колишнє хазарське укріплення поблизу дніпровської переправи, перетворився в середині X ст. на перспективного супутника Константинополя.

Узагальнюючи цей тривалий шлях становлення Русі, О. Прицак виділяє в ньому три фази: волзький період (близько 839-930 рр.), дніпровський (близько 930-1036 рр.) та київський (1036-1169 рр.). Київська фаза принципово відрізняється від двох перших: протягом двох перших руси володіли переважно торговельними шляхами й племенами, але не територіями. За необхідності вони

знищували суперників, збирали данину й контролювали торговища вздовж двох основних міжнародних шляхів: волзько-донського до Булгарії та Ітилю, й дніпровського – з варягів через Київ і до Константинополя. *І лише третій, київський період має в нашому контексті принципову відмінність – він знаменував собою початок культурної консолідації Русі й спробу її «націоналізації».*

У третій фазі в Русі відбуваються справді тектонічні зрушення. По-перше, Новгород став значнішим за Стару Ладогу, яка мовно й культурно залишалася винятково скандинавською аж до свого занепаду в середині XI ст., водночас Новгород від самого початку був двомовним. Новгородці, як переважно нащадки балтійських слов'ян венедів, виконали унікальну функцію, пристосувавши вікінгівську концепцію «варварського» закону до слов'янської політичної культури. «Руська правда», перше зведення законів у Східній Європі, походить саме з Новгорода, єдиного місця на Русі, де поняття закону було загальноновизнаним, прийнятним і зрозумілим аж до драматичної загибелі республіки «Пан Великий Новгород» у 1479 р.

По-друге, у 1036 р. Ярослав, який остаточно взяв владу в Києві, розгромив печенігів і утвердив свій варіант Римської імперії, ідеологічним центром якої став Софійський собор у Києві, а підґрунтям – система новгородських законів. Це підштовхнуло його до введення сакральної (священної завдяки місії Кирила і Мефодія) й законної мови його володінь, власне церковнослов'янської, яка після занепаду Дунайської Болгарії втратила свого власника на державному рівні.

По-третє, Ярослав почав перетворювати Русь у територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській і переяславській землях. Внаслідок таких дій назви «Русь» і «Руська земля», що засвідчені в другій половині XI ст., стали вживатися тепер у новому значенні – виключно щодо Південної Русі (нинішня Україна). До цього «Русь» була іноземною правлячою верхівкою з примітивною соціально-політичною організацією, складеною з морських і річкових кочівників, котрі періодично збирали данину (полюддя) для своїх князів, однак не були стабільно пов'язані з якою-небудь конкретною територією.

Справді «культурна революція» Ярослава спричинила якісно новий стрибок – від поліетнічної, багатомовної й безтериторіальної спільноти з культурою «нижчого» рівня до «вищої» культури, освяченої сакральною слов'янською мовою. Занепад незалежної Болгарської держави залишив церкву і слов'янський обряд, з його зведенням духовних і державно-політичних текстів, без господаря. Відтак, це дало можливість «Руській землі» оволодіти цією культурою без загрози втрати власної самобутності. Оприлюднення у 1115 р. зведених редакцій літописів, складених в першому духовному центрі Східної Європи – Києво-Печерському монастирі – стало своєрідним актом демонстрації

«спільності історичної долі». Висновок О. Прицака щодо походження Русі однозначний: «Саме тоді, під час Київського періоду, з появою власної історичної самосвідомості, й почала поставати Русь як законна історична сутність» [9, с. 101].

Монополія на спадщину?

Зазначений вище виклад походження Русі є науковою точкою зору, в якій панує гегелівська традиція: коли якийсь суспільний феномен, як-от система державної влади, лише виникає, то його ще практично немає. Формування системи, а тим більше такої світ-системи, як «Руська земля» – східноєвропейський аналог стародавнього Риму чи Візантії – справді тривалий в історії період. Коли ж нині ставиться питання про відзначення тієї чи іншої конкретної дати започаткування Русі-України на державному рівні, то аргумент науковців на кшталт «з одного боку, воно нібито й так, але, з другого боку – он як» не проходить. Як правило, з урахуванням політичного тла на державному рівні адміністративно приймаються певні вольові рішення, які переслідують якусь політичну доцільність. Так було завжди, і, судячи з усього, не скоро ця традиція перерветься. У будь-якому разі, в Російській Федерації таке рішення на державному рівні було прийняте.

Вірогідно, що і в Україні на практичному рівні дискусія про походження Русі теж буде тривати на перехресті наукової думки і політичної доцільності. Що стосується 2011-2012 рр., коли ця проблема була актуальною для Росії, то на правлячому Олімпі України, судячи з усього, концепція ще не визріла, а тому й рішення на державному рівні так і не було прийняте. Суспільство відреагувало на ініціативу Росії обговоренням на рівні інформаційної хвилі у ЗМІ та появою низки наукових публікацій. Відчувалося, що політичний фактор у нинішній ситуації буде відігравати визначальну роль і це накладало відбиток на характер обговорення.

На нашу думку, варто було дотримуватися певного рівня політкоректності й наукової вираженості. Особливо під час розгляду такого сакраментального питання як визначення «старшого брата», який, мовляв, має більше повноважень на історичну спадщину Русі. Важко собі уявити дискусію між італійцями, іспанцями, французами, німцями та англійцями про те, хто з них є істинним і єдиним спадкоємцем такої світ-імперії, як Стародавній Рим. З однією маленькою поправкою – у Муссоліні з цього приводу питань не виникало. Але що взяти з лідера італійського фашизму? Ми ж, зі свого боку, мали б винести уроки історії. Бо ті, хто ставить розгляд проблеми в площину – «українською» чи «російською» була Русь, акцентуючи увагу лише на етнічній стороні цього питання, вишукуючи аргументи в контексті «землі і крові» тощо – опиняються у заздалегідь програшній позиції.

Отже, виходимо з того, що Давня Русь була багатоплемінним і багатоетнічним територіально-політичним утворенням, започаткованим

торговельно-воєнізованим політичним класом, що взагалі було характерно для раннього середньовіччя. Наприклад, термін «хазари» вживався також без етнічного забарвлення як географічно-політичне поняття, а потім став означати всіх підданих хазарського царя, що входили в хазарський племінний союз. В різні періоди існування хазарської «федерації» до неї входили азовські і волзькі булгари, кавказькі і донські алани, волзькі бургаси, заволзькі гузи, кримські готи, кавказькі горці, хорезмські іранці-аорси, мадари-угорці, слов'яни і руси. Хазарська мова, ймовірно, була споріднена давньобулгарській – прашур нинішньої чувашської мови. Водночас, діловою мовою єврейсько-хазарських купців була слов'янська [11]. Київська Русь багато в чому стала спадкоємицею Хазарського каганату, коли, за словами О. Прицака, «багатомовні купецькі підприємства й торговельні спільноти, а також морські кочівники, пристосували до своїх потреб політичну структуру й харизму степових імперій, щоб перетворити це на християнську слов'яномовну високу культуру, з якої й піднеслася Русь» [9, с. 101].

Водночас, приймаючи як належне пріоритетність політичних міркувань над науковими у справі визначення ювілеїв, не варто дивуватися, що аналізуючи технології «ювілейних ініціатив» у Російській Федерації проблема наукового обґрунтування визначної дати хвилювала деяких ініціаторів ювілею найменше. Як видно із повідомлень російських ЗМІ, 18 вересня 2009 р., під час ювілейних урочистостей до 1150-річчя Великого Новгороду відомий кінорежисер Н. Міхалков виступив з ініціативою відзначити 1150-річчя «утворення держави». Водночас він зазначив, що «слід прибрати в країні, оскільки ми живемо в жахливій грязюці» [12]. Ініціатива була почута нагорі і, як повідомили російські інформаційні агентства, президент Росії Д. Медведєв дійшов висновку про необхідність «відзначити у 2012 р. 1150-річчя виникнення російської держави» [13].

Однак, з ювілейними датами відразу не склалося. Великий Новгород виявився «каменем спотикання», де, як за Гоголем, з самого початку «ніяк не витанцьовувалося». Насамперед, перед вченими постала низка питань навколо відсвяткованого три роки тому 1150-річчя заснування Великого Новгороду. Ця визначна дата міста виявилася «таємницею за сімома печатками» – її мотивація навіть не була визначена на офіційному сайті. Аналітики висловили припущення, що оскільки перша згадка про прихід Рюрика датована 862 р., то для того, щоб йому «було куди прийти», ініціатори ювілею відступили на 3 роки назад і самовільно «призначили» дату заснування Новгороду 859 р. Але археологічні знахідки XX ст. дозволили датувати час заснування Новгороду не раніше кінця IX ст., тобто, декількома десятиліттями пізніше після приходу Рюрика. Наприклад, А. Кіріпніков стверджує, що саме Стара Ладога (нині сільське селище) стала першою столицею давньої держави Русь і лише пізніше столиця була перенесена в поселення поблизу нинішнього Новгороду, відомого

з літописів під скандинавською назвою Хольмгард, а нині – Рюрикове городище. Новгород тоді ще не існував» [14].

Власне, до зауважень вчених мало хто прислуховувався. Як видно зі ЗМІ, губернатор Новгородської області С. Мітін відкрив слухання доповіддю «Новгородська земля – історична колиска російської державності», апелюючи до істориків минулого (В. Татищева, М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського й М. Погодіна), котрі «вважали 862 р. датою зародження русской державності». До того ж, зазначив губернатор, ще у XIX ст. ця дата мала глибоку повагу з боку російської громадськості й влади: «Зокрема, указом імператора Ніколая I 862 року було надано статус «первісної події російської державності». Указ взяли до виконання Міністерство народної освіти і декілька поколінь росіян з дитинства засвоїли літописну версію утворення своєї держави» [15]. Тобто, губернатор висловив тезу про те, що сто років тому був історичний прецедент, а тому ніхто традиції змінювати не буде. Що могли зауважити нинішні історики проти такої аргументації?

Як підсумок – «процес пішов». На початку 2011 р. лідер ЛДПР В. Жіріновській виступив з ініціативою зробити Великий Новгород центром святкування 1150-річчя Росії. В російських ЗМІ з'явилася інформація, що основними центрами святкування у 2012 р. будуть Москва, Київ і Великий Новгород. Крім цих трьох міст, де мали відбутися головні заходи, повинні ще взяти участь Ізборськ (Псковська область), Білоозеро (Вологодська область) і Ростов Великий (Ярославська область). Три роки перед тим на святкування 1150-річчя Великого Новгорода урядом Росії було виділено фінансування обсягом 5 млрд. рублів. На сумі коштів, виділених на ювілей 1150-річчя зародження російської державності, у ЗМІ увага не акцентувалася [16].

Залучення Києва

Водночас постала проблема залучення до святкових урочистостей України. Зрозуміло, що ініціатива мала виходити нібито від громадськості. Як наслідок, в Україні було відмобілізовано контрагентів, які, судячи з усього, спеціалізуються на пропаганді ідей «русского мира»: Європейський інститут політичної культури (Київ), Інформаційне агентство «ІнфоРос», Інформаційне агентство «РБК-Україна», Інститут русского зарубіжжя (Москва) і портал Forum-ua.com. Як повідомлялось у ЗМІ, 12 листопада 2010 р. вони організували громадські слухання, на які було запрошено представників української влади й опозиції, вчених, експертів й журналістів. Хто із запрошених був присутнім – невідомо, тому що в Інтернеті було представлено виступи двох-трьох учасників з розумуваннями на тему: «Ось я народився в Україні, чи в Білорусі, але працюю нині в Москві, а тому мені важко ідентифікувати себе – ким же я насправді є».

Втім, ідеологію вищезазначених зборів озвучив директор Інституту русского зарубіжжя С. Пантелеев. У короткому викладі її можна звести до низки тез:

вихідці з України завжди традиційно були «імперіобудівничим» елементом в Російській імперії і Радянському Союзі; провідні російські геополітичні концепції, зокрема «євразійство», створені здебільшого етнічними українцями (П. Савицький, П. Сувчинський, Г. Вернадський та ін.); нині Україна теж могла б виступити в якості «пов'язуючого елемента» у налаштуванні російсько-білоруських відносин. В такий спосіб було сформовано й соціальний запит на Україну. Наголошувалась історична, духовна й культурна роль Києва як традиційного центру «русского мира». Посилаючись на концепцію Патріарха Московського і всія Русі Кирила (Гундяєва), С. Пантелєєв висловив переконання в тому, що в російському суспільстві є попит на інтеграційні ініціативи з боку Києва, які відповідали б його статусу «матери городов русских» та «колыбели русского православия». У підсумку С. Пантелєєв виступив з ініціативою скликання Громадянського форуму України, Росії та Білорусі «як інструменту громадської дипломатії, що сприяв би гармонізації відносин між нашими державами» [17].

Акцентуючи на тому, що нині в Україні нібито поступово розсіюються євроілюзії, учасники цих громадських слухань закликали «керівництво України, її зовнішньополітичне відомство оперативно й прагматично створити довгостроковий, вигідний і патріотичний, що виходить з глибинних інтересів українського суспільства, стратегічний, геополітичний східний проект. Насамперед – на розвиток відносин з Російською Федерацією й Білоруссю» [18].

Нового етапу це зібрання набуло 21 квітня 2011 р. у Москві в Центральному домі журналіста, де відбувся міжнародний круглий стіл, «присвячений проблемам підготовки святкування у 2012 р. 1150-річчя утворення Давньоруської держави». Своєрідним був і контингент цього зібрання – «громадські діячі, вчені, представники офіційних структур трьох країн, які спеціалізуються на роботі із співвітчизниками». Характер і настроїв виступів визначив знову-таки С. Пантелєєв, який повторив усі тези, озвучені у Києві. З урахуванням ювілейного моменту 1150-річчя, він дещо змінив суспільно-політичний акцент виступу у бік його нібито наукової складової: «Тут є аспект історичний і суспільний. До того ж перший – визначальний». Зміст цього «наукового аспекту», за словами наукового експерта зібрання з Інституту слов'янознавства О. Неменського, полягає в тому, що «історично ми є учасниками єдиного державного проекту і єдиної країни. Ми усі разом і є Русь. Таким є наш легендарний першопочаток, записаний у Києві, що не втратив своєї актуальності й нині. Ця дата – паросток нашої самосвідомості» [19].

Резолюція круглого столу теж не відзначалася оригінальністю: учасники «закликали президентів України і Білорусі підтримати ідею проведення урочистих заходів у всіх країнах-спадкоємицях Давньоруської держави».

Ініціатори цієї ідеї звернулися також до глав держав Росії, України і Білорусі з пропозицією провести неформальний саміт, присвячений ювілею. Зазначалося, що планується розробка міжнародної громадської програми святкових урочистостей, а також формування відповідної координаційної ради. Особливість круглого столу полягала в заяві, що «цей захід – перший щабель з реалізації ще однієї масштабної ідеї: створення Громадянського форуму Росії, України і Білорусі». Питання про те, хто та з яких джерел буде фінансувати усі ці форуми й програми, знову ж таки замовчувалося [20].

Ідеологи «руського мира» не приховували своєї стратегічної спрямованості різноманітних ювілейних урочистостей: «Давня Русь може стати новим інтеграційним центром, що об'єднує не лише слов'янські землі й народи, але й сусідів, як це не раз було в період Російської імперії й СРСР» [21]. В плані тактичному вони рекомендують «розкручувати» стосовно України й Білорусі ідею про спільний культурний простір, який, мовляв, уже існує де-факто, а згодом може стати й спільним інформаційним простором. Головне – добитися взаємодії з профільними парламентськими комітетами східнослов'янських країн й проведення неформального саміту трьох глав держав.

Участь у ювілеї 1150-річчя зародження російської державності розглядалась певними колами України під прикриттям 1150-річчя заснування Київської Митрополії і першого хрещення Русі за часів князя Аскольда. З цього приводу у Верховній Раді України було зареєстровано проект постанови (№ 9597) про святкування у 2012 р. ювілею на державному рівні. Про святкування заявили православні ієрархи, як Московського Патріархату, так і Київського. Мало кого хвилювало, що достеменних свідчень такого хрещення немає, а сучасна історична наука відносить дату заснування Київської Митрополії до часів уведення християнства в Київській Русі Володимиром Святославовичем лише в 988 р. У обґрунтуваннях церковних діячів досить нечітко говорилося, що «у 860-х рр., тобто близько 1150 років тому, відбулося хрещення князя Аскольда й частки русів, а також створення для Русі окремої митрополії». Це розпливчате «близько», або ще «862 р. – найбільш вірогідна дата» стало відправним моментом ювілею митрополії у 2012 р., тобто, під час святкування 1150-річчя зародження російської державності [22].

Крапки над «і»

Ці громадські ініціативи створювали лише віддалене тло для події дійсно вагомої для російського суспільства. 22 червня 2011 р. в старовинному місті Володимирі президент Російської Федерації Д. Медведєв провів спільне засідання президіумів Ради з культури й мистецтва і Ради з науки, технологій і освіти. Воно було присвячене підготовці до святкування 1150-річчя зародження російської державності відповідно до Указу № 267. Варто зазначити, цією новою редакцією було засвідчено, що впродовж 2009-2011 рр. відбулася еволюція в оцінці російською владою ювілейної дати: мова йшла не про

«утворення», і не про «виникнення», а про «зародження» російської державності. В цьому можна вбачати певний зсув у суспільній свідомості Росії, тому що термін «зародження» можна трактувати досить широко, а при бажанні, навіть, знайти раціональне зерно.

Д. Медведєв зазначив, що «наука має право дотримуватися абсолютно різних, діаметрально протилежних поглядів на різні події». Інша справа, зазначав президент, викладання історії в школі й університетах, де виникає проблема пошуку, так званих, консенсусних поглядів «для того, щоб наші молоді громадяни отримали деякі загальні уявлення про те, як відбувалося формування нашої країни» [23]. Дійсно, ці судження, озвучені Д. Медведєвим, є справедливими й загальноприйнятними у всьому цивілізованому світі, оскільки виховання майбутнього громадянина є завданням не лише науки і освіти, але й політичного істеблішменту тієї чи іншої держави, що й видно із виступу Д. Медведєва. Врешті-решт, наука й освіта фінансуються державою, а отже, зазначає президент Росії, «у нас нині є унікальна ситуація, коли ми здатні і цей ювілей відсвяткувати належним чином, і водночас дати поштовх до розвитку історичної науки, археології й цілого комплексу інших наук, які пов'язані з історією нашої держави. *Але, в остаточному підсумку, це робиться для того, щоб ми отримали додаткові можливості для розвитку нашої держави*» (курсив наш. – В.Т.) [23].

Таким чином, без будь-якої упередженості й низькопоклонства варто визнати, що це був виступ державного діяча, який відстоює інтереси своєї держави в контексті викликів часу, на які Росія шукала відповідь з урахуванням реального співвідношення сил всередині країни, а також глобальних тенденцій у світі. А тому, як нам видається, українці могли взяти до уваги позицію президента Росії. Наприклад, коли він підписував цей Указ, то, за його словами, довго думав: «слід його підписувати, не слід його підписувати, – і все ж міркування на користь святкування цього символічного ювілею російської державності переважили, тому що це має значення *не тільки і не стільки наукове, можливо нині, скільки абсолютно практичне. А смисл очевидний: консолідація нашої країни, нашого народу з метою подальшого розвитку нашої великої і дуже складної держави*» (курсив наш. – В.Т.) [23].

Інша справа – інтереси України, які Д. Медведєв абсолютно не зобов'язаний був відстоювати, про що він дипломатично виклав у своєму виступі: «Тепер з приводу наших друзів на Україні, в Білорусі... Звичайно, ми зацікавлені в тому, щоб вони з нами все це відсвяткували. Але ми люди досить розумні й гнучкі. Указ, який я підписав, наголошую, це російський указ, а не український. Я – Президент Російської Федерації, а не України. Він називається «святкування 1150-річчя зародження російської державності», тому що він поширюється на територію Російської Федерації. Звичайно, ми можемо розглядати цю подію як центральну ланку виникнення російської державності

(в оригіналі – «русской государственности»), тому що ми розуміємо, що це були за події. І в цьому сенсі така інтерпретація абсолютно не суперечить смислу цього документа. Будь-ласка, якщо наші українські друзі в цьому плані готові бути співучасниками в цих процесах, я буду дуже радий. Природно, на своєму рівні обов'язково підніму це питання у взаємовідносинах з Україною і Білорусією» [23].

Аналізуючи цю тезу президента РФ, видно складність для українців щодо однозначного сприйняття позиції російської сторони. Вона полягає в тому, що в сучасних російських текстах відсутнє давнє написання «русская», як це характерно для XI ст., чи ж написання «русская», як це було заведено в XV ст., але проте широко застосовується «русская», коли не зовсім зрозуміло, про що йдеться – про «русских» як «великоросів», чи то про «россиян» як громадян Росії, або, врешті-решт, про населення давньої Русі. Так і у виступі Д. Медведєва – одночасно фігурує то «российская государственность», то «русская государственность».

Не стало снаги у деяких представників української сторони позбутися психології «меншого брата» й позиції «малоросійства». Вони тут же скористалися 1150-річним ювілеєм як нагодою поклонитися «старшому братові», бо, як писав у свій час В. Ленін, «обрусевшие инородцы всегда пересаливают по части истинно русского настроения». Так, 12 вересня 2012 р. у Києві відбулася конференція під назвою: «1150-летие образования Древнерусского государства: история и современность». Звернімо увагу, коли президент РФ Д. Медведєв говорив лише про «зародження», київські учасники конференції взялися стверджувати про «утворення», і звісно ж не «Давньоруської» (від слова Русь), а «Давньорусского» (від слова Россия). У виступі раніше цитованого нами С. Пантелєєва позиція ще більш уточнюється: «возрождается традиция отмечать юбилей русской государственности». Тобто, в Києві відбувається захід, де відбувається дійство хвалебне дійство на честь 1150-річчя російської державності, під час якого неподільна спадщина Давньої Русі «приватизується» Росією. Як до цього ставитися? Якщо не з позиції «політичної відповідальності» (К. Ясперс), то хоча б з погляду «моральної відповідальності»? [24]

Після київського «розігріву» ювілейні урочистості відбулися 21-23 вересня у Великому Новгороді. День відкриття був належно умотивованим: в цей день 150 років тому царем Олександром II було відкрито пам'ятник «Тисячоліття Росії», в цей день відбулася й битва на Куликовому полі у 1380 р., а також ця дата вважається «Днём русского единения». Як зазначалося у російських ЗМІ, участь в урочистостях взяли члени Міжнародного комітету «Всемирный день русского единения», Центр національної слави, Фонд Андрія Первозванного, російські та зарубіжні діячі науки та громадських організацій.

Почавшись з божественної літургії, день закінчився театралізованою виставою з історії російської держави. На завершення відбулася урочиста церемонія відкриття пам'ятного знака становлення російської державності «Княжого каменя» в новгородському музеї-заповіднику «Рюрикове городище». До ювілейних урочистостей Російським інститутом стратегічних досліджень було підготовлено кінофільм «1150 років протистояння Росії й Заходу». Цей останній захід демонстрував перехід Росії до нагнітання психології «холодної війни».

Торжество презентизму

Виникає закономірне питання: звідки цей підвищений попит на різноманітні ювілеї й торжества, які часто ставлять істориків у таке становище? На це запитання намагається дати відповідь французький дослідник Ф. Артог. Він звертає увагу на те, що на фоні глобалізації, формування «світової економіки» і, одночасно, зростаючих загроз втратити «світовий культурний набуток», стався справжній сплеск загального захоплення всім, що пов'язано з пам'яттю про минуле. Ці суспільні потрясіння й кризи останнього часу загострили бажання поновити порушений «зв'язок часів» [25].

Однак, меморіальний сплеск кінця XX – початку XXI ст. зовсім не є свідченням того, що суспільство стало прискіпливіше вдивлятися у власне історичне минуле. Навпаки, на думку Ф. Артога, захоплення історичною пам'яттю стало проявом справжнього диктату сучасності. В дійсності відбувається остаточне витіснення з порядку денного двох типів мислення: 1. того, що перевіряє сучасне минулим; 2. того, що перевіряє сучасне майбутнім. Із цього відправного моменту день нинішній у боротьбі за уми людей намагається самоствердитися, більше того – поставити собі на службу і минуле, і майбутнє. Ця позиція випливає з того, що сучасне має самостійно ідентифікувати себе незалежно ні від свого минулого, ані від очікуваного майбутнього, як це було донині. Більше того, вважають адепти презентизму, сучасне покликане цілеспрямовано детермінувати як минуле (що ми маємо згадувати й берегти, а що забути), так і майбутнє (що ми будемо і яку долю прокладаємо людству). У підсумку – сучасне бере на себе відповідальність і за минуле, і за майбутнє. І тут є певне раціональне зерно: національна свідомість, згідно Е. Ренану, це не лише те, що спільно пригадується, але й те, що спільно маємо забути.

Але тут приховується і своєрідна пастка: якщо, за твердженням німецького дослідника Р. Козелека, динаміка історичного часу створюється напругою, яка виникає між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань [26], то презентизм навпаки – самостійно формує для себе комфортне минуле і визначає собі таке ж комфортне майбутнє, а в підсумку втрачає реальне відчуття виклику часу і, як наслідок, формулює таку ж неадекватну відповідь на неадекватне

розуміння виклику часу. З таким відчуттям часу суспільство може певний час комфортно існувати, якщо для цього накопичені необхідні ресурси, але таке суспільство втрачає життєву енергію – той же потенціал напруги між минулим досвідом і горизонтом устремлінь. Рано чи пізно в такому суспільстві може запанувати така психологія: «Після нас – хоч потоп».

Але сталося те, що сталося і це стосується не лише Росії й України з усіма їхніми ювілейними клопotaми. Слід констатувати: в останній третині ХХ ст. в європейській історичній свідомості запанував презентизм – суспільство підносить до рівня культу саму сучасність. Звісно, все нове є забутим старим. Так і ідеї презентизму мають свої витoki в минулому – до попередників презентизму можна віднести античних епікурейців і стоїків. Можна при нагоді згадати й відому фразу В. Гете із твору «Фауст» – «Зупинись миттєвосте!». Та й у філософів екзистенціалістів є достатньо елементів презентизму. Але у презентизму кінця ХХ – початку ХХІ ст. є свій оригінальний профіль. У його основі лежить розчарування у всіх ілюзіях й ідеалах: там, де не залишається віри в революційну ідею, ні в соціалістичне суспільство, ні в національну державу, ні в краще майбуття – найбільшу цінність набувають лише багатство, комфорт і зваблива мінливість відчуттів. Ф. Артог перераховує найбільш різноманітні види виявлення цього «побутового» презентизму: від світосприйняття безробітного (водночас і безтурботного) клошара до споглядальної філософії заможного туриста; від косметичних препаратів проти ожиріння й старіння – до найсучасніших інформаційних технологій.

Варто зазначити те, що сучасне у процесі свого «самообожнювання» веде себе вкрай агресивно: йому вже недостатньо бути просто сучасним, воно прагне заручитися місцем в історії, увіковічнити себе в ній. Політичні діячі свідомо вибудовують свою біографію у вигляді відшукування послідовних кроків на шляху своїх «історичних» діянь, а також у виявленні підвищеного інтересу до власного родоvodu (йдуть активні архівні пошуки генеалогії).

Масово наймаються соціологи й політтехнологи, які вибудовують імідж свого патрона посиленнями на всі можливі соціологічні опитування за певний період. Різноманітні ювілейні урочистості – чи то комерційної фірми, чи то навчального закладу, чи якоїсь установи – стають ключовим моментом створення іміджу і бренду інституції. Що вже говорити про різноманітні державні торжества – з їх феєрверками і бравурними парадми, за допомогою яких представники правлячих верств, що сповідують презентизм, намагаються освятити власну сучасну ідентичність.

В зоряний час презентизму «пам'ять» набуває все більшої питомої ваги, відтісняючи історію-науку на другий план. Вивчення колективної пам'яті того чи іншого регіону чи то якоїсь соціальної страти презентизм намагається піднести до рівня аналога «історії ментальностей». Пам'ять, що слугує презентизму, стає способом усвідомлення й розповсюдження серед широкої громадськості свого містечкового розуміння духу сучасності. Різноманітні

історичні місця й регіональні герої конструюються і постійно реконструюються відповідно до поточної кон'юнктури, яка викликає найрізноманітніші, часом травматичні, реакції з боку інших сегментів суспільства. На догоду правлячому класу переписуються національні історії, формуються різноманітні національні символи, масово продукуються «національні герої», котрі мають увіковічнити сучасний фрагмент з життя країни і надати йому статусу воїстину історичного етапу, з належною величчю й почесами.

За таких умов історик втрачає низку функцій, які були йому притаманні в минулому. Він перестає бути своєрідним «оголеним нервом», який намагається намацати і відгадати в минулому поки що невиразні риси майбутнього, перестає бути посередником між минулим і майбутнім. Місце історика займає політтехнолог, який удостоюється права посередництва між сучасниками, відводячи їм (з їх же дозволу) те чи інше місце в сучасній суспільній ієрархії. Цей політтехнолог вибирає одночасно в минулому лиш те, що відповідає історичній пам'яті державних мужів дня нинішнього, одночасно нехтуючи тим, що для розуміння його вельможних сучасників втратило вагу і не є актуальним, з їхнього погляду, для суспільного інтересу. У підсумку адепти національної пам'яті і їхні соратники розповідають про те, що державні мужі хочуть пам'ятати, і в жодному разі не про те, про що вони намагаються забути.

Така заземлена й скорочена, навіть, травмована, історична пам'ять через зазначені обставини перетворюється в короткий термін у вільну метаісторію, оскільки, в поєдинку між пам'яттю й історією перевага стала віддаватися пам'яті. До того ж, громадській думці стало нав'язуватися положення, що саме таке «відфільтроване» розуміння історії є в дійсності реалізацією ідеї «відповідальності перед пам'яттю поколінь».

Що святкуємо?

За усталеною традицією, успіх святкування будь-якого ювілею, про дату якого домовляються (і це стало нормою), залежить від його змістовного наповнення. Завжди на першому місці має стояти питання: яке надзавдання ми ставимо, і якого кінцевого результату очікуємо? З погляду України, як нам видається, це надзавдання на рівні громадськості було сформульовано Л. Івшиною у передмові до книги «Сила м'якого знаку»: «піднятися до рівня власної історії!». Водночас, було б не зайвим у власній історії вичленити домінуючу ланку, яка в контексті початку третього тисячоліття стала б першорядною. *Як нам видається, це могла б бути формула «Русь-Україна як світ-система», насамперед як система влади і відповідної їй моральної та соціонормативної культури.* А вже потім, через цю призму можна було б аналізувати й поступ української історії.

Історія України є нібито своєрідною ілюстрацією складності й неоднозначності вияву основного соціокультурного закону – визначення міри у

процесі об'єднання цивілізаційної специфіки культури і соціальної практики. Основна діалектична суперечність, яка була закладена в генофонді українського народу, що формувався після розпаду Русі, полягала в тому, що успадкована переважно східна, греко-візантійська релігійна й культурна традиція через вплив історичних обставин мала б віднайти адекватну відповідь на виклик з боку суспільно-політичної системи Заходу.

1000 років тому хрещення Русі в Києві мало свої особливості. Кирило й Мефодій ще на час свого перебування у Великій Моравії намагалися відстояти право слов'янської спільноти на самостійність, на право пошуку свого шляху між римським і візантійським впливами [27]. Розкол церков, який уже тоді намічався, вони намагалися вирішити шляхом повернення до істин раннього християнства. Євангелізм Київського християнства був зорієнтований на традицію апостола Павла, що утверджувала єдність і рівність у Христі усіх людей. Ця версія християнства закладала передумови ідеї «вільної особистості», інтерес до внутрішнього світу людини, його душі, пошуку Бога, мучеництва й співчуття. Новий Заповіт був джерелом першооснов вільної особистості в ментальності народу [28].

Врешті-решт, магістральний напрям соціонормативної культури українського народу формувався в традиції раннього східного християнства, апелюючи до рівності й нестяжательства. А взаємодія двох протилежних тенденцій – східної культурної спадщини, з одного боку, й інноваційних раціоналістичних впливів західних соціальних відносин, з іншого – підштовхували українців до синтезу Сходу і Заходу, робили Україну ініціатором об'єднувальних традицій. Але, на превеликий жаль, результати виявилися драматичними. Україна, розміщена між світами грецько-візантійської і західної римської культури і будучи законним членом їх обох, намагалася впродовж своєї історії об'єднати ці дві традиції в одну живу синтетичну модель. Вона наближалася до цього синтезу у великі епохи своєї історії, однак, всупереч багатьом можливостям і частковим успіхам, спроби остаточного синтезу звелись до невдачі. Україна не зуміла повністю виконати цю місію й упала під гнітом надзвичайного зовнішнього тиску і внутрішніх протиріч.

XX ст. знову поставило Україну перед завданням самовизначення. Його вирішення М. Грушевський вбачав на шляху синтезу історичного досвіду, набутого українським народом і в княжий період (до Люблінської унії 1569 р.) і за часів Гетьманщини (від Хмельниччини до 1764 р.). Однак, визвольний рух 1917-1921 рр. засвідчив недостатній державницький потенціал селянства, яке складало до 90% українського населення в цілому. Вирішення проблеми синтезу, а значить і появи новітньої України, знову відкладалося до часів виникнення нових геополітичних умов і нарощування нових рушійних сил.

Теоретик українського державного будівництва В. Липинський поставив завдання на майбутнє в принципово нове русло: замість сприйняття українців

як етносу, він закликав формувати українство як громадянське суспільство, здатне синтезувати досвід Сходу і Заходу. На цьому шляху, писав В. Липинський, «основною відміною України від Москви являється не мова, не племя, не віра..., а інший, утворений віками політичний устрій, інший... метод організації правлячої страти, інші взаємовідносини верхів і низів, держави і громадянства – тих, хто управляє, стосовно тих, ким правлять» [29, с. XXV].

Ці відмітні й відмінні риси росіян і українців «заводії» «триединого русского народа» намагаються впритул не бачити, розмахуючи жупелом «мазепинщини» – як ніби прояву сепаратизму, радикального націоналізму, а то й расизму. І це надзвичайно прикро для нашої сучасності, яка створює попит на подібних ідеологів, котрі вносять чвари і незгоди як між Росією і Україною, так і в саме українське суспільство. Як наголошує провідний теоретик із цього питання К. Леві-Стросс, завдяки навішуванню налічок расизму «в умах людей відбулася плутаниця понять расизму і антирасизму». І далі пояснює: «Будь-яка культура розвивається завдяки обміну з іншими культурам. Але необхідно, щоб кожна культура здійснювала певний спротив, бо в протилежному випадку вона дуже швидко втратить те, що притаманне лише їй». На думку науковця, «ця ситуація існувала практично в усі часи. Це норма людської поведінки. І називаючи це расизмом, ми ризикуємо розпалити ворожнечу, тому що більшість пересічних людей скаже так: ну, якщо це расизм, значить – я расист» [30].

Таким чином, цей «певний спротив» у сфері культури по К. Леві-Строссу і є тим самим бар'єром, який одним українцям важко, а іншим – зовсім неможливо було подолати у випадку пропонованої Росією участі щодо проведення спільних ювілейних урочистостей з приводу оголошеного керівниками РФ 1150-річчя зародження російської державності.

Точки зіткнення

В першому варіанті цієї статті, опублікованому в російському журналі (Политическая концептология. – 2012. – № 2. – Ростов-на-Дону. – С. 160-180.) напередодні відзначення ювілею в Росії, ми застерігали: «І якщо, не приведи Господь, під час ювілейних урочистостей застріляники певних політичних сил підуть на взаємні звинувачення в расизмі чи радикальному націоналізмі, то це буде щось на грані злочину проти людяності».

На жаль, сталося гірше – після гучного святкування ювілею у 2012 р., Росія вдалася до акту агресії проти України. У лютому-березні 2014 р. відбулося збройне захоплення й воєнна окупація Росією невід'ємної частини України – Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Друга фаза збройної агресії Російської Федерації проти України розпочалася у квітні 2014 р. Тоді контрольовані, керовані та фінансовані спецслужбами Російської Федерації збройні формування проголосили створення Донецької народної республіки

(7 квітня 2014 р.) і Луганської народної республіки (27 квітня 2014 р.). І регулярні збройні формування, задіяні Російською Федерацією в агресивній війні проти України, систематично підживлювалися російськими найманцями із звільнених у запас військовослужбовців ЗС РФ. Наприкінці серпня 2014 р. війна Росії увійшла у третю фазу – безпосереднє воєнне вторгнення на материкову Україну із застосуванням своїх регулярних збройних сил.

Це вторгнення в Україну супроводжувалося небувалим ідеологічним прикриттям про те, що нібито до влади в Україні прийшли «націоналісти» і «фашисти». Коли офіційний Київ, за твердженням сепаратистів, використовує армію для «каральних акцій» проти свого власного народу, що нібито здійснив своє волевиявлення й проголосив «свої» республіки на Донбасі. Росія ж, мовляв, стоїть на захисті традиційних цінностей, започаткованих за часів Давньої Русі – православ'я, народності й соборності. В цій системі традиційних цінностей Москви українці не є окремим народом, а лише складовою частиною «триєдиного русского народа» у складі великоросів, малоросів та білоросів, а територія України є лише «задвірками» російської державності. До такого результату привели, врешті-решт, ідеологічні кампанії на кшталт 1150-річчя російської державності, котру в імперських межах намагається відродити Росія нині.

Щоб уникнути необхідності аналізувати російські упередження (це проблема окремого дослідження), варто надати слово відомому російському публіцисту, поету і російському націоналісту О. Шіропаєву (до речі, до поняття націоналізм ставимось без будь-якого упередження, як однієї із течій суспільної думки). Він пише: «Все-таки у ставленні росіян до українців, до України таїться щось ключове, доленосне для нас, росіян. Для українців Росія теж значуща, але тільки як точка відштовхування, що допомагає усвідомленню своєї, української, однаковості. Для росіян же Україна, навпаки, точка постійного тяжіння, ревнивої уваги, об'єкт поглинання як чогось «споконвічно свого» і переробки за власним зразком і подобою. Ніщо так не дратує росіян, як очевидні відмінності з українцями в мові, менталітеті, культурі, історичному досвіді. Якщо росіяни і визнають ці відмінності, то лише на рівні відмінностей, скажімо, між Володимирщиною і Рязанщиною, але ніяк не на рівні відносин двох різних народів... Треба сказати, що на словах росіяни завжди готові визнати, що українці – народ, але зверніть увагу! – «братський» народ. За цією лукавою формулою криється тверде переконання, що ми – росіяни і українці – ОДИН народ, покликаний жити в одній державі зі столицею в Москві». За А. Шіропаєвим, говорячи про «братський український народ», більшість росіян сприймає українську мову й українство як прикре історичне непорозуміння, історичний вивих, що виник внаслідок шкідливого впливу католицької Литви та Польщі: «І при цьому росіяни не задаються питанням: а може, вивихом-то є вони самі?» [31].

Однак, тішить та обстава, що нове ставлення до України формується нині в середовищі російської демократичної інтелігенції, хоча й цей процес відбувається неоднозначно. Прикладом тому можуть бути публікації ельцинських часів, коли такі авторитетні російські історики як Ю. Пивоваров і А. Фурсов відстоювали проєвропейську альтернативу розвитку Росії. Потім їх шляхи розійшлися і на нині цю позицію продовжує відстоювати лише академік РАН Ю. Пивоваров. Але тим не менше, в ті часи ці автори суголосно писали (для посилення адекватності тексту передаємо цитування цих авторів російською мовою): «Надо заглянуть поглубже в Историю – в киевские времена, помня при этом, однако, что «киевская модель» не просто отличалась от «московской модели», но во многих отношениях была ее антиподом, и что не Москва, а Литва (Великое Княжество Литовское, Руськое и Жемайтійское. – В.Т.) – реальный «модельный» наследник Киевской Руси» [32, с. 16].

Не відмовляючись від «київської спадщини» (і вони праві, тому що Русь була своєрідним цивілізаційним Всесвітом у всій Східній Європі, який, крім київського «ядра» мав ще й величезну «зовнішню Русь»), зазначені російські автори визначають для себе, що все, «что мы называем Русской Системой, стало возникать в ордынскую эпоху (этот термин представляется нам более адекватным, чем «удельная эпоха»), при «белокостных» («цаган ясун») ордынских царях... Историческим «мигом-вечностью» рождения Русской Системы стала Великая Самодержавная Революция (1517/1565-1649 гг.), в ходе которой в форме самодержавия окончательно сформировался-выковался тот субъект – Русская Власть, который мог создавать, конструировать, высекать, полагать, специализировать (от «space» – пространство) некую систему» [32, с. 16].

На подальшу перспективу зростання української національної ідентичності, коли ми врешті-решт з'ясуємо для себе всю повноту сутності терміну «Русь-Україна» і будемо відзначати якусь ювілейну дату, то, очевидно, нам було б доцільно врахувати трактування Ю. Пивоваровим і А. Фурсовим стосовно тих характерних рис «Руської Системи» київського періоду, які і для сучасної України залишаються значущими. Насамперед, йдеться про те, що тогочасна Русь була суспільством європейським і полісуб'єктним. Європейський тип суспільного розвитку відзначається від інших тим, що заснований не лише на фіксації суб'єктності суспільства, але і самого суб'єкта в суспільстві. Прийняття християнства стало не лише величезною духовною, але і соціальною революцією. Воно створило соціальну модель індивідуального суб'єкта, де було поєднано індивіда фізичного й індивіда соціального.

Християнське суспільство є полісуб'єктним як соціальний тип: історичними суб'єктами в ньому стають (і визнаються) окремі індивіди, групи, корпорації, інституції й держава. Так чи інакше, в контексті владних відносин різні князівства Русі були «соціальні чотирикутники» з кутами: «князь», «боярство»,

«віче», «церква». Зрозуміло, що в різних землях Русі домінували різні «кути». Але навіть там, де пануючим «кутом» був князівський, навіть там, де у князя історично була найліпша позиція стосовно інших «кутів», де не «суспільство» заклиало князя, а князівська влада через низку причин вибудовувала суспільство (Північно-Східна Русь), ця влада не мала у своєму розпорядженні такого обсягу насилля, щоб стати одноосібною і якісно змінити співвідношення сил, «кутів» у чотирикутнику, не кажучи вже про те, щоб зламати його, а тим більше позбавити «кути» суб'єктності.

Аргументація Ю. Півоварова й А. Фурсова така: «Когда Андрей Юрьевич Боголюбский, решив действовать по принципу «власть первична», «власть всё», попытался подмять под себя бояр и церковь, стать первым в русских историях (а ретроспективно и в Русской Истории) единодержцем и превратить «четырёхугольник» власти в сингулярную точку Власти, из которой возникает все остальное, его отправили на тот свет» [32, с. 19]. Тоді особисті прагнення князя ще не стали домінуючими – не було у влади сил для здійснення тотального насилля, адже їй протистояв озброєний народ. Русич-простолудин домонгольських часів часто був не лише озброєним, але й знав, що за ним стоїть віче.

Те, що сталось з демократичними традиціями Русі згодом, це вже інша тема дослідження. Історія того чи іншого суспільства є відкритою системою, а її розвиток не є фатально приреченим – завжди є альтернативи, не кажучи вже про гру випадку. Історичний процес можна було б визнати містичним, якщо б із нього виключити випадковість, писав К. Маркс й він був правий. Це положення особливо важливе нині, коли ми перебуваємо у стані вибору – чи то традиції демократичної системи влади, чи то самодержавної – і цей вибір залежить від кожного з нас. Саме цю думку, насамперед, мали б донести до громадськості організатори урочистостей, якщо б справа дійшла до ухвалення офіційного рішення щодо якогось ювілею Русі-України.

Однак, як нам видається, на день нинішній в Україні ще відсутній необхідний суспільний консенсус на предмет проголошення того чи іншого ювілею української державності. Та й сама держава ще не в тому стані, щоб викликати в громадськості необхідний для ювілейних урочистостей рівень пієтету. Що безумовно могло б згуртувати Україну, то це утвердження на практиці високого рівня соціальної справедливості й рівності всіх людей перед законом, до якого закликав нас Тарас Шевченко. Його 200-літній ювілей співпав із Євромайданом, що було знаменом й зобов'язуюче. То чи ж спроможні ми дорівнятися його непозбутній тузі:

Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна бути, бо сонце стане
І оскверненну землю спалить.

Список використаних джерел та літератури

1. Указ Президента Российской Федерации от 3 марта 2011 г. № 267. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/printable/2011/03/05/gos1150-dok.html>
2. Медведев велел праздновать 1150-летие российского государства. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fed.sibnovosti.ru/articles/139057-medvedev-vel-el-prazdnovat>
3. BBC Russian-Россия-1150-летие российского государства... – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/russia/2011/03/110307_russia_gyurik...
4. Когда праздновать 1150-летие Русского государства? Когда праздновать 1150-летие Русского государства? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/604489/>
5. Лосєв І. Росія готується до «1150-річчя російської держави». Хто в Україні відповість на цей виклик? / І. Лосєв // «День». – 2011. – №132-133. – 29 липня.
6. «Ця книжка – стратегічного значення» // «День». – 2011. – № 170-171. – 23-24 вересня.
7. Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди / Ред. Л. Івшина. – К.: Вид-во ПрАТ «Українська прес-група», 2011. – 800 с.
8. Валлерстайн І. Миросистемний аналіз: введення / І. Валлерстайн. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 247 с.
9. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О. Прицак. – К.: «Обереги», 1997. – 1073 с.
10. Клейн Л. Антиномизм как диагноз / Л. Клейн. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polit.ru/article/2010/12/03/klejn_ftinormanism/print/
11. Хазария. Электронная еврейская энциклопедия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/14401>
12. Медведев призвал отметить 1150-летие России. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/412647/>
13. Медведев предложил отметить 1150-летие возникновения российского государства. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsinfo.ru/news/2009-09-18/medvedev/722293/?mod>
14. В стране новый суперпроект – «1150-летие России». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dp.ru/f/2010/07/27/V-strane-novij-superproekt/>
15. Форум умных людей. Новгородский губернатор: 1150-летие... – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.nov.ru/lofiversion/index.php?t284667.html>
16. Новгородские власти ждут приказа о праздновании 1150-летия России. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.nov.ru/lofiversion/index.php?t278240.html>
17. Пантелеев Сергей: России, Украине и Белоруссии нужен Гражданский форум. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russkie.org/index.php?module=printnews&id=19893>
18. Конец евроиллюзий: нужен ли Гражданский Форум Украины. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fraza.ua/analytics/13.11.10/103445.html>
19. Совет по подготовке празднования 1150-летия образования. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://russkg.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=11
20. Единая Одесса. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.edinaya-odessa.org/publ/print:page,1,28858-obshhestve>
21. Шестаков В. 1150 лет Древней Руси, или Очередная попытка исторически объединить Россию, Украину и Беларусь / В. Шестаков. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fraza.ua/print/28.04.115162/.html>
22. В УПЦ КП отметят 1150-летие учреждения Киевской Митрополии и Крещения Руси во времена Аскольда. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/article-print.php?id=45936&name=uoc_kr&lang=ru&K вопросу о начале русской иерархии, к

- 1150-летию основания Киевской Митрополии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.sn.ua/main/history/print^page,1,14789-k-voprosu>
23. Президент России. Официальный сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://state.kremlin.ru/news/12075/print>
24. Участники конференции «1150-летие образования Древнерусского государства» высказались за единство братских восточнославянских народов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ruskline.ru/news_rl/2012/09/15/uchastniki_konferencii_1150letie_obrasovaniya_drevnerusskogo_gosudarstva_vyskazalis_za_edinstvo_bratskih_vost...
25. Артог Ф. Порядок времени, режимы историчности / Ф. Артог. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.ru/nz/2008/3/ar3.html>
26. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек. – К.: «Дух і літера», 2006. – 436 с.
27. Українська церква між Сходом і Заходом / Наук. ред.: П. Яроцький. – К., 1966. – 225 с.
28. Історія релігії в Україні у двох томах. – Т. 2. – Українське православ'я. – К., 1977.
29. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.
30. Раса и политика. Беседа Клода Леви-Стросса с Дидье Эрибаном. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politizdat.ru/interview/70/>
31. Широпаев А. Украинский и российский пути в истории: толчок к размышлениям / А. Широпаев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=298307&mainlang=rus>
32. Пивоваров Ю.С., Фурсов А.М. Русская Система: генезис, структура и функционирование (тезисы и рабочие гипотезы) / Ю.С. Пивоваров, А.М. Фурсов // Русский исторический журнал. – 1998. – № 3. – С. 16.

Ткаченко В.Н. Нераздельное наследие Древней Руси (о праздновании 1150-летия зарождения российской государственности).

В статье раскрыта политика «приватизации» истории Древней Руси со стороны современных лидеров Российской Федерации в контексте празднования ними юбилея 1150-летия зарождения российской государственности. Вместо этого предложена альтернативная версия происхождения Руси под углом мир-системного анализа. История того или иного общества является открытой системой, а ее развитие не является фатально обреченным - всегда есть альтернативы, не говоря уже об игре случая. Это положение особенно важно сейчас, когда мы находимся в состоянии выбора, который зависит от каждого из нас.

Отмечается, что история Украины является своеобразной иллюстрацией сложности и неоднозначности проявления основного социокультурного закона - определение степени в процессе объединения цивилизационной специфики культуры и социальной практики. Основное диалектическое противоречие, которое было заложено в генофонде украинского народа, который формировался после распада Руси, заключалось в том, что унаследованная преимущественно восточная, греко-византийская религиозная и культурная традиция, через влияние исторических обстоятельств, должна найти адекватный ответ на вызов со стороны общественно-политической системы Запада.

Ключевые слова: Русь, Русь-Украина, Российская Федерация, российская государственность, мир-системный анализ, мини-системы, мир-империя, мир-экономика, норманисты, антинорманисты.

Tkachenko V. Undivided heritage of the Ancient Rus (on the Celebration of the 1150th Anniversary of Russian Statehood).

The article reveals the policy of “privatization” of the history of ancient by today's leaders of the Russian Federation in the context of the celebration of their anniversary 1150th anniversary of Russian statehood. Instead of it an alternative version of the origin of Russia at an angle of world-systems analysis is proposed. The history of a society is an open system, and its development is not fatally doomed - there is always an alternative, not to mention the case of the game. This statement is particularly important now, when we are in the state of choice which depends on each of us.

It is noted that the history of Ukraine is a kind of illustration of the complexity and ambiguity of the main socio-cultural manifestations of the law - to determine the degree of civilization in the process of combining the specificity of cultural and social practices. The main dialectical contradiction, which was inherent in the gene pool of the Ukrainian people, which was formed after the collapse of Russia, was the fact that inherited mostly eastern, Greek-Byzantine religious and cultural traditions, through the influence of historical circumstances, should find an adequate response to the challenge from the public the political system of the West.

Keywords: *Russia, Rus-Ukraine, the Russian Federation, the Russian statehood, world-systems analysis, mini-systems, world-empire, the world-economy, Normanists, Anti-Normanists.*

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327+323

Розумюк В.М.

ПЕЛОПОННЕСЬКА ВІЙНА: ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена дослідженню загальних аспектів проблеми внутрішньополітичних детермінант зовнішньої політики. Визначено, що перед сучасною політологією міжнародних відносин постає питання щодо можливості загострення геополітичного протистояння в процесі формування альтернативних моделей світоустрою загалом, і впливу внутрішньополітичної гетерогенності провідних держав світу на становлення нової системи міжнародних відносин зокрема. На прикладі Пелопоннеської війни розглянуто і проаналізовано внутрішні чинники міжнародних відносин, продемонстровано неадекватність та помилковість багатьох стереотипів теорії міжнародних відносин, нав'язаних ліберальною пропагандою. Доведено хибність положень про вроджену агресивність авторитарних режимів, спростовано твердження про іманентний пацифізм демократій.

Ключові слова: Пелопоннеська війна, Афіни, Спарта, зовнішня політика, міжнародні відносини.

Питання впливу типу державного устрою, правлячого режиму та суспільного ладу на зовнішню політику традиційно належить до найбільш контроверсійних і складних тем в суспільно-гуманітарних дисциплінах, адже надто часто прихильники різних політичних систем замість наукового пошуку шляхів розв'язання суто теоретичної проблеми займались ідеологічно вмотивованою пропагандистською діяльністю задля апології визначених заздалегідь способів правління та легітимації певних форм власності. Як правило, особливої актуальності дослідження внутрішньополітичних детермінант міжнародних відносин набувало в разі ускладнення міжнародно-політичної ситуації внаслідок активізації боротьби за домінування кількох могутніх країн з різним (особливо, принципово відмінним) державним устроєм, що зумовлювало різке зростання публічного інтересу до внутрішніх джерел зовнішньої політики. Отже, з огляду на очевидний факт поступової ерозії однополярного ліберально-демократичного порядку Pax Americana, перед сучасною політологією міжнародних відносин неминуче постає питання щодо можливості загострення геополітичного протистояння, збройних конфліктів та економічної конфронтації в процесі формування альтернативних моделей світоустрою загалом, і впливу внутрішньополітичної гетерогенності провідних держав світу на становлення нової системи міжнародних відносин зокрема.

В цьому сенсі надзвичайно корисним може виявитися вивчення історичного досвіду попередніх спроб силової трансформації усталеної моделі світової політики, адже адекватний аналіз сучасності та спроби прогнозування майбутнього потребують систематичної та прискіпливої рефлексії минулого.

Попри суттєві відмінності суспільної свідомості різних історичних епох, характеру систем міжнародних відносин і типів політичних акторів (держав), між ними можна прослідкувати очевидні паралелі, тож методи аналогії (визначення характеру розвитку подій на основі аналізу подібних ситуацій, які відбувалися в іншому місці в інший час) та екстраполяції (інтелектуальна проекція на майбутнє тієї лінії розвитку подій або тенденції, закономірності якої в минулому достатньо добре відомі) традиційно залишаються одними з найбільш уживаних і дієвих в арсеналі суспільно-гуманітарних дисциплін. Й нарешті, саме звернення до історичного прецеденту як найвищого аргументу було і залишається найбільш ефективним засобом протидії поширенню пропагандистських міфів та ідеологічних химер в політичній науці.

Як відомо, Пелопоннеська війна стала найбільшим в історії античної Греції (класичного періоду) збройним протистоянням найпотужніших політичних акторів тієї епохи. Основна боротьба велася поміж Делоським союзом на чолі з Афінами (Афінська морська імперія, Афінська архе) і Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою, проте чимало незалежних грецьких полісів і «варварських» держав (зокрема, Перська імперія), переслідуючи власні цілі та захищаючи свої інтереси, прямо чи опосередковано долучились або були втягнуті в цей конфлікт. Військові дії охопили територію усієї Греції, південної Італії та Сицилії, а також акваторію прилеглих морів. Після тривалої боротьби Афіни зазнали поразки і не лише втратили гегемонію над своїми союзниками, але й, навіть, значною мірою були позбавлені незалежності. Крах Афінської морської імперії та державне переродження самої Спарти під час запеклого протистояння фактично знищили політичну рівновагу в грецькому суспільстві (йдеться не лише про міждержавні відносини, але й внутрішньополітичну боротьбу всередині кожного полісу), ознаменувавши гостру кризу полісної системи.

На жаль, до нас дійшло дуже мало оригінальних джерел тієї історичної епохи, що значно ускладнює виконання поставленого нами завдання. З тих праць, що збереглися до нашого часу, особливе місце займає «Історія» афінянина Фукідида, у якій в хронологічному порядку викладені основні події Пелопоннеської війни. Попри притаманний для античних праць характер художньої розповіді, ця докладна історична хроніка, що і нині читається ледь не як енциклопедія міжнародної політики, вже не перше тисячоліття викликає подив і захоплення у її читачів.

На думку видатного античного історика (яка так чи інакше відображає загальні настрої провідного політичного класу стародавньої Греції), основними спонукальними мотивами зовнішньополітичної поведінки держав є намагання гарантувати власну безпеку (страх), міркування престижу (честь) і забезпечення економічних преференцій (вигода). Саме ці причини постійно зринають для пояснення тих чи інших вчинків як окремих осіб, так і дій великих суспільних груп та полісів. За Фукідідом основна властивість природи людини, незалежно

від її племені, роду, статі та віку, полягає в пристрасному прагненні панувати над іншими і егоїстичному бажанні «захопити побільше». Наприклад, афінські послы в одному з діалогів, відповідаючи на звинувачення мелосців у намаганні їх поневолити, зазначили: «Приязнь богів, сподіваємося, не залишить нас, оскільки ми не робимо нічого такого, що суперечить людській вірі в божество або в те, що люди між собою визнають справедливим. Адже про богів ми думаємо, а про людей з досвіду точно знаємо, що вони за природною необхідністю панують там, де мають для цього силу. Цей закон не нами встановлений, і не ми першими його застосували. Ми лише його успадкували і збережемо на усі часи. Ми переконані також, що і ви (як і увесь рід людський), якби були такими ж сильними, як і ми, без сумнівів чинили б так само» [1, с. 347]. Що ж стосується теоретичного кодексу ввічливості під назвою міжнародне право, то на думку афінян: «В людських взаємовідносинах право має сенс лише тоді, коли при рівності сил обидві сторони визнають спільну для тієї і іншої сторони необхідність. В іншому разі більш сильний вимагає можливе, а слабкіший змушений підкоритися» [1, с. 344].

На сторінках роботи Фукідіда дійові особи цієї історичної хроніки всі спроби привнести морально-етичні оцінки в міжнародно-політичну боротьбу, і тим самим вплинути на її результат, зустрічають з веселим цинізмом, який поступово переходить в злий сарказм. Так, характеризуючи своїх основних противників у боротьбі за гегемонію в Греції – лакедемонян, афіняни постійно наголошували, що «серед усіх відомих нам людей вони з найбільшою відвертістю ототожнюють приємне для них – з чесним, а вигідне – зі справедливим», а на закиди самих спартанців в аморальності афінської імперської політики відповіли наступне: «На нашу думку, ми гідні нашої влади, і ви самі нещодавно думали так само. Тепер ви, думаючи про свою вигоду, посилаєтесь на справедливість, але міркування справедливості ще нікого не змусили упустити сприятливу нагоду розширити свою могутність за допомогою сили. І слід похвалити тих, хто, незважаючи на вроджене людям прагнення панувати над іншими, все ж таки управляють справедливіше, ніж це їм необхідно при існуючій могутності їх держави. Інші, якби опинилися на нашому місці (як нам здається), дуже швидко б продемонстрували, наскільки помірковане наше панування. Нам же за нашу поміркованість випала на долю не хвала, а незаслужена ганьба» [1, с. 347].

Виводячи як зовнішню, так і внутрішню політику полісу з егоїстичної та жорстокої природи людини, Фукідід не намагався пов'язати певний тип поведінки (агресивний, миролюбний) держави на міжнародній арені із її суспільно-політичним устроєм, проте було б неправильно стверджувати, що він цілком зігнорував цей фактор. Так, видатний історик античності постійно наголошував, що його сучасники особливу зовнішньополітичну активність Афін прямо пов'язували з їх демократичним устроєм, внаслідок чого ці «рухливі, схильні до ризику... прихильники нововведень... самою природою

призначені для того, щоб і самим не мати спокою, і іншим його не давати», в той час як олігархічна Спарта мала репутацію «людей повільних, прихильників старовини, ретроградів», внаслідок чого «завжди відставала від своїх можливостей» [1, с. 41-42].

Іншою згадкою в тексті «Історії» про залежність характеру зовнішньої політики від внутрішнього устрою є неодноразові натяки на те, що демократичні держави – як заможніші та внутрішньо стабільніші – можуть дозволити собі більш активно діяти на міжнародній арені. Наприклад, описуючи розчарування і розкаяння афінян після сицилійської авантюри, Фукідід зазначав: «Адже тут в Сицилії афіняни вперше зіткнулися з полісами однакової культури і напали на міста з демократичним (як і в них) державним ладом, що мали у достатку кораблі, коней та інші засоби для ведення війни. Ці міста вони не могли ані послабити, вносячи в них внутрішні чвари, ані підкорити значною перевагою своєї військової могутності» [1, с. 449].

Хоча в політології міжнародних відносин війна, переважно, розглядається як суто міждержавний конфлікт, історія Пелопоннеської війни (зокрема, у викладенні самого Фукідіда) може слугувати наочним підтвердженням неадекватності подібного погляду. Впродовж цього конфлікту в будь-який момент, передусім, в разі загострення внутрішньополітичних проблем чи ускладнення міжнародного становища, замість боротьби проти зовнішніх ворогів могла спалахнути справжня громадянська війна між різними політичними угрупованнями всередині самого полісу, причому, як правило, усі вони діяли у змові із зовнішніми силами. І Афіни, і Спарта намагалися гарантувати собі успіх, розгортаючи по всій Греції справжню мережу змов і зрад, переманюючи перебіжчиків, спокушаючи і залякуючи нейтралів, щоб чужими руками похитнути могутність ворога. Як талановито описує в своїй «Історії» Фукідід, ледь не кожна суто військова операція чи то Пелопоннеського союзу, чи то Афінської архе, розпочиналася з переговорів про зраду з представниками однієї з партій у ворожому таборі, які обіцяли видати рідне місто та його незалежність зовнішнім ворогам, якщо в результаті цієї зради вони отримають владу (нехай і за допомогою окупаційної армії) над своїми противниками всередині полісу: «...весь еллінський світ похитнувся через боротьбу партій. В кожному місті вожді народної партії закликали на допомогу афінян, а вожді олігархів – лакедемонян. В мирний час у партійних вожаків, вірогідно, не було б до цього ані приводу, ані схильності. Але тепер, коли Афіни і Лакедемон почали ворогувати, обом партіям легко було отримати союзників для придушення противників і зміцнення своїх сил, і невдоволені елементи в полісах залюбки закликали чужоземців на допомогу, прагнучи політичних змін. Внаслідок внутрішнього розбрату кожне місто спіткало важке лихо...» [1, с. 197].

Тісне переплетіння бойових дій і соціальних смут фактично перетворило Пелопоннеську війну з міждержавної боротьби на загальногрецький соціально-політичний конфлікт – затятий, жорстокий, пристрасний, непримиренний. Власне кажучи, задовго до Пелопоннеської війни взаємини між партіями в багатьох грецьких державах зіпсувались настільки, що ледь не кожна пропозиція представників інших політичних сил розглядалася як хитрий політичний маневр і особиста образа, зустрічаючи запеклий опір опонентів, нехай і не пропонувалося нічого, що стосувалося міжпартійної конфронтації. Серйозні соціальні та племінні суперечності призвели до того, що навіть у період найбільшого патріотичного підйому під час греко-перських війн в багатьох полісах аристократи неодноразово виказували готовність зрадити Батьківщину і видати рідне місто ворогам – «варварам» персам, якщо за їх допомоги можна буде скинути демократію.

Пелопоннеська війна ще більше загострила внутрішньополітичні конфлікти, продемонструвавши ледь не повну відсутність єдиного розуміння загального блага та спільних інтересів мешканцями полісу. Все це відійшло на задній план перед інтересами власних партій (гетерій), які, сповнені дикої ненависті, злої енергії та диявольської винахідливості, воліли краще бачити рідне місто в руках зовнішніх ворогів – афінян, спартанців, персів, але тільки не внутрішньополітичних опонентів. Фактично, в кожному місті точилася латентна громадянська війна, котра кожної миті могла проявити себе назовні. Як згадував про ті часи Фукідід: «Політичні узи виявлялися міцнішими за кровні зв'язки, оскільки члени гетерій швидше наважувалися на будь-які відчайдушні та небезпечні справи» [1, с. 198]. У цій боротьбі «усіх проти усіх» видатних політичних лідерів підозрювали у прагненні до тиранії, багатих – до олігархії, бідних – до охлократії, причому не можна сказати, що це були безпідставні підозри.

Особливо сучасників тих подій вразила надзвичайна і, навіть, демонстративна жорстокість Пелопоннеської війни. Іронічне зауваження відомого німецького історика Т. Моммзена, що боротьба багатих і бідних періоду пізньої Римської республіки відрізнялася від війни лише тим, що обидві сторони відмовлялись визнавати норми міжнародного права [2, с. 147], перегукується з характеристикою Фукідіда міждержавно-партійної різанини як порушення усіх законів і традицій еллінського світу тогочасними олігархами і демократами. Описуючи громадянську війну на Керкирі він зазначав: «Смерть тут панувала в усіх її різновидах... Батько вбивав сина, благаючих про захист силою відривали від вівтарів і вбивали біля них. Деяких навіть заживо замурували в святилищі Діоніса, де вони і загинули. До такої несамовитої люті дійшла ця міжусобна боротьба. Вона справила жахливе враження, особливо тому, що подібна жорстокість проявилася вперше». Втім надалі «міжусобною боротьбою були охоплені... усі міста Еллади. Поліси, які з певних причин були залучені до неї пізніше, дізнавшись тепер про подібні події в інших містах,

заходили все далі в своїх думках і перевершили попередників підступністю методів боротьби і жорстокістю помсти» [1, с. 197]. Як зазначає німецький історик Курціус, «ворожнеча, що викликала боротьбу, жахливо посилилась під час боротьби» [3, с. 290], в результаті чого терор таємних вбивств, конфіскацій та переслідувань, продаж у рабство, вигнання і масові страти стали звичайним і, навіть, буденним явищем.

В моральному ж аспекті і олігархи, і демократи мало чим відрізнялися одне від одного: «Дійсно, у лідерів обох міських партій на устах красиві слова: «рівноправ'я для усіх» або «поміркована аристократія». Вони стверджують, що борються за благо держави, а насправді ведуть лише боротьбу між собою за панування». Фуکیدд вбачав причини надзвичайної несамовитості цього громадянського конфлікту в пристрасному жаданні влади, яке глибоко вкорінене в жадібності та честолобстві: «Намагаючись здолати одне одного, вони вчиняли низькі злочини, але у своїй мстивості заходили ще далі, керуючись при цьому не благом для держави чи справедливістю, але лише вигодою тієї або іншої партії. Досягнувши влади шляхом нечесного голосування або насильством, вони готові кожної миті втамувати свою ненависть до противників. Благочестя і страх перед богами були для обох партій лише порожнім звуком, і ті, хто вчиняв під прикриттям голосних фраз якісь безчесні діяння, вважалися навіть більш доблесними. Помірковані громадяни, які не належали до жодної партії, ставали жертвами обох, оскільки трималися осторонь від політичної боротьби або викликали ненависть до себе лише своїм існуванням» [1, с. 199].

Реалії запеклої політичної боротьби «усі проти усіх» породили і відповідний тип політичних лідерів, найкраще репрезентований особами Лісандра й Алківіада [4]. Вожді, які прагнуть захистити інтереси рідного міста лише настільки, наскільки це відповідатиме їх особистим інтересам, стали звичайним явищем тих часів. В разі ж загрози їх політичному лідерству вони не лише негайно зраджували свою Батьківщину на користь найлютіших зовнішніх ворогів чи влаштовували змови з метою повалення традиційного політичного устрою, але легко знаходили собі переконливі аргументи щодо неможливості чинити інакше. Так, зрадивши Афіни, Алківіад у виступі на народних зборах в Лакедемоні без жодних докорів сумління стверджував: «Сподіваюсь, що ніхто тут не стане думати про мене гірше від того, що я, той самий, кого в рідному місті вважали патріотом, тепер, разом з найгіршими ворогами, завзято нападаю на нього, або ж пояснювати мої слова озлобленням вигнання. Правда, я вигнанець, але втік я від ницості моїх ворогів, а не для того, щоб порадами робити вам послуги. Найгіршими ж ворогами я вважаю не вас, які відкрито на війні чинять шкоду супротивнику, а тих, хто змусив друзів Афін перейти у стан ворогів. Поки я безперешкодно користувався громадянськими правами, я любив Батьківщину, але в теперішньому моєму положенні, після того, як мені завдали

важку і несправедливу образу, я – вже не патріот. Втім, я вважаю, що навіть і тепер я не йду проти Батьківщини, оскільки її в мене немає, але прагну знову здобути її. Адже справжній друг своєї Батьківщини не той, хто несправедливо втративши її, не йде проти неї, але той, хто люблячи Батьківщину, усіляко прагне знову її здобути» [1, с. 407-408].

Говорячи загалом, історія піднесення і краху Афінської архе може слугувати наочним підтвердженням неадекватності та нереалістичності багатьох уявлень політології міжнародних відносин, нав'язаних ліберальною пропагандою. Наприклад, постійно стверджуючи тезу про надзвичайний пацифізм демократій та схильність інших політичних устроїв до ведення агресивної зовнішньої політики, чимало сучасних дослідників відверто ігнорують історичний досвід античної Греції, в якій найбільш демократична держава стала творцем найбільшої (морської) імперії. Відігравши ключову роль у звільненні багатьох грецьких полісів від влади персів, афіняни не лише не скасували гноблення та експлуатацію населення цих держав, але відновили й посилили її, причому саме радикальні демократичні елементи наполягали на веденні експансіоністської зовнішньої політики, водночас прихильники аристократичної (олігархічної) партії закликали до поміркованості та розважливості, критикуючи демократів за занадто суворе поводження із союзниками та витрату їх внесків на внутрішні потреби [5, с. 181].

Цілком природно, що переважна більшість еллінів була налаштована проти афінян, оскільки союзники бажали позбутися їх панування, а решта побоювалася зростаючої афінської могутності. Як доволі обґрунтовано стверджували послы Корінфу на зібранні представників Пелопоннеського союзу: «Немає сумнівів, що це місто, яке стало тираном Еллади, однаково загрожує усім: одні поліси вже в його владі, а над іншими воно планує встановити своє панування» [1, с. 71].

Причому, слід віддати їм належне, афінські демократи не намагалися ввести в оману ані себе, ані когось іншого щодо справжнього змісту своєї зовнішньої політики. З відвертістю, яка неприйнятна їх сучасним послідовникам, лідери демократів постійно нагадували афінським народним зборам: «Не забувайте, що ваше панування над союзниками – це тиранія, яка здійснюється проти волі ваших підданих, які замишляють зло проти вас. На їх дружбу ви не можете розраховувати, вони підкоряються, лише поступаючись силі... Мова йде про втрату вами панування і про небезпеку з боку тих, кому воно ненависне. Відмовитися від цього панування ви вже не зможете, навіть якщо хтось і зобразить цю відмову як прояв благородного миролюбства. Адже ваше панування подібне тиранії, добиватися якої несправедливо, відмовлятися ж від неї – вкрай небезпечно». Найбільш відомий демократ античних Афін Перикл навіть виголосив справжню апологію загарбницької зовнішньої політики, з ідеями якої неодноразово солідаризувалися найрізноманітніші імперіалісти усіх часів і народів: «Звісно, слабкі люди можуть нас засуджувати, але ті, хто самі

жадають діяльності, будуть змагатися з нами, і якщо їм не пощастить – вони нам позаздрять. А якщо нас тепер ненавидять, то це – спільна доля усіх, хто прагне панувати над іншими. Але той, хто викликає неприязнь заради вищої мети, чинить правильно, адже неприязнь триває недовго, а блиск у сучасності і слава в майбутньому залишає за собою вічну пам'ять» [1, с. 169, 121-122].

Фактично, можна сказати, що Афінська морська держава не витримала перевірки часом. Політика Афін викликала невдоволення афінських союзників, адже тягар союзу, покладений на них, переважив всі ті вигоди, які вони отримали від покровительства міста-гегемона. Відповідно, достатньо було непевних чуток про невдачу чи ослаблення могутності Афін, не говорячи про появу спартанських військ, щоб почалося загальне повстання союзників.

Натомість аристократична Спарта ніколи не змушувала своїх союзників сплачувати податки, і, хоч послідовно підтримувала близькі їм по духу аристократичні (олігархічні) партії, ніколи не робила це настільки відверто, явно і брутально, як Афіни. Це дало змогу Пелопоннеському союзу проголосити основною метою війни звільнення усіх греків від афінського ярма, і тим самим залучити на свій бік значні центри військової та політичної могутності. І в той час, коли Афіни, потребуючи грошей, без консультацій з союзниками вдвічі збільшили суму форосу і посилили нагляд за ними, спартанські полководці проголошували непорушність існуючих конституцій та недоторканість прав незалежних полісів. Як заявив Брасід мешканцям Аканфа: «Якщо ж хтось з вас з особистих мотивів боїться, що я передам владу в місті в руки тієї або іншої партії, і тому не бажає союзу зі мною, то він може мені довіритися. Адже я прийшов не для участі у ваших внутрішніх конфліктах, і думаю, що приніс би вам сумнівну свободу, якби всупереч вашим споконвічним звичаям прагнув підкорити більшість народу небагатьом громадянам або меншій усьому народу. Дійсно, така свобода, ґрунтована на пануванні однієї партії, була б гірше іноземного панування» [1, с. 266]. Втім, необхідно відзначити, що ця спартанська розважливість і поміркованість пояснювалася, швидше, особистими талантами лакедемонських гармостів та відсутністю достатньої військової сили для зовнішньополітичного диктату, ніж специфічними особливостями олігархічного устрою.

Часто нині американські пропагандисти і теоретики демократії згадують слова вождя афінської радикальної демократії Клеона щодо неспроможності демократії панувати над іншими, проте ніколи не наводять історичний контекст, в якому вони були сказані. А між тим історія появи цієї заяви дуже показова. Під час Пелопоннеської війни владу в Мітілені захопила олігархічна партія, після чого спробувала підняти повстання проти афінської гегемонії. Мітіленські демократи були змушені долучитися до заколоту під загрозою насильства, але, коли прибули афінські війська, вони зі зброєю в руках перейшли на їх бік і здали місто. Натомість афінські народні збори за

пропозицією вождів радикальної демократії (зокрема, Клеона) винесли рішення покарати мешканців Мітілени – стратити усіх дорослих чоловіків, а жінок і дітей продати в рабство. Наступного дня опоненти Клеона змогли переконати афінян в помилковості попереднього рішення і необхідності скасувати його. Як заявив на народних зборах Діодот, син Євкрата: «Подумайте ще про одну велику помилку, яку б ви здійснили, дослухавшись до порад Клеона. Тепер народна партія в усіх містах на вашому боці: або демократи взагалі не приєднуються до олігархів, або, якщо їх змусять долучитися до повстання силою, вони завжди готові виступити проти заколотників. Якщо ви почнете війну з повсталим містом, народ буде на вашому боці. Якщо ж ви накажете стратити весь народ Мітілени, який не брав участь у повстанні, і захопивши зброю, навіть добровільно здав вам місто, то, перш за все, вчините жорстокий злочин, знищивши ваших же благодійників, і окрім того, усюди зробите величезну послугу правлячій олігархії. Дійсно, якщо олігархи зможуть схилити місто до повстання, то народ відразу перейде на їх бік, оскільки ви ясно покажете, що будете однаково карати як винних, так і невинуватих. І навіть якби народна партія насправді була винна у повстанні, то все ж ви повинні дивитися на це крізь пальці, щоб не допустити переходу тих єдиних друзів, які у вас лишилися, у ворожий табір. Для нашого панування над союзниками вигідніше добровільно стерпіти несправедливість, ніж справедливо приректи на страту тих, кого нам за необхідністю треба помилувати». Ось тоді відданий афінський демократ Клеон і виголосив свої знамениті слова: «Мені і раніше часто доводилося переконуватися в неспроможності демократії панувати над іншими державами, але особливо це стало зрозуміло тепер, спостерігаючи ваше розкаяння відносно присуду над мітіленцями...» [1, с. 177-178, 168-169].

«Історія» Фукідіда також цілком спростовує доволі популярну ідею про неконфліктні (або менш ворожі) взаємини між державами з однаковим внутрішнім устроєм. Відомо, про розкаяння афінян через напад на демократичні Сіракузи, але античний історик змалював чимало інших подібних епізодів боротьби олігархічних полісів проти інших олігархій, як і війн між містами з демократичним ладом. Таким чином, в його інтерпретації запозичення і встановлення іншими полісами тієї ж форми правління, що і у держави-гегемона, постає, водночас, і як прояв зовнішньої залежності, і як факт її відвертого визнання. Як приклад можна навести розповідь Фукідіда про укладення альянсу аристократичної Спарти і демократичного Аргосу проти Афін, після чого спартанці дуже швидко «посприяли» перетворенню внутрішньополітичного устрою свого союзника на олігархічний.

Вельми показовим також видається і той факт, що задовго до Пелопоннеської війни, підпорядковуючи собі інші міста, Афіни не лише визначали суму форосу (податок, який мав витратитися на війну за звільнення греків), але й внутрішній лад полісу. З цілою низкою міст після їх приєднання до Аттичного союзу після перемог над персами при Мікале та Евримедонті

були укладені особливі угоди, які разом із зобов'язаннями відносно імперського центру (Афін) визначали і характер державного управління. Спеціальні аттичні комісари (єпископи) та командири військових загонів (фрурархи) займалися введенням демократичної конституції та встановлювали нові порядки, причому ці посадові особи діяли не лише під час приєднання полісу до союзу, але і пізніше, виконуючи функції спостерігачів і наглядачів. Щоб зміцнити місцеву демократію, афіняни часто брали заручників з найбільш заможних і впливових родин, а задля захисту інтересів метрополії неодноразово виганяли (повністю або частково) місцевих мешканців, замінюючи їх своїми військовими колоністами – клерухами. Причому, якщо за часів правління в Афінах аристократичної партії на чолі з Кімоном та потребуючи підтримки у війні з персами подібні заходи здійснювалися лише внаслідок надзвичайних приводів (наприклад, повстання), то в мирний час за правління демократів на чолі з Періклом вони перетворились на звичайні і буденні заходи, щось таке, «що нерозривно пов'язане із сутністю демократичної конституції» за визначенням німецького історика Курціуса [3, с. 60, 72]. В результаті всі союзники (окрім хіосців і лесбосців) були змушені встановити демократію, видати військові кораблі, знести укріплення та сплачували значний податок.

Втім, найбільш цікавою в цьому сенсі видається історія спроби олігархічного перевороту в Афінах після Сицилійської катастрофи, передусім його наслідків для залежних полісів. В істеричній атмосфері очікування іноземного вторгнення, коли кожна подія розглядалась ледь не як провісник неминучої загибелі, аристократичні елементи спробували прищепити народним масам думку, ніби причиною усіх невдач була радикальна демократія, і варто лише змінити внутрішній устрій, як зовнішньополітичні проблеми розв'яжуться самі собою. Так, приховуючи галасливою пропагандистською риторикою егоїстичні партійні мотиви, Пісандр на афінських народних зборах пояснював необхідність заміни «радикальної» демократії «поміркованою» не лише внутрішніми, але й міжнародними чинниками: «Союз з (перським) царем, звісно, неможливий, якщо ми не приймемо більш розумний державний лад, який би наближався до олігархії, щоб цар відчував до нас довіру» [1, с. 502]. Щоправда, заради справедливості слід зазначити, що найбільш заможні афіняни, які найбільше постраждали від війни, намагаючись залякати своїх співгромадян («За цих обставин нам слід вирішувати питання не про форму правління, яку ми можемо в подальшому, якщо завгодно, і змінити, а про порятунок міста») і насправді вірили, що зможуть не лише захопити владу в Афінах та встановити олігархію, але й перемогти зовнішніх ворогів. До того ж і Алківіад, який вже встиг посваритися зі спартанцями і заприязнитися з персами, обіцяв афінським аристократам влаштувати дружбу і союз з перським царем за умови скасування демократії (ніби тоді цар їм буде більше довіряти).

Даремно стратег Фрініх попереджав, що Алківіаду фактично немає діла ані до олігархії, ані до демократії – йому важливо лише змінити форму правління і за допомогою своїх друзів повернутися на батьківщину. Що ж до союзних міст, в яких афіняни пообіцяють встановити олігархію (адже тепер вже у них самих не буде демократії), Фрініх застерігав, що ані повсталі міста не повернуться до них, ані вірні ще їм союзники не стануть від цього надійніше: «Адже рабство – чи при демократії, чи при олігархії – все одно буде важче свободи за будь-якого державного ладу» [1, с. 500]. План олігархічного заклоту, який мав суттєво покращити міжнародні позиції Афін, видавався його учасникам легко виконуваним і вірним.

Тим болісніше для аристократів стало розчарування від краху ілюзій. Коли, здійснивши переворот, вони відправили дипломатів для переговорів з персами, Алківіад від імені царя не лише висунув претензії на всю Іонію та острови Егейського моря (Лесбос, Самос, Хаос), але й почав вимагати «неможливе» – права вільного доступу для перських військових кораблів до аттичного узбережжя – тобто, Афіни не лише позбавлялись усіх заморських територій і володінь, але й мали погодитися із постійною загрозою власній незалежності та безпеці.

Інша посольська делегація сповістила спартанського царя Агіса про внутрішньополітичні зміни (встановлення олігархії), які відбулись в Афінах, висловивши надію, що тепер пелопонесці матимуть до них більше довіри, ніж раніше, і розпочнуть переговори про мир. Натомість спартанці вирішили, що в місті анархія та масові заворушення, тож зібравши всі наявні війська вони єдиний раз за всю війну спробували штурмувати афінські укріплення [3].

Показово також, що перемога олігархічної змови в Афінах надала нових політичних форм усьому простору аттичного панування, підтвердивши тезу, що внутрішній устрій держав-сателітів як правило є лише проекцією та наслідуванням політичного ладу країни-гегемона, послуговуючи одним із зовнішніх проявів залежності. Зважившись на переворот, афінські аристократи негайно надіслали послів у залежні міста для встановлення там олігархічного правління. Найбільш іронічно з погляду розвитку політичного процесу виглядала спроба встановлення афінянами олігархії на острові Самос за допомоги найбільш впливових самосців (тобто, провідних представників демократичної партії), здійснена відразу після повстання проти аристократів (і їх різанини) та запровадженням демократичної конституції.

Результати ж цієї політики виявилися для афінян, як і передбачав Фрініх, дуже невтішними. Наприклад, коли афінський посланець Діатреф прибув на Фасос і знищив там демократичне правління, то місцеві аристократи прийняли цю послугу з величезною вдячністю, проте вже через місяць після його від'їзду фасосці почали будувати стіни та зміцнювати своє місто. Очікуючи, що поразка Делоського союзу неминуха, вони не бажали ані аристократичного, ані демократичного уряду, залежного від Афін. Таким чином, зазначає Фукідід,

події на Фасосі та й в інших полісах розгорнулись неочікуваним для афінських змовників чином, адже відновивши олігархічне правління, вони своїми ж руками знищили своїх природних союзників: «Всі ці міста, встановивши у себе поміркований уряд і не побоюючись, що у них вимагатимуть звіту за їх вчинки, прагнули справжньої свободи, віддаючи їй перевагу перед показною свободою за милістю афінян» [1, с. 508].

Список використаних джерел та літератури

1. Фукидид. История / Фукидид; перев. Г.А. Стратановского. – М.: Ладомир, ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 736 с.
2. Моммзен Т. История Рима в 5 т. / Т. Моммзен. – Харьков: Фолио, 2001. – Т. 2. – Кн. 4. – 525 с.
3. Курциус Э. История Древней Греции / Э. Курциус. – Минск: Харвест, 2002. – Т. 3. – 512 с.
4. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Полное издание в одном томе / Плутарх; пер с греч. В.А. Алексеева – М.: «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2008. – 1263 с.
5. История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова и др. – М.: Наука, 1989. – Т. 2. – 572 с.

Розумюк В.М. Пелопоннесская война: внутривнутриполитические детерминанты внешней политики.

Статья посвящена исследованию общих аспектов проблемы внутреннеполитических детерминант внешней политики. Автор утверждает, что перед современной политологией международных отношений встают вопросы о возможности обострения геополитического противостояния в процессе формирования альтернативных моделей мироустройства и влияния внутривнутриполитической гетерогенности ведущих государств мира на становление новой системы международных отношений. На примере Пелопоннесской войны рассмотрены и проанализированы внутренние факторы международных отношений, наглядно продемонстрировано ошибочность и неадекватность многих стереотипов теории международных отношений, внушённых либеральной пропагандой. Доказано ошибочность утверждения про врождённую агрессивность авторитарных режимов, опровергается положение про имманентный пацифизм демократий.

Ключевые слова: Пелопоннесская война, Афины, Спарта, внешняя политика, международные отношения.

Rozumyk V. Peloponnesian War: Domestic Policy Determinants of Foreign Policy.

The article investigates the common aspects of home policy determinants of foreign policy. The author argues that before the modern political science international relations raises questions about the possibility of aggravation of geopolitical confrontation in the process of alternative models of world order and the impact of the internal heterogeneity of the leading countries in the world in the development of a new system of international relations. On the example of the Peloponnesian War, the internal factors of international relations are reviewed and analyzed, the inadequacy and inaccuracy of many of the stereotypes of the theory of international relations, inspired liberal propaganda are clearly demonstrated. Falseness of the statements about the innate aggressiveness of authoritarian regimes is proved, the position about an inherent pacifism of democracies is refuted.

Keywords: Peloponnesian War, Athens, Sparta, foreign policy, international relations.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(100:477) «1914/1918»

Рєєнт О.П.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті розглянуто Першу світову війну з погляду глобального катаклізму, який, по суті, визначив подальший розвиток людської цивілізації не лише в XX, а й на початку XXI ст. Зазначено, що трагізм війни особливо проявився в тотальному характері, якого вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства. Показано вплив світового протистояння 1914–1918 рр. на українські етнічні землі. Розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, будучи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, вони на чотири роки перетворилися на театр запеклих бойових дій, а їх населення – опинилося по різні боки від лінії фронту. Значну увагу сконцентровано на висвітленні найголовніших «українських аспектів» війни у політичній, ідеологічній, військовій, економічній та соціальній площинах. Вказано як на негативні, так і позитивні наслідки Першої світової війни для формування модерної нації та становлення державності.

Ключові слова: Перша світова війна, Велика війна, глобальний конфлікт, гуманітарна катастрофа, політика, Україна.

Осмыслити й описати війну – справжнє випробування для інтелекту та морально-духовних засад людини й історика. Тим більше, коли намагаєшся дотримуватися древнього філософського правила – оповідати про будь-які соціальні явища «без гніву, пристрасті та осудження», що особливо важко робити, звертаючись до найкривавіших війн в історії людства, які припали на першу половину XX ст. і справедливо були названі, на противагу усім іншим, «світовими».

Центрально-Східна Європа від найдавніших часів знаходилася на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем. Але водночас вона була місцем зіткнення й суперництва різних народів і держав. Специфіка розташування регіону, його геополітичне й стратегічне становище, природні багатства та родючі землі впродовж багатьох століть обумовлюють постійний підвищений інтерес до нього з боку провідних держав світу. В цьому контексті одну з ключових позицій посідають українські землі, де, власне, і знаходиться географічний центр Європи, та які мають значний економічний і людський потенціал. Все це, своєю чергою, визначило той факт, що Україна впродовж XX ст. неодноразово опинялася в епіцентрі глобальних конфліктів. Її перетворювали на важливий плацдарм воєнного протистояння, а народ прирікали на тяжкі випробування. Першою з таких катастроф, що стала

справжньою гранню між епохами, і, по суті, визначила подальший розвиток людської цивілізації була Велика війна 1914-1918 рр.

Вона стала логічним завершенням суперечливих процесів «довгого», в історичному вимірі, XIX ст. Адже час, що передував цій гуманітарній катастрофі, в країнах втягнутих до неї був періодом небаченого раніше економічного розвитку, стрімкого технічного й наукового прогресу, освоєння нових територій, налагодження системи зв'язку та транспортного сполучення, інтенсивної торгівлі й обміну капіталами, поширення демократичних інститутів, залучення все більшої частини суспільства до політичного життя, початку формування громадянського суспільства, зростання добробуту населення, значного покращення умов праці та скорочення її тривалості, розвитку різноманітних форм дозвілля, тощо. Саме тоді з'явилися й почали відносно швидко поширюватися речі, такі звичні нам сьогодні – автомобілі, літаки, електротовари, вироби хімічної промисловості, нафтопродукти, телеграф, телефон, радіо. Життя стало значно комфортнішим, і не лише для представників родовой аристократії й буржуазної еліти, а й для широких верств суспільства. Пізніше сучасники назвуть період, який передував Великій війні, «прекрасною епохою». Й жодна країна, а тим більш її суспільство, здавалося, не були готові до тяжких випробувань затяжними й виснажливими воєнними діями.

У розпал літа 1914 р., вочевидь, майже ніхто у світі не усвідомлював повною мірою (і виняток з цього не становили навіть безпосередні учасники так званої «липневої кризи»), маховик якої руйнівної сили запущено в рух одним лише пострілом у Сараєво, що обірвав життя спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда й підвів ризику під усталеним життєвим ладом.

Глобальність світового конфлікту початку XX ст. проявилася передусім у тому, що це була війна масових, багатомільйонних армій. Держави, які починали збройну боротьбу з невеликим професійним військом, змушені були перейти до загальної мобілізації. З масовим типом армій пов'язана й небувала до цього протяжність суцільних фронтів, що впиралися флангами в море чи кордони нейтральних держав. Під час війни радикально змінилося співвідношення родів військ: збільшилася чисельність артилерії (далекобійність деяких гармат сягала 120 км), з'явилися танкові й хімічні частини (хімічна зброя задушливої та шкірнонаривної дії), авіація, зростала кількість тилового автотранспорту, інженерних частин. Холодна зброя (штик, шабля, піка) втратили свою важливість, натомість стрілецька вогнепальна зброя набула нового військового й суспільно-політичного значення. Зосередження останньої в руках простого народу стало одним із факторів успішного розгортання повоєнних соціальних революцій, політичних переворотів, масового поширення бандитизму, отаманщини тощо. У роки війни стратегічного значення набули залізниця й автотранспорт, без використання яких унеможлиблювалися

забезпечення діючих армій, швидка передислокація солдатів і техніки з одного фронту на інший.

Значні технологічні й стратегічні зміни відбулися у способах ведення воєнних дій на морі: почали активно використовувати загороджувальні міни, підводні човни, поряд із лінкорами добре зарекомендували себе крейсери, міноносці. Одна важлива битва на морі відтепер не могла вирішити перебіг війни. Слід зазначити, що світова війна довершила технологічну революцію палива на морі – вугілля на військовому флоті було повністю витіснене нафтою, вдосконалено двигуни внутрішнього згорання (дизелі). Нафта поступово стала «чорним золотом», а її родовища – важливим політико-стратегічним ресурсом окремих держав.

Наукові й технологічні винаходи кінця XIX – початку XX ст. були використані не тільки на користь людства, але й спрямовані переважно на нові способи знищення живої сили супротивника. Можливості технічних засобів винищення, тривалість війни і чисельність армій, застосування практик геноциду призвели до величезних втрат, знекровлення народів.

Крах засадничих цінностей XIX ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і поява на їхніх руїнах новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем – все це принесла Велика війна.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в тотальному характері, якого вона набула та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у період найбільших міжнародних воєнних конфліктів. Лише за перший її тиждень близько 900 млн. мешканців планети (а до кінця війни загалом 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб, що дорівнювало трьом чвертям тогочасного населення всього світу) опинилися в стані протиборства між собою. За 4 роки, 3 місяці та 10 днів, які тривала війна, до військ було мобілізовано 73,5 млн. осіб, з яких 10 млн. – загинуло (для порівняння – стільки людей загинуло в усіх європейських війнах упродовж цілого тисячоліття до 1914 р.) та близько 20 млн. – поранено, з яких 3,5 млн. назавжди стали інвалідами [1, с. 708].

Раніше небачені масштаби Великої війни та наслідків, які вона спричинила для світу й особливо для народів Європи, сприяли закарбуванню й збереженню історичної пам'яті про неї. Країни, які 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті підписали перший мирний договір, в ст. 17 додаткової угоди до нього зобов'язалися шанувати й утримувати в належному стані на своїй території цвинтарі вояків і цивільних громадян іншої сторони, котрі загинули чи померли

в 1914-1918 рр. Аналогічні положення були закріплені й в статті 171 Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

На Заході саме так і відбулось: Перша світова війна стала невід'ємною складовою коду історичної пам'яті для декількох поколінь людей. І навіть ще масштабніші, кривавіші й страшніші події, що їх принесла людству Друга світова війна – не витіснили на узбіччя історичної пам'яті спогади про Першу, чому сприяло й глибоке розуміння причинно-наслідкового зв'язку між ними. Як наслідок, ми можемо розглядати західну історіографію Великої війни як явища безперервного, хай і неоднакового за інтенсивністю, розвитку довжиною у століття.

Зовсім інша доля спіткала пам'ять про Першу світову війну на успадкованій Радянським Союзом більшій частині теренів колишньої Російської імперії, де вона стала «забутою». І справа тут не тільки і не стільки у певній цілком природній історичній сублімації та витісненні пам'яті про неї значно більш драматичним досвідом хронологічно наступних за нею Громадянської та Другої світової (як «Великої Вітчизняної») воєн, а у повному ідеологічному розриві більшовицького режиму на опанованих ним теренах майже зі всім, що мало місце до «Великого Жовтня». З огляду на таку викривлену систему історичних координат, Велика війна (не інакше як під назвою «імперіалістична») мала право на історичну пам'ять лише як схематичне й позбавлене людського виміру явище, що стало придатним ґрунтом для перемоги більшовицької революції і спроб її трансформації у революцію «Світову» [1, с. 708-709]. Тож не дивно, що про яку-небудь цілісну, неупереджену й не закостенілу радянську історіографічну картину Першої світової війни говорити не доводиться. Відповідно, системне та комплексне дослідження «українських аспектів» цієї війни стало можливим лише зі здобуттям Україною державної незалежності.

Керуючись новими методологічними підходами, сучасні українські історики досягли суттєвих результатів в осмисленні подій та наслідків Великої війни. У фокусі дослідницького пошуку опинилася ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: економічного, соціального, політичного, воєнного полону, зовнішньополітичного, історії легіону УСС та перебігу бойових операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини й Буковини, регіоналістики, «культури війни».

Увагу науковців привернули такі питання, як з'ясування місця України у стратегічних планах учасників війни, дипломатичні та розвідувально-агентурні заходи напередодні та під час збройного протистояння, актуалізація «українського питання», перебіг та наслідки бойових дій, функціонування окупаційних режимів, соціально-економічне становище на українських теренах.

Справжнім вибухом можна назвати сплеск у вивченні різних соціальних аспектів Першої світової війни, зокрема змін у структурі суспільства, біженства, добродійності та участі в ній державних і громадських організацій,

етноконфесійної ситуації тощо. Така ситуація викликана кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-х рр. Дослідники, ознайомившись з основними векторами студіювань даної проблематики європейськими істориками, активно сприйняли парадигму соціальної історії та мікроісторії, яка основний наголос робить, власне, на вивченні проблем людини у Великій війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини.

Важливе значення мають також регіональні дослідження, насамперед, присвячені фронтовим регіонам Галичини та Буковини та прифронтовим – Волині та Поділля [2; 3].

Значний поступ у вивченні подій та наслідків Першої світової війни здійснили співробітники Інституту історії України НАН України. До 90- і 100-річчя від її початку було проведено, відповідно, Всеукраїнський круглий стіл «Велика війна і Україна» (2004 р.) та Всеукраїнську наукову конференцію з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна» (2014 р.), опубліковано серію статей, а також підготовлено спеціальні випуски наукового збірника «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» [4; 5] та «Українського історичного журналу» [6]. Результатом подальшої праці над воєнною проблематикою 1914-1918 рр. стало видання монографій, довідників, навчальних посібників, відповідних розділів у колективних працях, зокрема: «Україна: хроніка XX століття. Роки 1911-1916» [7], «Перша світова війна і Україна» [8], «Україна у Першій світовій війні (1914-1917) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. – Т. 2» [9].

У 2013 р. Інститут історії України НАН України завершив роботу над фундаментальним науковим виданням «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» [1], в якому здійснено спробу комплексного аналізу різних вимірів суспільного життя України в період Першої світової війни. Його логічним продовженням став документальний збірник «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень» [10], опублікований у 2015 р.

Серед вітчизняних монографічних публікацій останніх років варто виділити спільну працю В. Солдатенка та В. Головченка, в якій автори підсумували проблему «українського питання» в роки Першої світової війни [11]. Формування позицій політичних партій у воєнні роки проаналізовано у студіях В. Зорик та А. Зорик [12]. У монографії київського дослідника О. Кураєва розглянуто український фактор у політиці Берліна й Відня під час Першої світової війни [13], а Л. Жванко на основі значного масиву досліджень попередників, а також широкого кола джерельних матеріалів підбила певний підсумок вивченню проблем біженства в роки війни [14; 15].

Таким чином, вітчизняні історіографічні здобутки на цьому шляху останніх двох із половиною десятиліть [16] сприяють доповненню коду історичної пам'яті українського народу важливою складовою про події Великої війни, які не могли не залишити глибокий слід у його історії.

Аналізуючи перебіг подій Першої світової війни та її наслідки, детальніше зупинимось на основних аспектах, що стосувались безпосередньо України. Її етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, перебуваючи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, на чотири роки перетворилися на театр бойових дій, а їх населення опинилося по різні боки від лінії фронту цієї братовбивчої для українців світової бійні. На Галичині, Буковині та Волині відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію Великої війни наступальних операцій: Галицька битва (5 (18) серпня – 8 (21) вересня 1914 р.) і Брусиловський прорив (22 травня (4 червня) – 7 (20) вересня 1916 р.), успішні для російської сторони; та стратегічний розвиток Горлицько-Тарнувського прориву (19 квітня (2 травня) – 9 (22) червня 1915 р.), успішного для армій країн Четверного союзу.

Під час Галицької битви штаб Південно-Західного фронту російської армії планував розгромити австро-угорські війська, щоб не дати їм можливості відступити на південь, за Дністер, і на захід, до Кракова. У планах противника було завдання головного удару на північному напрямку й вихід у тил росіян для їх подальшого розгрому. Масштаби цієї стратегічної операції вражаючі – на фронті протяжністю близько 400 км. чотирьом російським арміям (близько 700 тис. осіб) протистояли три австро-угорські (близько 830 тис. осіб). У результаті битви війська Російської імперії зайняли Галичину й Буковину, де було створено Тимчасове генерал-губернаторство Галичини на чолі з Г. Бобринським. Однак втрати живої сили були значними з обох сторін: Австро-Угорщини – 336 тис. вбитими та 120 тис. полоненими, Росії – 227 тис. вбитими і полоненими [17, с. 27].

Успішні наступальні бойові дії російської армії 1915 р. перервав контрнаступ німецько-австрійських військ у районі Горлиця-Тарнув. Значно переважаючи противника в напрямку головного удару, на 35-кілометровій ділянці війська А. фон Макензена завдали поразки частинам російської 3-ї армії та здійснили глибокий прорив. У полон потрапили близько 140 тис. російських солдатів і офіцерів [18, с. 166]. Просуваючись далі на схід, німецько-австрійські війська поступово зайняли Галичину, а 9 (22) червня увійшли до Львова. Російські війська, що зупинилися на рубежі Холм-Володимир-Волинський-Броди-Бучач, під час відступу зазнали найбільших за всю війну втрат – у середньому за місяць 235 тис. убитими й пораненими (впродовж усієї війни цей показник становив 140 тис.) [19, с. 149].

Не поступався за своїм розмахом двом названим вище військовим операціям і Брусиловський прорив російських армій Південно-Західного фронту. Війська під командуванням генерала О. Брусилова досить легко прорвали на широкому фронті оборону австро-угорців у напрямку Луцька, Чернівців і Ковеля. Центральні держави змушені були перекинути на Східний фронт із Франції та Італії 34 дивізії. В результаті безупинного наступу росіянам вдалося зайняти

частину Південної Галичини, Буковину та знову підійти до карпатських перевалів. За різними даними у цій операції втрати австро-угорської армії становили від 700 тис. до 1,5 млн осіб, російської – 500-800 тис. осіб. Про запеклість збройного протистояння сторін за кожен квадратний кілометр території свідчать шість битв за Ковель.

Незважаючи на те, що Брусиловський прорив істотно вплинув на перебіг війни (німецьке командування припинило наступ на Верден (Франція), а Італія була врятована від повного розгрому), російське командування не змогло використати цей наступ на користь Російської імперії, що викликало значне невдоволення всього народу.

Власне для українських земель усі ці грандіозні битви принесли великі біди: значні руйнування, мародерства, загибель десятків тисяч солдатів і офіцерів українців за походженням, знущання над цивільними громадянами тощо. До того ж, саме під час відступу в перебігу Горлицько-Тарнувської операції російське командування широко застосувало тактику «спаленої землі», знищуючи найбільш важливі об'єкти, транспортні шляхи, запаси продовольства.

Улітку-восени 1915 р. із прифронтових Волинської, Подільської та Київської губерній, що перебували під загрозою нападу ворога, було евакуйована частина промислового потенціалу, а також цінностей контор Державного банку і навіть освітніх закладів включно з Університетом св. Володимира. Це стало своєрідною «апробацією» вивезення важливих ресурсів у глибокий тил, що вже в значно більших масштабах здійснено радянською владою під час Другої світової війни.

Протиборчі країни активно використовували у своїй геополітичній стратегії «українське питання» під гаслами визволення. Австро-Угорщина та Німеччина – українців від «російської тиранії», а Російська імперія – відповідно, «русских подъяремной Руси из 600-летней неволи». Більше того, захоплення та подальше інкорпорування заселених українцями теренів Австро-Угорщини до складу Російської імперії, розглядалося владою та політикумом останньої як радикальний спосіб розв'язання «пекучої» внутрішньої проблеми імперії – подолання в ній українського руху. Зважаючи на таку зацікавленість українськими землями, відомий шведський політолог, фундатор геополітики Рудольф Челлен, аналізуючи в 1915 р. у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, що призвели до її спалаху, зауважував: «Ми маємо... всі підстави зараховувати «українське питання» до одного з головних мотивів світової війни» [20, с. 125].

На зайнятих воюючими сторонами «по праву війни» українських землях були влаштовані окупаційні режими (російський в Галичині та на Буковині й австро-німецький на Західній Волині), надто далекі у реальній політиці від публічно проголошуваних ними поміркованих гасел. Але навіть для такого палкого «визволителя» та «об'єднувача» «исконно русских земель», як

Російська імперія, українські землі в кінцевому рахунку були розмінною монетою у великій геополітичній грі, про що свідчить дана нею згода на включення Буковини до складу Румунії за вступ останньої до війни на боці країн Антанти.

Водночас треба відзначити, що під час Великої війни вперше у новітній історії майже всі землі сучасної України (за винятком Закарпаття) хоч і на короткий термін і без міжнародно-правової санкції (остання була справою повоєнного переділу кордонів за рішенням країн-переможниць) опинилися під владою та адмініструванням однієї держави – Російської імперії.

У 1914-1918 рр. воюючі сторони практикували створення з підданих держав-антагоністів військових загонів та легіонів на добровільній основі. На відміну від полонених чехів і поляків, організація подібних збройних формувань із українців різної політичної орієнтації залишилося на стадії проектування.

Вперше про можливість використання українців русофільської орієнтації – підданих Австро-Угорщини – на боці Російської імперії опосередковано йшлося ще від самого початку війни в маніфесті верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича від 5 (18) серпня 1914 р. Однак конкретних механізмів залучення населення до військових дій у тексті документа не містилося. Спроби у 1915-1917 рр. формування з біженців та військовополонених галичан-українців русофільської орієнтації добровольчих підрозділів, що діяли б спільно з російськими військами, не були доведені до стадії практичного втілення. Однією з причин зволікання з практичною реалізацією проектів створення «карпато-руських» частин, вочевидь, були побоювання вищого командування російської армії щодо проникнення українофільства у військове середовище [21].

Формування ж Німеччиною двох полків – Сірожупанного та Синьожупанного з військовополонених-українців – було реалізовано вже після укладання Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу.

Водночас Велика війна поклала початок формуванню українських національних військових частин у складі армій воюючих країн: легіону українських січових стрільців (УСС) в Австро-Угорщині вже у 1915 р. та українізованих військових з'єднань російської армії значно пізніше – влітку-восени 1917 р., у складі яких кувалися кадри майбутнього українського війська часів національно-визвольних змагань.

Перша світова війна відкрила у XX ст. «скриньку Пандори» нових жахів і страшних випробувань для населення країн, які перебували у стані війни. Особливо болючим був цей рахунок на українських землях. До традиційних для будь-якої війни розорення і спустошення, інфляції та зростання цін, падіння виробництва споживчих товарів і зниження рівня життя населення додалися превентивні арешти та інтернування запідозрених у неблагонадійності:

русофілів та їм співчуваючих – до таборів на заході Австрії; українофілів – в адміністративне заслання до внутрішніх губерній Російської імперії. Зокрема тільки через київські в'язниці пройшли 12 тис. галичан [22, с. 247].

Небачених раніше масштабів набула практика санкціонованого взяття заручників і масових примусових виселень цивільного населення під час відступу та з фронтової смуги, особливо чоловіків призовного віку. Подекуди такі виселення докорінно змінили пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель, як це трапилося, наприклад, на користь поляків на Холмщині та Підляшші.

Одну з найгостріших гуманітарних проблем, зумовлених Першою світовою війною, становило біженство. Військові дії, репресії окупаційних влад змусили сотні тисяч людей покинути рідні домівки й добровільно чи примусово переселитись у більш віддалені від театру війни регіони. Все це сприяло спалахам епідемічних хвороб, нестачі медикаментів, якісної питної води, чистого одягу, засобів гігієни тощо. Потребували біженці та виселенці й хоч якогось облаштування в місцях свого нового перебування [14; 15; 23; 24].

Неспроможність урядів країн – учасниць конфлікту впоратися зі складним комплексом соціальних проблем і належно організувати допомогу армії та цивільному населенню викликала значне зростання громадської активності. Масово створювались організації з допомоги біженцям, пораненим воїнам, сім'ям фронтовиків тощо. У Російській імперії найбільш масштабну діяльність розгорнули Всеросійський союз міст, Всеросійський земський союз та Товариство Червоного Хреста.

Суттєву підтримку біженцям надавали українські національні доброчинні організації, першою з яких було Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій. Його активними учасниками були представники української інтелігенції та студентської молоді. Восени 1915 р. товариство налічувало близько 300 членів і мало відділення в Одесі, Чернігові та Черкасах [25, с. 557-558].

Війна й політика не обійшли стороною й духовну сферу життя суспільства. Питання віри та конфесій штучно загострювались урядами воюючих держав. Значні випробування впали на плечі греко-католицьких служителів культу та віруючих. Протестантські громади також мали шукати порозуміння з урядами аби уникнути переслідувань. Зазнало страждань і православне населення окремих територій.

До початку Першої світової війни жоден попередній збройний конфлікт не мав такого впливу і на економіку держав, що воювали. Чи не вперше у світовій історії вона була настільки відчутною для макроекономічних показників розвитку країн. Масштаби війни та її матеріальні потреби призвели до необхідності розширення військової промисловості, переведення підприємств цивільного характеру на виробництво військової продукції. Військові заводи отримували значні прибутки, що обумовлювало добровільне бажання їх

власників змінити спеціалізацію. Попри досить швидке переоснащення підприємств цивільних галузей на військове виробництво (від 2-3 місяців до 1-2,5 років) потреби фронту не задовольнялися. Розрив між запитами на предмети озброєння (зокрема, боєприпаси) і слабким їх постачанням став однією із причин переходу діючих армій до позиційної війни.

Незважаючи на те, що в умовах світового збройного протистояння більшість держав намагалися створити механізм розгалуженого економічного регулювання й тим самим контролювати транспорт і промисловість, торгівлю й банки, економічного спаду уникнути не вдалося. Постраждали, насамперед, міжнародна та внутрішня торгівля, сільське господарство, галузі промисловості, які спеціалізувалися на виготовленні товарів народного вжитку. Зростання цін та інфляційних процесів не вдалося уникнути жодній із країн.

У складній ситуації опинилися українські етнічні землі. Мобілізація до війська мільйонів чоловіків із цих територій (щонайменше 500 тис. з них загинули): Російської імперії (від 3,5 до 4,5 млн.) та Австро-Угорщини (не менше 300 тис.) призвела до суттєвих демографічних змін у структурі трудових ресурсів, значно збільшивши серед працюючих частку жінок і підлітків, що змушені були замінити призваних на фронт чоловіків.

Різке зменшення кількості працездатного чоловічого населення згубно позначилося на економічних показниках. У 1917 р. у власних господарствах залишилося тільки 39% працездатних чоловіків. На 1916 р. посівні площі в українських губерніях порівняно з довоєнним періодом скоротилися на 1,9 млн. десятин, а валовий збір зернової продукції – на 200 млн. пудів [22, с. 194].

Особливо відчутно воєнні події вдарили по малозабезпечених верствах українського села. Масові реквізиції коней і волів унеможливлювали обробку землі, призводили до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, що спричиняло зростання цін на неї, а звідси – повсюдно загострювалась продовольча проблема.

Швидкими темпами відбувалася майнова диференціація на селі. Соціальне розшарування, особливо зубожіння, прискорило зменшення чисельності селян, їх міграцію до міст, пролетаризацію та люмпенізацію. Відповідно змінювалася й суспільна психологія цієї категорії населення, яка порвала з сільськими традиціями, але набути суто пролетарських рис не могла ще протягом тривалого часу. Відчутною стала маргіналізація суспільства, втрата значною його частиною традиційних цінностей, величезною – проблема впливу війни на дитячу й підліткову психіку, моральний і фізичний стрес перенесений жіноцтвом.

Суперечливою була ситуація й у промисловості українських губерній Росії. З одного боку збільшилася частка підприємств, які виконували державні військові замовлення, що дозволило їм значно наростити обсяги продукції. А з іншого – таке становище згубно позначилося на інших галузях господарства,

зокрема легкій і харчовій промисловості. Деформації в індустрії, дефіцит трудових ресурсів, викликані умовами війни, призвели до закриття багатьох фабрик і заводів, орієнтованих на виробництво предметів і товарів повсякденного користування.

Нагромадження соціальних проблем, тривале порушення традиційного життєвого ладу спричинили зростання серед населення невдоволення урядом Російської імперії. З серпня 1914 р. до вересня 1915 р. зафіксовано близько 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 р. до вересня 1916 р. – 225 страйків, у яких взяли участь 210 тис. робітників. З серпня 1914 р. до грудня 1916 р. в Україні також відбулося понад 160 селянських виступів [22, с. 135].

Загальне погіршення матеріального становища працюючих, підвищення цін на товари та послуги, низький рівень заробітної плати, перебої з постачанням міст, відсутність будь-яких соціальних гарантій – ці та інші явища стали безпосереднім наслідком воєнних дій. Це був, так би мовити, зовнішній відчутний прояв війни та її безпосередній вплив на українське суспільство.

Проте для різних етнічних українських територій цей вплив був неоднаковим. Найбільше постраждало українське населення Австро-Угорщини, оскільки внаслідок безперервних військових дій економіка західноукраїнських земель була практично повністю зруйнована. Переважно товарно-аграрний характер економіки більшої ж частини українських земель у складі Російської імперії, на тлі прогресуючої продовольчої кризи та зростання дорожнечі у воюючих європейських країнах, значно послабив дію згаданих вище факторів на населення цих територій, перетворивши їх на своєрідну оазу відносного продовольчого благополуччя чи не до самого кінця Великої війни. Головне багатство української землі – хліб – став найважливішим «золотим» активом особливо наприкінці війни та став основою міжнародно-правових договорів УНР із країнами Четверного союзу.

Перша світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч інвалідів, біженців і примусових переселенців, продовольчою кризою, неефективністю урядів та влади взагалі – стала потужним каталізатором соціальних і національних революцій. А некерований стрімкий крах, починаючи з літа 1917 р., через самочинну демобілізацію величезної російської армії призвів до фактичного всезагального озброєння, за якого «людина з рушницею» перетворилася на творця своєї долі, що особливо далось взнаки у роки визвольних змагань у формі анархії, отаманщини та «війни всіх проти всіх».

Світове протистояння 1914-1918 рр. активізувало процес формування української модерної нації, яка з об'єкта міжнародної політики перетворилася на її безпосередній суб'єкт. Відтоді «українське питання» вийшло на рівень одного з визначальних чинників в європейській політиці, з яким не можна було не рахуватися. Здолавши вузькі межі етнографічного культурництва й

українофільства, суспільно-політична думка надала «українському питанню» статусу політичної проблеми європейського рівня.

Державницькі програмні положення були окреслені в документах багатьох українських партій, та найбільш адаптованим до викликів часу виявився політикум соціалістичного спрямування. Наприклад, у програмі УСДРП, яку репрезентували С. Петлюра, В. Винниченко, М. Порш, Л. Юркевич, ще в 1905 р. задекларовано тезу про право націй на самовизначення та вміщено вимогу автономії України.

Саме зусиллями головним чином діячів національно-демократичного й соціалістичного спектра «українське питання» було переведене в практичну площину державотворення. У різний час у цьому процесі, поряд з С. Петлюрою і В. Винниченком, узяли участь представники ліберально-демократичного (М. Грушевський) і консервативного (В. Липинський) таборів. Щоправда, конфлікт політичних еліт за вирішальної ролі зовнішнього втручання, що аж ніяк не можна залишати поза увагою, не дозволив закріпити й зробити безповоротними здобутки Української революції.

Український консерватизм, як структурований політичний напрям, набув оформлення саме в повоєнний, революційний період завдяки працям і громадській діяльності В. Липинського. На відміну від російського консерватизму, оберненого в минуле в його одіозних виявах, українська консервативна ідея мала на меті відродити в майбутній державі національну за змістом монархічно-гетьманську форму правління, що поєднала би імперативи легітимізму, верховенства закону й правопорядку з історичною традицією, генетично іманентною українській національній свідомості.

Перша світова війна разом з Українською революцією дали новий імпульс розвитку національної ідеї. Теоретичні напрацювання М. Міхновського, Д. Донцова, Ю. Вассияна, В. Мартинця, М. Сціборського та інших ідеологів значно радикалізували національно-визвольний рух у подальшому його розвитку.

Попри те, що українці Австро-Угорщини та Російської імперії опинилися по різні боки лінії фронту, Перша світова війна знищила штучні кордони, які розділяли український народ, і дала поштовх суспільним соборницьким тенденціям. У «Платформі» Союзу визволення України, створеного наддніпрянськими емігрантами в Галичині як «безпартійної політичної організації російських українців на час війни для пропаганди ідеї самостійної України» (серпень 1914 р.), наголошувалося: «Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український П'ємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть zostаватися німими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність» [26, с. 58-60].

Українські самостійницькі сили (особливо впливові в галицьких й емігрантських політичних колах) пов'язували долю майбутньої української держави зі сприятливими зовнішніми чинниками. У Д. Донцова про це написано так: «Почутте єдності, що творить ті «величини без ваги», від яких залежить успіх з'єднавчих змагань народа, має на Вкраїні не лише пасивний, зберігаючий єдність нації, але також активний характер, що зміцнює націю в її визвольних змаганнях... Як комета, з'являється правильно «українське питання» на політичному небі Європи кожного разу, коли для Росії наближається критичний мент. Нині воно міцно зв'язане з долею Австро-Угорщини і Німеччини, до перемоги яких ми, російськи українці, й наші брати в Австро-Угорщині, прив'язуємо нашу будучність. Коли ж Росія буде побита, обидві середньо-європейські імперії будуть змушені розв'язати нарешті українське питання» [27, с. 99].

Велика війна 1914-1918 рр. стала придатним ґрунтом, на якому мрії про Українську державу доволі вузької радикальної частини українофільських еліт по обидва боки російсько-австрійського кордону доросли за сприятливих внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин до порядку денного практичної політики.

Українці, вступивши в Першу світову війну у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, завершували її вже за зовсім іншої геополітичної реальності. Колишня підросійська Україна – як незалежна держава у союзницьких зносинах з колишнім ворогом – країнами Четверного союзу, після Брестського мирного договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. вже не як країна-учасник війни, а як півавстрійська територія – перебувала у повній готовності до реалізації українського державницького проекту в передчутті неминучої дезінтеграції монархії Габсбургів. Варто зазначити, що жодна з двох ворогуючих держав, до складу яких перед початком Великої війни входили українські землі, за наслідками війни не опинилася серед країн-переможниць, що значно полегшувало практичну реалізацію завдання національно-державного будівництва українського народу, до рук якого раптом потрапили ключі від його власної долі. Українці збагатилися досвідом існування Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Української гетьманської держави, Української Народної Республіки часів Директорії, Західно-Української Народної Республіки.

Список використаних джерел та літератури

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: Історичні нариси. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. – 784 с.
2. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К.; Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 235 с.
3. Заполовський В.М. Буковина у останній війні Австро-Угорщини. 1914–1918: Моногр. / В.М. Заполовський; Наук.-дослід. Центр буковинознавства при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 242 с.

4. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2005. – Вип. 9. – 332 с.
5. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2014. – Вип. 23. – 318 с.
6. Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – 160 с.
7. Україна: хроніка XX століття. Роки 1911–1916: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 147 с.
8. Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна: Моногр. / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк; України. Ін-т історії України НАН. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
9. Реєнт О.П. Україна у Першій світовій війні (1914–1917) / О.П. Реєнт // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 64-96.
10. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк та ін. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2015. – 800 с.
11. Головченко В.І. Українське питання в роки Першої світової війни: Моногр. / В.І. Головченко, В.Ф. Солдатенко; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.
12. Зорик В.А. Політичні партії України та Росії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): Моногр. / В.А. Зорик, А.С. Зорик. – Харків: ХДУХТ, 2011. – 216 с.
13. Кураєв О.О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918): Моногр. / О.О. Кураєв. – К., 2006. – 274 с.
14. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): Моногр. / Л.М. Жванко. – Харків: Віровець: Апостроф, 2012. – 567 с.
15. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.): Моногр. / Л.М. Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків, 2010. – 359 с.
16. Реєнт О.П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О.П. Реєнт, Б.М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4-21.
17. Науменко К.Є. Галицька битва 1914 / К.Є. Науменко // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 27.
18. Науменко К.Є. Горлицька битва 1915 / К.Є. Науменко // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 166.
19. Волковинський В.М. Бойові дії / В.М. Волковинський // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. – С. 140-159.
20. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий та ін. – К.: Політ. думка, 1996. – 434 с.
21. Любченко В.Б. Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації (1914-1920) / В.Б. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 123-129.
22. Реєнт О.П. Перечитуючи написане / О.П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 255 с.
23. Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т.І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 84-110.

24. Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т.І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Рєєнт (голова) та ін. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 196-240.
25. Донік О.М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню / О.М. Донік // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. – С. 536-562.
26. Україна в XX столітті: Збірник документів і матеріалів (1900–1939) / Ін-т змісту і методів навчання; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Упоряд.: А.Г. Слюсаренко та ін. – К., 1997. – 447 с.
27. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – Вінниця: Просвіта, 1917.

Рєєнт А.П. Первая мировая война и её последствия для Украины.

В статье рассмотрена Первая мировая война с точки зрения глобального катаклизма, который, по сути, определил дальнейшее развитие человеческой цивилизации не только в XX, но и в начале XXI века. Отмечено, что трагизм войны особенно проявился в тотальном характере, который она приобрела, и стремительном падении ценности человеческой жизни. По своим универсальным масштабам и демографическим потерям она значительно превзошла всё, что происходило до неё в ходе крупнейших международных военных конфликтов в истории человечества. Показано влияние мирового противостояния 1914-1918 гг. на украинские этнические земли. Разделённые между Российской империей и Австро-Венгрией, будучи объектом геополитических посягательств враждующих сторон, они на четыре года стали театром ожесточённых боевых действий, а их население – оказалось по разные стороны от линии фронта. Значительное внимание уделено освещению главных «украинских аспектов» войны в политической, идеологической, военной, экономической и социальной плоскостях. Указаны как негативные, так и позитивные последствия Первой мировой войны для формирования современной нации и становления государственности.

Ключевые слова: Первая мировая война, Великая война, глобальный конфликт, гуманитарная катастрофа, политика, Украина.

Reyent O. The World War First and its Consequences for Ukraine.

In the article, the World War First is examined from the perspective of a global cataclysm that essentially determined the further development of human civilization not only in the twentieth, but also in the early twenty-first century. It is indicated that the tragedy of war especially manifested in the total character, which it has acquired, and the rapid fall in the value of human life. In its universal scope and demographic losses, this war greatly surpassed everything that happened thereto during the largest international military conflicts in human history. The influence of the global confrontation 1914-1918 on the Ukrainian ethnic land is shown. Being divided between the Russian Empire and Austria-Hungary they have been the object of geopolitical encroachments of the warring parties and for four years became the theater of fierce fighting, and their population found itself on opposite sides of the front line. Considerable attention is paid to elucidating the main «Ukrainian aspects» of the war in the political, ideological, military, economic and social planes. It is shown both negative and positive consequences of the World War First for the formation of modern nation and the establishment of statehood.

Keywords: World War First, the Great War, a global conflict, humanitarian catastrophe, politics, Ukraine.

УДК 94:327(100)

Толстов С.В.

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ СОЮЗИ ТА КОАЛІЦІЙНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРИРОДА, МОДАЛЬНІСТЬ, СПЕЦИФІКА

В історії дипломатії періоду 20-40 рр. XX ст. пріоритетне значення посідає проблема формування союзницьких відносин та багатосторонніх коаліцій. В представленій статті автор намагався проаналізувати структурні та мотиваційні чинники, які впливали на встановлення й функціонування союзницьких та коаліційних відносин між тодішніми провідними державами. В умовах багатополярної системи міжнародних відносин мир і стабільність могли забезпечуватися або внаслідок використання механізмів колективної безпеки проти гегемонізму та агресії, або шляхом дотримання балансу сил та дієвих союзницьких зобов'язань. Жоден з цих структурних механізмів не виявився спроможним зупинити агресію держав «осі» Берлін-Рим, створеної в середині 1930-х рр. Політико-ідеологічні протиріччя та спроби замирення нацистського режиму за рахунок країн Центральної та Східної Європи призвели до поразки англо-французької коаліції на початковому етапі Другої світової війни. Основу «другої» антигітлерівської коаліції становило усвідомлення загрози людству, яка походила від держав-агресорів. Утім, ані при створенні Ліги націй, ані в рамках ООН міжнародній спільноті не вдалося започаткувати ефективні механізми, здатні гарантувати колективний захист від агресії та порушень міжнародного миру.

Ключові слова: союз, коаліція, війна, агресія, загроза, дипломатія, мирне врегулювання, Ліга націй, Об'єднані Нації.

Світові війни XX ст. стали критичним випробуванням, яке змінило ставлення до війни як прийнятного засобу досягнення політичних цілей та окреслило межі, перетин яких містить загрозу тотального знищення людства. В перебігу Першої та Другої світових війн конфронтація ворогуючих сторін набула ознак «тотальної війни», яка за тлумаченням К. Клаузевіца спрямована на знищення військової спроможності ворога та може закінчитися лише повною поразкою однієї з сторін.

Обидві світові війни мали коаліційний характер, позначений залученням більшості тогочасних держав та самоврядних політичних утворень. Досвід дипломатії двох світових війн містить різноманітний емпіричний матеріал, пов'язаний з практикою міждержавних союзів та функціонуванням коаліційних відносин. Аналіз фактів та тенденцій міжсоюзницької взаємодії надає можливість критичного аналізу природи, модальності та специфіки феномену союзницьких зобов'язань у міжнародних відносинах першої половини XX ст.

Основні театри Першої та Другої світових війн зосереджувалися в Європі, яка зазнала найбільш масштабних руйнувань та людських втрат. Джерела конфліктів між провідними державами мали здебільшого європейське походження, зумовлене низкою історичних, територіальних та ідеологічних

суперечностей. У генезі обох війн проблеми державно-політичного устрою та форми політичної організації різних соціумів відігравали принципову роль, оскільки визначали специфіку реагування на перебіг загострення протиріч та внутрішню готовність суспільств різних країн до «крайнього напруження зусиль» у разі військового зіткнення з потужними супротивниками. Ці чинники суттєво впливали на позиціонування та дипломатичну лінію провідних держав при виборі союзників та дотриманні союзницьких зобов'язань.

Історіографія міжнародних відносин часів Другої світової війни налічує тисячі робіт. Перші з них почали з'являтися невдовзі після Потсдамської конференції та завершення воєнних дій на Далекому сході. Мемуари та праці оглядового характеру, написані наприкінці 1940-х та на початку 1950-х рр., віддзеркалювали вплив «холодної війни», яка змінила характер відносин між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції.

Публікація значного масиву документальних матеріалів, включно зі стенограмами союзницьких конференцій воєнного часу та дипломатичним листуванням лідерів «великої трійки», надала дослідникам доступ до першоджерел, відкривши можливість аналізу реальних ситуацій у відносинах союзників та змісту ухвалених рішень.

Серед конфліктних проблем, які порушувалися в західній та радянській історіографії, значне місце посідали питання про причини виникнення Другої світової війни, відносини Великої Британії та Франції з Німеччиною в 1935-1939 рр., німецько-радянські відносини 1939-1941 рр. та проблема відкриття другого фронту в Європі.

В дослідженнях у галузі політичних наук проблематика часів Другої світової війни порушувалась у контексті аналізу природи виникнення міждержавних союзів та теорії «балансу загроз», яка пояснювала створення антигітлерівської коаліції прагненням до виживання держав і суспільств з різними політико-ідеологічними системами.

Публікація на Заході та в Росії низки розсекречених архівних документів сприяла більш адекватному розумінню політики західних держав напередодні Другої світової війни та відносин між учасниками антигітлерівської коаліції. Втім, розпад СРСР та закінчення «холодної війни» не звільнили проблематику міжсоюзницьких відносин воєнного періоду від ідеологічних нашарувань, позначених спробами апологетики окремих політичних діячів та ролі різних держав у забезпеченні перемоги над фашизмом.

Мета статті полягає у визначенні та осмисленні природи і змісту союзницьких відносин між великими державами напередодні та в період Другої світової війни з погляду сучасної історичної та політичної науки.

Еволюція системи міжнародних відносин пройшла декілька етапів, що мали власні визначальні риси та специфічні ознаки. Кожному з таких етапів властиві характерні особливості, зокрема, відносна стабільність розстановки сил та історична обумовленість базових мотивацій, що визначають позиціонування

великих держав. В цьому сенсі світові війни вважаються кризовими періодами, які спричиняли суттєві зміни в структурі міжнародних відносин та створювали нову політичну комбінацію, що зумовлювала полярність міжнародної системи.

Напередодні та на початку Другої світової війни інтереси провідних держав визначалися багатоцільовим суперництвом та суттєвими розходженнями між їхніми зовнішньополітичними цілями. В структурному відношенні міжнародна система зберігала поліцентричний характер, а в політико-ідеологічному сенсі, без урахування периферійних країн, складалась з трьох основних компонентів – західних протоліберальних демократій, СРСР з партійно-більшовицькою формою правління та низки держав з нацистськими, фашистськими і воєнно-дикторськими режимами, невдовзі поєднаних Анतिकомінтернівським пактом і союзом Берлін-Рим-Токіо.

Головними політичними результатами Першої світової війни вважаються фактичне зруйнування європейської системи балансу сил та створення Ліги націй, якій надавалися функції інструменту колективної безпеки. Однак за визначенням Г. Кіссінджера, політичні умови договорів, укладених на Версальській конференції 1919 р., не містили «довгострокового перспективного підходу до майбутнього Німеччини» [1, с. 206]. Відтак «замирення Німеччини досягнуто не було, Франція не змогла гарантувати власну безпеку, а США самоусунулися від [участі в процесах] врегулювання» [1, с. 204, 206].

Невдалі спроби французьких керівників домовитися про перетворення Німеччини на конфедерацію не мали успіху. Натомість ідеї президента США В. Вільсона про колективну безпеку вважалися надто утопічними. Ці міркування стимулювали французьке прагнення отримати гарантії безпеки від Великої Британії та США, а також узгодити довгострокову окупацію союзниками Рейнської області. Лише за таких обставин французькі представники на Версальській мирній конференції 1919 р. погоджувалися прийняти «інтерпретацію концепції колективної безпеки, яка дозволить досягти тих же результатів, що й традиційний альянс» [1, с. 207].

Проте повноваження Ліги націй були схвалені в урізаному вигляді. До її статуту не увійшли положення, які мали забезпечувати автоматичне реагування на акти агресії та порушення територіальної цілісності учасників, включаючи створення міжнародного трибуналу з вирішення спорів та зміни кордонів, постійних міжнародних збройних сил та описання способів їх застосування. Статут Ліги націй увійшов до тексту Версальського мирного договору між союзниками та Німеччиною. В якості додатків до мирного договору були включені багатостороння угода (США, Бельгії, Британської імперії та Франції з Німеччиною) про окупацію союзниками територій вздовж Рейну, франко-британський договір, який передбачав надання Франції допомоги в разі неспровокованої агресії з боку Німеччини, та аналогічна угода між Францією та США, які містили перехресні посилання та вважалися пов'язаними з основним

договором [2, р. 429-453]. Будь-яка військова діяльність Німеччини на лівому березі Рейну вважалася порушенням Версальського мирного договору – «ворожим актом» проти Британської імперії, Французької Республіки та США і мала «розцінюватися як порушення міжнародного миру». Окрім ратифікації на національному рівні, набуття чинності цих договорів передбачало їх визнання Радою Ліги націй. Протокольні умови цих договорів передбачали, що вони діятимуть «до подання однією зі сторін заяви до Ради [Ліги націй], яка, діючи в разі необхідності на підставі більшості голосів, ухвалить рішення про надання достатнього захисту» [2, р. 445, 451-452].

Відмова Конгресу США від ратифікації Версальського договору анулювала франко-американську гарантійну угоду та послаблювала значення англо-французького договору. В 1921 р. уряд США уклав з Німеччиною окремий договір, який вже не містив посилань ні на Лігу націй, ні на гарантії безпеки Франції. Подібне завершення післявоєнного політичного врегулювання ставило Францію в жорстку залежність від неухильного дотримання Версальського мирного договору та союзницьких зобов'язань з боку Британії.

Показово, що будучи головним ініціатором впровадження системи колективної безпеки у вигляді Ліги націй, В. Вільсон заперечував створення в її рамках постійного механізму політичного та військового примусу, назвавши його зайвим придатком, який послаблюватиме відносини взаємної довіри [3, р. 128].

Порушенню традиційного для Європи попередніх епох режиму балансу сил в міжвоєнний період сприяли часткова ізоляція Росії/СРСР та повернення США до політики ізоляціонізму в європейських справах. За підсумками Першої світової війни на сході та півдні Німеччина межувала з низкою дрібних та середніх за потенціалом держав, що усувало можливості стримування її територіальної експансії. Натомість, як стверджує американський дослідник С. Уолт, аж до ліквідації Чехословаччини і окупації Чехії та Моравії в 1939 р. британський уряд не наважувався визнати пряму загрозу й перспективу встановлення німецького панування на Європейському континенті [4, р. 450-452].

До початку Другої світової війни в зовнішньому позиціонуванні колишніх союзників по Антанті переважали тактичні розрахунки, про що свідчили численні поступки та проміжні угоди, які мали відтермінувати загрозу війни в Європі. Прагнучи уникнути прямої конфронтації з Німеччиною, Велика Британія і Франція ухилялися від встановлення міцних союзницьких зобов'язань з партнерами у центральній та східній Європі.

Зв'язки союзницького типу з суттєвим часовим випередженням склалися між Німеччиною та Італією, які наполягали на перегляді статус-кво та розширенні сфери власного територіального та політичного контролю. Зближення позицій їх правлячих кіл з часом призвело до узгодження планів експансії по основних географічних напрямках.

З початку 1930-х рр. правлячі кола Німеччини не надто переймалася приховуванням своїх експансіоністських намірів, спрямованих на перегляд територіального устрою Європи та захоплення колоніальних володінь колишніх переможців у Першій світовій війні. В свою чергу позиція урядів Великої Британії та Франції загалом ґрунтувалася на Локарнських договорах щодо спільних гарантій європейських кордонів, підписаних у Лондоні 1 грудня 1925 р.

Локарнський пакет угод включав Рейнський гарантійний пакт за участю Німеччини, Великої Британії, Франції, Бельгії та Італії, франко-німецький, німецько-бельгійський, німецько-польський та німецько-чехословацький договори про арбітраж, франко-польський та франко-чехословацький гарантійні договори. Дві останні угоди передбачали, що Франція надасть допомогу Польщі та Чехословаччині, якщо внаслідок порушення рейнського пакту вони зазнають неспровокованого збройного нападу. Водночас британський уряд брав на себе зобов'язання надавати допомогу Франції та Німеччині, якщо одна з цих держав стане об'єктом неспровокованої агресії. Визначення зобов'язань у такій формі означало суттєвий відступ від гарантій безпеки Франції, зафіксованих у Версальському мирному договорі та пов'язаних із ним договорах.

Утім, навіть чинність Локарнських договорів була невдовзі суттєво підірвана «пактом чотирьох» (1933 р.), який передбачав узгодження політики Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції в міжнародних справах, аж до корекції умов повоєнного врегулювання. Постановка в площині дипломатії питання про можливість перегляду договорів, укладених унаслідок Першої світової війни, полегшила вихід Німеччини з локарнських договорів та перегляд воєнних обмежень, накладених Версальським мирним договором 1919 р.

Ревізіоністські тенденції в міжнародних відносинах 1920-1930-х рр. були значною мірою зумовлені нерівномірністю глобального економічного розвитку та невдоволенням низки провідних держав умовами врегулювання, встановленими за підсумками Першої світової війни. Прагнення до перегляду умов повоєнного устрою найбільш рішуче висували уряди Німеччини, Італії, Японії та до певної міри СРСР, статус якого в міжнародних відносинах виявився значно нижчим, аніж статус колишньої Російської імперії.

Суттєвим кроком до зближення Німеччини з Італією та Японією стало укладення низки двосторонніх домовленостей. Невдовзі після підписання договору про дружбу між Німеччиною та Італією (25-26 жовтня 1936 р.) їх уряди проголосили встановлення союзу, що уособлював спільні наміри щодо перегляду європейського міжнародного порядку. 1 листопада 1936 р. Б. Муссоліні патетично проголосив, що всі інші європейські країни, що прагнуть миру, мають тепер обертатися довкола «осі» Берлін-Рим.

Початкова основа зближення Німеччини з Японією була закладена Антиконтинентальним пактом (25 листопада 1936 р.). Хоча пакт мав виразне

ідеологічне забарвлення, Ф. Рузвельт побачив у ньому ознаку геополітичної змови Німеччини, Японії та Італії, спрямованої на встановлення світового панування. Посилаючись на «безмежність» намірів Гітлера, Рузвельт висловлював сумніви з приводу доцільності політики умиротворення, яку проводили британські уряди С. Болдуїна та Н. Чемберлена. Не маючи наміру втручатися в європейські справи, він застерігав, що небезпеку нацизму може зупинити лише авторитетна загроза силою [5, р. 105, 179].

Подальшими віхами поступового становлення очолюваного Німеччиною союзу трьох держав стали приєднання Італії до Антикомінтернівського пакту (6 листопада 1937 р.), укладення німецько-італійського «Сталевого пакту» (22 травня 1939 р.), підписання Тристороннього договору 1940 р. та залучення до цих базових договорів урядів низки країн-сателітів у Європі та Азії. Втім, німецько-японські угоди не містили прямих зобов'язань воєнного характеру, хоча й передбачали взаємний «дружній нейтралітет» у разі початку війни проти СРСР.

Попри прямі зобов'язання, передбачені Версальським мирним договором (1919 р.) та Локарнськими угодами (1925 р.), уряди Франції та Великої Британії, починаючи зі вступу німецьких військ до Рейнської області (7 березня 1936 р.), утримувалися від надання відсічі планам і експансіоністським діям Німеччини. Саме тоді, на думку У. Черчилля, була знехтувана нагода зупинити руйнування А. Гітлером європейського порядку «без серйозної війни» [6, кн. 1, с. 93].

Оцінюючи перебіг подій навесні 1936 р. Г. Кіссінджер вказував, що британське політичне керівництво свідомо ухилялося від надання підтримки Франції. В британських політичних колах переважали настрої на користь примирення з Німеччиною, згідно з якими «важливіше виправити помилки Версалью, ніж виконувати на практиці зобов'язання, укладені в Локарно» [1, с. 274].

Позицію британського уряду визначали наступні орієнтири:

- винятковою обставиною, яка порушує європейську рівновагу, вважалось лише пряме порушення Німеччиною кордонів Франції;

- Рейнська область була створена для забезпечення безпеки Франції та Бельгії. Тому уряди Франції та Бельгії мали самі зважити, яку цінність для них має збереження цієї буферної зони і яку ціну вони готові за це сплатити;

- Велика Британія мала ухилятися від зобов'язань щодо безпеки держав у центральній та східній Європі;

- для гарантування безпеки кордонів Франції уряд Великої Британії передбачав надання допомоги в обсязі лише двох дивізій. Однак і це зобов'язання втрачало чинність у разі, якщо французька армія вступить до Німеччини з метою захисту Чехословаччини чи Польщі;

- замість стратегії стримування Німеччини пропонувалося продовжувати торг з другорядних питань та покладатися на можливість досягнення «перманентного врегулювання».

Британська обіцянка надати Франції допомогу в обсязі двох дивізій стала вельми позірною компенсацією за фактичне скасування локарного пакету договорів та передбачених ними гарантій безпеки. Британський «союзницький» внесок в обсязі двох дивізій фігурував на всіх міжнародних переговорах, аж до нападу Німеччини та Польщу 1 вересня 1939 р. Британський уряд, принаймні до березня 1939 р., свідомо ухилявся від укладення формального союзу з Францією та використовував обіцянку своєї підтримки аби утримати Францію від активної політичної взаємодії з країнами центральної та південно-східної Європи.

Оцінюючи помилки урядів західноєвропейських країн у 1930-і рр., У. Черчилль після закінчення Другої світової війни стверджував, що для відвернення воєнного катаклізму Англія ще в 1933-1934 рр. мала побудувати потужну авіацію, здатну стримувати завойовницькі плани Гітлера. В переліку хибних рішень згадувалися пасивність британського уряду, який мав змогу припинити агресію Італії проти Абіссинії (1935 р.) та змарнована нагода запобігти ремілітаризації Рейнської області. Згодом у своїх мемуарах У. Черчилль висловлював припущення, що Англія і Франція могли зупинити німецький реваншизм, якби разом звернулися за допомогою до Ліги націй та об'єднали довкола себе всі держави Європи, а «Ліга вперше дістала б знаряддя ствердження своєї влади» [6, кн. 1, с. 65]. До того ж, у 1936 р. Франція сама мала достатньо сил, аби «витіснити німців з Рейнської області». Проте французький уряд залишився абсолютно інертним, що назавжди позбавило його шансу зупинити честолюбні плани Гітлера.

Продовженням курсу на неспротив ревізіонізму Гітлера, який прирік Францію на воєнну поразку, стала згода урядів Франції та Британської імперії на окупацію Австрії (березень 1938 р.), Судетської області (жовтень 1938 р.), Чехії та Моравії (15 березня 1939 р.) й фактична відмова від виконання гарантій безпеки, обіцяних Польщі (1939 р.). Як з'ясувалося під час парламентських дебатів восени 1938 р., укладаючи Мюнхенську угоду (30 вересня 1938 р.) британський уряд взагалі уникав будь-яких зобов'язань щодо гарантування безпеки чехословацьких кордонів. Заяви французьких та англійських представників після підписання Мюнхенської угоди мали суто символічний характер з посиланням на гіпотетичне «виникнення обставин неспровокованої агресії». Попри наполегливі запити деяких депутатів британського парламенту, Н. Чемберлен взагалі не спромігся пояснити, в чому конкретно полягали зобов'язання міжнародних посередників щодо Чехословаччини та посилався на арбітраж з боку Німеччини, Італії та повноваження утвореної за їх участю міжнародної комісії в Берліні.

В умовах невпинного наближення великої війни в Європі, 27 березня 1939 р. уряди Великої Британії та Франції попередньо узгодили параметри взаємної воєнної допомоги, проте їх дипломатія зберігала орієнтацію на подальші

поступки Німеччині з метою уникнення участі цих країн у воєнних діях. Підтвердження англо-французьких гарантій безпеки Польщі, Румунії та Греції навесні 1939 р. не зупинило розширення експансії Німеччини та Італії в центральній та південній Європі. Реагуючи на підписання додаткових угод про гарантії безпеки Польщі, в квітні 1939 р. Гітлер використав їх як привід для денонсації німецько-польського договору про ненапад (1934 р.), морської угоди з Англією (1935 р.) та натякнув на можливість нормалізації відносин з СРСР. Проте відверта демонстрація подальших агресивних намірів з боку Гітлера влітку 1939 р. не переконала уряди Великої Британії та Франції в марності спроб досягти чергового тактичного компромісу з Берліном. Аби вкотре створити враження про можливість примирення, Гітлер сигналізував до Лондона про готовність завершити перегляд європейського порядку в разі суттєвих територіальних і політичних поступок з боку Польщі.

Офіційна радянська позиція полягала в тому, що зупинити агресію в Європі може лише міцний союз Англії, Франції та СРСР на підставі чітких взаємних зобов'язань. Однак позиція радянського уряду не зустріла адекватної підтримки з боку керівництва Великої Британії та Франції. Попри стрімке загострення напруженості та наближення воєнної розв'язки, Лондон і Париж не наважувалися укласти рівноправну угоду з Москвою.

Роз'яснюючи свою позицію, уряд СРСР відкидав твердження, що пообіцявши захист Польщі та Румунії, Англія та Франція фактично захищають західний кордон СРСР. Відповідь Москви на англо-французьку пропозицію про проведення консультацій з'явилася в редакційній статті газети «Известия» від 11 травня 1939 р. В ній стверджувалося, що «захищаючи Польщу і Румунію, Англія і Франція захищають самих себе, а не західний кордон СРСР, оскільки «вони мають пакт про взаємодопомогу з Польщею, яка зобов'язана захищати Англію і Францію від агресії». Румунія, що має союзний договір з Польщею, перебуває в становищі «непрямого союзника» Англії і Франції. Проте СРСР, не маючи пакту про взаємодопомогу ні з Англією і Францією, ні з Польщею, «має взяти на себе зобов'язання надавати допомогу всім цим трьом державам, не отримуючи від них ніякої допомоги. Причому в разі агресії, спрямованої прямо проти СРСР, останній буде змушений розраховувати лише на свої власні сили» [7].

Німецька окупація Чехословаччини, вторгнення Італії до Албанії, скасування Німеччиною низки міжнародних договорів та укладення німецько-італійського військово-політичного союзу свідчили про докорінне погіршення становища в Європі. У відповідь на заяву британського прем'єра Н. Чемберлена, який у своєму виступі в Палаті громад 10 травня «говорив про співпрацю, про союз з СРСР», Москва нагадувала, що «співробітництво в якості своєї природної основи передбачає взаємність. Там, де нема взаємності, немає можливості налагодити справжнє співробітництво» [7].

Вочевидь запізнилася згода урядів Великої Британії та Франції на переговори про умови взаємодії з СРСР улітку 1939 р. мотивувалася спробою утримати Німеччину від активних воєнних дій хоча б до осені 1939 р. та запобігти можливому радянсько-німецькому зближенню. Беручи до уваги невиконання гарантій безпеки, наданих Чехословаччині, нечіткість англо-французьких пропозицій щодо воєнної взаємодопомоги та відверто ворожу позицію уряду Польщі, Москва використала ці переговори як чинник певного дипломатичного тиску на Берлін. Зрештою, тактика ситуативного балансування, попри усвідомлення небезпеки великої війни, зумовила очікувану невдачу тристоронніх англо-франко-радянських переговорів. Керівництво СРСР зробило свідомий вибір на користь підписання договору про ненапад з Німеччиною та додаткового секретного протоколу, яким розмежовувалися сфери радянсько-німецьких інтересів у Східній Європі (23 серпня 1939 р.).

Напередодні нападу Німеччини на Польщу британський уряд все ще плекав ілюзію, що Гітлера можуть задовольнити часткові територіальні поступки – здобуття Данцига (Гданська) та транспортного коридору вздовж балтійського узбережжя. Підписаний 25 серпня 1939 р. англо-польський договір про взаємодопомогу розглядався в Лондоні суто як засіб дипломатичного тиску, покликаний переконати німецьке керівництво погодитися на чергову міжнародну нараду та укладення угоди на кшталт мюнхенської, яка в 1938 р. вирішила долю Чехословаччини.

Вдаючись у своїй дипломатії до відвертих політичних маніпуляцій, напередодні нападу на Польщу Гітлер передав до Лондона черговий пакет пропозицій. Уряду Н. Чемберлена було запропоновано забезпечити мирним шляхом передачу Німеччині Данцига, «польського коридору» та колишніх німецьких колоній. Натомість, Берлін погоджувався визнавати цілісність Британської імперії та гарантувати її захист від зовнішнього нападу. Німецьке командування вже мало затверджені плани вторгнення до Польщі, які пересувалися з початкової дати наступу (26 серпня) на 1 вересня. Сподіваючись відтермінувати початок воєнних дій, британський уряд погодився з більшістю запропонованих пунктів, окрім визнання зверхності Німеччини щодо володінь британської імперії. При цьому, в Лондоні погоджувалися після «врегулювання інших проблем» розглянути й питання про колишні німецькі колонії.

Не діставши згоди з боку Лондона, французький уряд самоусунувся від виконання гарантій безпеки Польщі, обумовлених договором 1921 р., Локарнськими угодами 1925 р. та іншими двосторонніми документами. Після початку німецького наступу британський і французький уряди обмежилися вимогами до Німеччини припинити будь-які агресивні дії та негайно вивести війська з польської території.

Пообіцявши Польщі захист усіма доступними засобами, британський та французький уряди чітко усвідомлювали, що їх союзницькі зобов'язання мають

суто політичне, та аж ніяк не військове значення. Хоча після нападу Німеччини на Польщу Велика Британія і Франція оголосили мобілізацію та започаткували практику спільного воєнного планування, вони не тільки утрималися від активних воєнних дій на «західному фронті», але й не мали жодних намірів надавати Польщі пряму воєнну допомогу. Водночас англо-французька коаліція вдалася до військово-морської блокади Німеччини, перешкоджаючи її торговельним відносинам з нейтральними країнами.

У 1939-1941 рр. діапазон розбіжностей в інтересах провідних європейських держав залишався надзвичайно широким, що створювало можливість виникнення різних тактичних комбінацій. Попри досягнення суттєвих компромісів та узгодження на певних етапах позицій сторін, проблемними залишалися не тільки відносини між СРСР та Німеччиною, що мали виразні ознаки тимчасового компромісу, але й відносини між Німеччиною та Японією, які містили певні формальні зобов'язання союзницького характеру. Незайве нагадати, що Й. фон Ріббентроп і В. Молотов уклали договір про ненапад, що суперечив положенням секретного німецько-японського протоколу до Антикомінтернівського пакту, саме у розпалі боїв між СРСР та Японією на Халхін-Голі (Монголія).

Також й союзницькі відносини між Великою Британією та Францією, які базувалися на угоді про обопільні гарантії від 19 березня 1936 р., підлягали поточному узгодженню та корекції відповідно до розвитку подій. Утім, створення низки англо-французьких координаційних органів (верховна союзна рада, вищий воєнний комітет, координаційний економічний комітет), ефективність першої антинімецької коаліції виявилася незначною. Після капітуляції Франції (22 червня 1940 р.), окрім Великої Британії та британських домініонів її учасниками вважалися емігрантські уряди дев'яти окупованих нацистами європейських держав.

Позиціонування великих держав напередодні та під час війни включало такі обов'язкові елементи, як декларування стратегій і планів збереження миру (принаймні до 1-3 вересня 1939 р.), а також критеріїв післявоєнного врегулювання. Принциповими ознаками міжсоюзницьких відносин можна вважати визначення загальних політичних цілей та узгодження взаємних зобов'язань. Проте, набір політико-аксіологічних питань, пов'язаних з координацією позицій союзників, мав нестійкий характер і міг змінюватися залежно від тактичних обставин. У цьому сенсі найповнішим був збіг інтересів Німеччини та Італії, який чітко визначився напередодні й на початковому етапі війни в Європі.

Період від поразки Польщі до нападу Німеччини на скандинавські країни характеризувався напруженим вичікуванням та спробами окремих європейських держав посилити власні позиції. Зовнішньополітична поведінка провідних європейських держав свідчила про відверто егоїстичну спрямованість їх інтересів та домінування тактичних розрахунків.

Позиція Британії, уряд якої ще восени 1938 р. свідомо відхиляв будь-які зобов'язання про розміщення експедиційного корпусу у Франції [8], змінилася лише після скликання першого засідання англо-французької Верховної союзної ради (Абвіль, 12 вересня 1939 р.). Невдовзі до Франції було передислоковано Британський експедиційний корпус із 158 тис. чол., чисельність якого в період між 11 жовтня 1939 р. та 13 березня 1940 р. була збільшена до 316 тис.

Воєнні дії між союзниками та Німеччиною велися лише на морі. Натомість, після укладення радянсько-німецького Договору про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р. в урядових колах Англії та Франції висловлювалися пропозиції вважати СРСР не нейтральною країною, а «невоюючим союзником» Німеччини. Попри те, що СРСР мав відносно розгалужені економічні відносини з Англією та Францією, союзники під приводом активної торгівлі між СРСР та Німеччиною заблокували поставки своєї продукції.

З початком радянсько-фінської війни британський та французький уряди почали пряме планування спільних воєнних операцій, частина яких була спрямована безпосередньо проти СРСР. Перелік планів англо-французького командування окреслював мінування територіальних вод Норвегії (проти проникнення німецького воєнного та торговельного флоту), висадку десантів у районах Нарвік, Кіркенес (Норвегія) та Петсамо (Фінляндія) та бомбардування радянських нафтопромислів у районі Баку. На південно-східному фланзі мова йшла про залучення Туреччини, Югославії, Греції та Румунії до блоку, здатного координувати використання їхніх ресурсів «для надання відсічі німецькій чи російській агресії» [9, с. 735.].

Першою з превентивних воєнних операцій союзників з метою припинення постачання Німеччині скандинавської залізної руди та «стримування» СРСР мала стати висадка англо-французьких військ в Норвегії, накази про початок якої були віддані 5-8 квітня 1940 р. Проте німецький десант в ніч проти 9 квітня випередив дії союзників.

Що стосується планування воєнних операцій проти СРСР, підготовчі заходи в цьому напрямку тривали аж до нападу Німеччини на Францію. На п'ятому засіданні Верховної ради союзників (Париж, 5 лютого 1940 р.) «порятунок Фінляндії визнавався першочерговою справою», а її розгром чи капітуляція тлумачилися як «суттєва поразка союзників» [9, с. 736]. Від урядів Швеції та Норвегії ультимативно вимагали не чинити перешкод діям союзників з надання допомоги Фінляндії «у тому вигляді, в якому вони вважатимуть за потрібне». Будь-яка спроба завадити наданню такої допомоги визначалася союзними урядами як «загроза їх життєво важливим інтересам» [9, с. 737-738].

Як свідчать матеріали засідань Верховної ради союзників в період між груднем 1939 р. та квітнем 1940 р., завдання прямих збитків економіці СРСР планувалося як засіб непрямого тиску на Німеччину. На Шостому засіданні Верховної ради союзників (Лондон, 28 березня 1940 р.) французький і

англійський штаби отримали завдання підготувати детальні плани бомбардування радянських нафтових родовищ на Кавказі та завчасно провести всі «підготовчі заходи, ... наприклад доставку на Близький Схід бомб із тим, аби здійснити операцію, якщо буде ухвалено рішення щодо її проведення, без будь-яких затримок» [9, с. 738]. Відповідне політичне рішення мало бути ухвалено в разі, якщо «Радянська Росія наважиться розпочати які-небудь дії, що суперечать інтересам союзників» [9, с. 743]. Ці приготування тривали аж до початку наступу Німеччини проти Бельгії, Франції та Нідерландів 10 травня 1940 р.

Наприкінці воєнної кампанії у Франції в червні 1940 р. в англо-французьких відносинах постало питання про подальше виконання міжсоюзницьких зобов'язань. Оскільки успішне просування німецьких військ спонукало французьке воєнне командування прохати про укладення перемир'я, 13 червня У. Черчилль терміново вилетів до Франції. Під час наради союзників у м. Тур, куди був евакуйований французький уряд, прем'єр П. Рейно порушив питання про відмову від зобов'язання не укладати сепаратний мир з агресором, зафіксованого в англо-французькій декларації від 28 березня 1940 р. [9, с. 739]. Дискусія з цього приводу виявила принципову важливість зазначеного пункту, який власне й відрізняв практичні союзницькі відносини від різноманітних декларацій, які не мали обов'язкового характеру.

Цей епізод детально описаний у мемуарах У. Черчилля. Британські представники наполягали на тому, що французькі війська мають продовжувати чинити опір на південь від Парижа й до самого моря, а в разі поразки – відступити до Північної Африки. Принципове значення мало збереження французького флоту, який гарантував перевагу союзників в Атлантиці. Водночас було запропоновано звернутися за допомогою до Ф. Рузвельта з проханням про вступ США у війну [6, кн. 1, с. 382-384].

Починаючи з 25 травня У. Черчилль і П. Рейно надіслали до Вашингтона декілька телеграм, які містили прохання про допомогу і безпосереднє втручання. Увечері 13 червня П. Рейно інформував Рузвельта про наближення розв'язки і просив допомоги хоча б силами американського флоту.

13 червня Рузвельт надіслав відповідь, в якій схвалював продовження участі Франції у війні навіть у разі відступу до Північної Африки, обіцяв союзним урядам розширення воєнних поставок та наполягав на необхідності збереження військово-морського флоту. Послання містило незаперечну підтримку Британської та Французької імперій у війні з Німеччиною, проте уникало прямих зобов'язань. Рузвельт однозначно відхилив прохання Черчилля оприлюднити цю телеграму, а посол США в Лондоні Дж. Кеннеді пояснив таку вимогу обмеженістю конституційних повноважень президента США в питаннях війни і миру [6, кн. 1, с. 384-386].

Поразка Франції суттєво вплинула на стратегію і плани усіх провідних держав. Радянське керівництво скористалося розпадом війни в Західній Європі

для розширення власного військово-політичного впливу в Прибалтиці (15-17 червня 1940 р. СРСР ввів обмежені військові контингенти до Естонії, Латвії та Литви) та приєднання Бессарабії і Північної Буковини, що загалом відповідало радянсько-німецьким домовленостям про розмежування «сфер інтересів» у Східній Європі. Натомість, німецьке керівництво обмірковувало подальші напрямки територіальної експансії. 16 липня Гітлер підписав директиву № 16 про план висадки в Англії, а 19 липня запропонував Лондону укласти мир без попередніх умов, оскільки не мав переваги в авіації та достатнього військово-морського потенціалу для забезпечення десантної операції.

Попри надання Англії військово-технічної підтримки, відсутність в уряді США планів вступати в війну виглядала цілком очевидною. Зі свого боку, переслідуючи мету ізолювати та послабити Англію, Гітлер пояснював небажання уряду У. Черчилля укласти мирну угоду з Берліном «сподіваннями на Росію» та спробами Москви «не допустити надмірного посилення Німеччини» [10, с. 47-48].

Оцінюючи ситуацію, начальник генерального штабу німецьких сухопутних сил генерал Ф. Гальдер відзначав паралельне значення «англійської» та «східної» проблем. За його спостереженням, намагаючись розв'язати цю дилему, німецьке керівництво дійшло висновку, що вирішення «східної» проблеми можливе лише в разі нанесення рішучого удару по СРСР з метою примусити його «визнати панівну роль Німеччини в Європі» [10, с. 29]. Свої попередні наміри розпочати підготовку війни проти СРСР Гітлер обґрунтував на закритих нарадах 3 та 31 липня 1940 р. Згодом, 18 грудня 1940 р. була підписана директива № 21 про забезпечення підготовчих заходів з плану «Барбаросса». Директива про стратегічне зосередження та розгортання військ на Сході була затверджена 31 січня 1941 р., але дата початку наступу була повідомлена командуванню німецьких армій лише 10 червня [11].

Несподівано швидкий успіх німецької воєнної кампанії у Франції змінив співвідношення сил та стимулював переосмислення позицій сторін. Після закінчення воєнних дій у Франції головні інтереси Англії полягали у підвищенні рівня відносин з США та запобіганні зближенню між СРСР та Німеччиною. Натомість, дипломатія та розвідка Сталіна намагалися протидіяти укладенню німецько-англійської мирної угоди. Одночасно, мета Гітлера передбачала максимальне послаблення, ізоляцію та блокаду Англії, а також перешкоджання зближенню між Англією та СРСР. Воєнний розгром СРСР з метою оволодіння ресурсною базою мав випередити потенційну зміну курсу США, якщо у Вашингтоні посилювалися б настрої на користь відмови від нейтралітету та вступу у світову війну.

Тодішні політики цілком реалістично усвідомлювали структуру протиріч і розстановку сил в глобальному конфлікті. Напередодні нападу Німеччини на

СРСР А. Розенберг, який згодом був призначений рейхсміністром у справах окупованих східних територій, пояснював політику радянського керівництва тим, що «Сталін боявся безпосереднього воєнного конфлікту з Німеччиною та розраховував на знекровлення німецьких військ у Польщі та на Заході». Водночас Гітлер «прагнув уникнути одночасної війни на Сході та на Заході», зберегти свободу вибору і «якомога вище підняти ціну свого нейтралітету. Фюрер хотів спочатку перемогти на Заході, аби мати вільні війська на континенті. Сталін використав цю ситуацію для суттєвого збільшення території і населення за рахунок Естляндії, Латвії, Литви, половини Польщі, Бессарабії, Буковини і Фінляндії. ... Однак латентна могутність Німеччини була настільки очевидною, що напад (з боку СРСР) не міг відбутися» [12].

Важливою дипломатичною подією першого періоду війни, яка символічно поєднала різні театри воєнних дій, стало підписання Берлінського пакту трьох держав (27 серпня 1940 р.). Договір Німеччини, Італії та Японії проголошував «вісь» Берлін-Рим-Токіо у форматі геополітичного союзу. Його зміст полягав в узгодженні інтересів, розмежуванні сфер впливу та розподілі відповідальності на європейському та азійському театрах війни.

В договорі стверджувалося, що в разі нападу якоїсь держави, яка на час укладення пакту «не брала участі в європейській війні та в японо-китайському конфлікті», всі три країни мали надавати одна одній допомогу всіма засобами (політичними, економічними та воєнними), які вони мали в своєму розпорядженні (ст. 3). Водночас, ст. 5 договору передбачала, що пакт не зачіпає «політичного курсу», який існував між кожним з трьох учасників пакту (Японією, Німеччиною, Італією) та Радянським Союзом [13, с. 117].

СРСР визначав свій воєнний статус як активний нейтралітет, уклав з усіма державами «осі» договори про ненапад – з Німеччиною (23 серпня 1939 р.), Італією (договір про дружбу, ненапад і нейтралітет від 2 вересня 1933 р.) та Японією (пакт про взаємний нейтралітет від 13 квітня 1941 р.).

Коментуючи підписання пакту трьох держав «осі», нарком закордонних справ СРСР В. Молотов зауважив, що цей пакт не став для Радянського Союзу «чимось особливо несподіваним», оскільки він зафіксував «вже сформовані відносини між Німеччиною, Італією та Японією – з одного боку, та Англією і Сполученими Штатами Америки – з іншого». Водночас, укладення пакту знаменувало собою вступ війни у нову фазу, більш широку, ніж до його укладення: «Якщо до останнього часу війна обмежувалася сферою Європи і Північної Африки – на Заході, і сферою Китаю – на Сході, причому ці дві сфери були відірвані одна від одної, то тепер цій відірваності покладено край, бо відтепер Японія відмовляється від політики невтручання в європейські справи, а Німеччина та Італія, у свою чергу, відмовляються від політики невтручання в далекосхідні справи» [14].

Поєднання європейського та азійського театрів війни з наступним приєднанням до пакту Берлін-Рим-Токіо союзників Німеччини та Японії

(Угорщини, Румунії, Словаччини, Болгарії, Сіаму, Хорватії, Маньчжоу-Го та уряду Ван Цзінвєя в Китаї) символізувало просторову ескалацію глобального конфлікту. Фактичне поєднання європейського та азійського театрів воєнних дій відбулося внаслідок японської окупації голландських і французьких, а згодом – і британських колоніальних володінь у Південно-Східній Азії.

Подіями, які завершили глобальне залучення великих держав до Другої світової війни, стали напад Німеччини на СРСР (22 червня 1941 р.) та Японії на США (7 грудня 1941 р.). Після японської атаки на базу Перл-Харбор Конгрес США оголосив війну Японії. Стан війни з Японією оголосили також Велика Британія, Нідерланди (уряд в еміграції), Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз, Куба, Коста-Ріка, Домініканська республіка, Сальвадор, Гондурас і Венесуела. Згідно своїх союзницьких зобов'язань, війну США оголосили Німеччина та Італія (11 грудня 1941 р.), а також їхні сателіти (Румунія, Угорщина, Болгарія).

Оцінюючи позицію СРСР на початковому етапі війни доцільно враховувати декілька важливих аспектів, які впливали на формування політичного курсу:

- процес поступового оформлення двох протилежних коаліцій, від участі в яких Сталін свідомо дистанціювався, не підтверджує висловлену деякими російськими істориками версію про можливість вступу СРСР до пакту Берлін-Рим-Токіо [15]. Хоча під час візиту В. Молотова до Берліна у листопаді 1940 р. Москва отримала запрошення про формальне приєднання до цього альянсу, Сталін висунув черговий блок вимог і, по-суті, залишив запрошення Гітлера без відповіді;

- радянська розвідка не мала достатньої інформації про плани нацистського керівництва. В розвідуправлінні Генерального штабу Червоної Армії побутували уявлення, що термін початку війни Німеччини проти СРСР залежатиме від досягнення перемоги над Англією чи укладення німецько-англійської мирної угоди. Використовуючи неточні дані, військове керівництво вважало, що станом на червень 1941 р. більшість німецьких військ (42,6% дивізій вермахту) була зосереджена проти Англії. Натомість станом на 21 червня 1941 р. проти СРСР було розгорнуто 62% німецьких дивізій [16, с. 7, 10-11];

- попри спрямування японської експансії в бік Південно-Східної Азії, після початку війни між Німеччиною та СРСР існування формального німецько-японського союзу не могло не турбувати Москву. До нападу Японії на США (7 грудня 1941 р.), попри наявність договору про взаємний нейтралітет з Японією, СРСР мав враховувати потенційну небезпеку виникнення другого фронту на Далекому Сході;

- як свідчать документи радянського уряду, в 1940-1941 рр. фактичний стан збройних сил не забезпечував достатнього рівня готовності до тотальної війни та здійснення наступальних операцій у країнах Європи, які були окуповані

німецькими військами або перебували в статусі союзників Німеччини. Водночас помітна суттєва змістовна суперечність між розсекреченими документами, які описують оперативні плани розгортання Червоної Армії в західних військових округах, побудовані на концепції наступальних операцій [17, с. 296-415] та урядовими оцінками реального стану підготовки військ до ведення воєнних дій.

На думку російських дослідників, аналіз розсекречених архівних документів про підготовку Червоної Армії до війни дозволяє стверджувати, що розгортання та зосередження військ на західних кордонах СРСР, яке розпочалося в квітні-травні 1941 р., мало закінчитися не раніше 15 липня 1941 р. [17; 18]. Станом на 22 червня 1941 р. процес оперативного розгортання Червоної Армії не завершився. Таким чином німецьке командування випереджало підготовчі заходи радянських військ приблизно на місяць, що забезпечило суттєві стратегічні переваги Вермахту під час кампанії 1941 р.

Наукова дискусія про плани радянського керівництва влітку 1941 р. вказує на суттєві прогалини в архівних фондах керівних установ колишнього СРСР, значна частина яких залишається недоступною, та свідомі замовчування й суперечності у мемуарах сучасників подій. Проаналізувавши доступні документальні джерела, російський дослідник М. Мельтюхов реконструював послідовність підготовчих заходів радянських військ, які після 15 липня 1941 р. могли в будь-який момент «отримати наказ розпочати бойові дії проти Німеччини» [17, с. 415]. Масштаби розгортання радянських військ вказують на серйозність приготувань з боку СРСР. За планами розгортання передбачалося зосередити вздовж західних кордонів СРСР 81,5% кількості особового складу Червоної Армії, зокрема 247 дивізій, які після мобілізації мали налічувати понад 6 млн. чол., близько 70 тис. гармат і мінометів, понад 15 тис. танків і до 12 тис. літаків. При цьому, на думку М. Мельтюхова, неможливість збереження в таємниці радянських воєнних приготувань не дозволяла б надто довго відкладати завдання удару по військах Німеччини, які були розгорнуті з іншого боку кордону [17, с. 415].

Підготовчі дії радянського військового командування підтверджували «прагнення випередити своїх супротивників у розгортанні збройних сил для нанесення перших ударів більш потужними силами і захоплення стратегічної ініціативи від самого початку воєнних дій» [16, с. 10-11]. Виглядає переконливим висловлене російським дослідником П. Бобильовим припущення, що принципове рішення про підготовку попереджуючого удару проти Німеччини Сталін міг прийняти після доповіді йому стратегічного плану Генштабу навесні 1941 р., однак формальне директивне рішення з цього приводу зафіксовано не було. Принаймні в розсекречених архівних документах відомості про формальне затвердження оперативних планів радянського Генштабу від 11 березня та 15 травня 1941 р. відсутні [11]. З огляду на терміни військових приготувань, рішення про початок власне превентивної операції

могло бути ухвалено лише після виконання усіх підготовчих заходів, передбачених планом Генштабу, вірогідно затвердженим у травні 1941 р.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР уряди Британії та США ретельно відстежували назрівання воєнної розв'язки на Сході Європи. В своєму листуванні Черчилль і Рузвельт дійшли попередньої згоди, що в разі нападу Гітлера на СРСР вони висловлять Москві свою підтримку, оскільки Гітлер є головним ворогом, поразки якого прагнуть і Британія, і США.

Напад Німеччини на СРСР та Японії на США змінив глобальну розстановку сил, що визначило об'єктивний збіг стратегічних інтересів СРСР, Великої Британії та США як основних учасників нової антигітлерівської коаліції проти держав «осі».

Підтвердивши свою антикомуністичну налаштованість, у виступі по радіо (22 червня 1941 р.) Черчилль декларував готовність боротися з нацистським режимом до переможного кінця та закликав «друзів і союзників в усіх частинах світу дотримуватися такого ж курсу». Британський прем'єр запевняв, що небезпека, яка «загрожує Росії – це небезпека, що загрожує нам і Сполученим Штатам». Тому в боротьбі з нацизмом Британія «надасть Росії та її народу всю допомогу, яку тільки зможе» [6, кн. 2, с. 169-170].

24 червня 1941 р. президент США Ф. Рузвельт теж виступив із заявою, в якій висловлював підтримку боротьби СРСР проти нацистської агресії.

Початок боїв на радянсько-німецькому фронті створив передумови для формування другої антигітлерівської коаліції, яка об'єднала держави, що брали участь у війні проти блоку держав-агресорів – Німеччини, Італії, Японії та їх сателітів. Основу для встановлення коаліційних зобов'язань забезпечувало усвідомлення урядами СРСР, Великобританії і США головної небезпеки, яку представляли військова могутність та політичні плани – держав «осі».

Першим міжнародним документом, який засвідчив формування нової системи коаліційних зв'язків, вважається радянсько-англійська угода про спільні дії проти Німеччини та її союзників (12 липня 1941 р.). Проявивши готовність до подолання суперечностей, спричинених Мюнхенською угодою (1938 р.) і обставинами окупації Чехословаччини та Польщі (1939 р.), уряд СРСР підписав угоди про спільні дії у війні проти фашистської Німеччини з емігрантськими урядами Чехословаччини (18 липня) і Польщі (30 липня).

Згодом, 2 серпня 1941 р. було укладено військово-економічну угоду між СРСР і США. Питання взаємних військових поставок між СРСР, Великобританією та США були врегульовані на Московській нараді, що відбулася 29 вересня – 1 жовтня 1941 р. США постачали СРСР озброєння, військову продукцію та продовольство на підставі закону про ленд-ліз, а Велика Британія – відповідно до угоди про взаємні поставки, кредит і порядок платежів від 16 серпня 1941 р.

Між основними учасниками антигітлерівський коаліції зберігалися суттєві протиріччя, які виявилися при обговоренні проблем військового планування та післявоєнного світового устрою. В загальних рисах порядок взаємодії в межах «великої трійки» (СРСР, Велика Британія, США) відображав створення стійкого англо-американського блоку з єдиним військовим командуванням і узгодженим плануванням під час військових операцій та більш загальну й багатоступеневу координацію дій лідерів США і Великобританії з радянським керівництвом.

Доцільно відзначити, що підписання Атлантичної хартії лідерів США і Великої Британії (14 серпня 1941 р.), яка визначала загальні політичні цілі двох держав і слугувала основним політичним документом англо-американського союзу, сталося ще до формального вступу США у війну. Сторони зобов'язалися надавати одна одній різнобічну підтримку у війні проти Німеччини, не вести з нею переговорів, не укласти перемир'я чи мирного договору, інакше як за обопільної згоди. Попри її специфічну форму, Атлантична хартія вважалася міжнародною угодою, яка набувала чинності з моменту підписання та не підлягала ратифікації. Таким чином, США набували статусу «невоюючого союзника» антигітлерівської коаліції.

На конференції в Лондоні (вересень 1941 р.) представники 14 держав, які перебували у стані війни з Німеччиною (Британської імперії, СРСР, Бельгії, Греції, Нідерландів, Норвегії, Люксембургу, Польщі, Чехословаччини, Югославії, британських домініонів та Національного комітету «Вільна Франція») погодилися з принципами Атлантичної хартії. В окремій заяві від 24 вересня 1941 р. уряд СРСР підкреслив нагальну необхідність «сконцентрувати всі економічні та воєнні ресурси» волелюбних народів для повного і якомога скорішого звільнення Європи від гітлерівської навали та висловився за послідовне втілення принципів Атлантичної хартії [19].

Уряд СРСР визнав комітет «Вільна Франція» представником французів, що продовжували боротьбу проти гітлерівської Німеччини та її союзників. Натомість голова комітету Ш. де Голль зобов'язався надавати СРСР допомогу та сприяння усіма наявними засобами.

Москва наполягала на тому, аби всі союзники у війні проти Німеччини та Італії оголосили стан війни іншим країнам, які брали участь у вторгненні до СРСР та окупації радянської території, зокрема Румунії, Угорщини та Фінляндії. Радянська дипломатія послалася на загарбницькі плани їх урядів, яким німецьке керівництво обіцяло щедрі територіальні компенсації.

Хоча СРСР зробив британському уряду відповідне подання суто по дипломатичних каналах, питання про доцільність оголошення війни союзникам Німеччини почало широко дискутуватися в британській пресі. Спочатку британський уряд дав Москві негативну відповідь, оскільки мав зацікавленість у збереженні неформальних стосунків з фінським урядом, що встановилися під час радянсько-фінської війни. Попри те, що уряд Фінляндії розірвав

дипломатичні відносини з Великою Британією, Черчилль сподівався переконати фінську верхівку поновити статус нейтралітету. Висловлюючи жаль з приводу того, що «з почуття лояльності» до Росії Британія «буде змушена ... оголосити Фінляндії війну», Черчилль у листі до К. Маннергейма (29 листопада 1941 р.) попереджав його про негативні наслідки продовження участі у війні на боці Німеччини [20, с. 403-404].

Вступ США у війну прискорив узгодження практичних форм коаліційної взаємодії. До грудня 1941 р. допомога з боку США іншим країнам, які брали участь у війні проти Німеччини, Італії та Японії, надавалася відповідно до американського закону про ленд-ліз (позику та оренду), ухваленого за ініціативи Ф. Рузвельта 11 березня 1941 р. Згодом цей механізм коригувався в залежності до потреб армій союзників та підготовки наступальних операцій на різних фронтах. Загалом обсяг поставок під час війни у формі ленд-лізу, які отримували 42 країни, оцінювався в 49 млрд. дол. Зокрема на Велику Британію та її домініони припадало 30,7 млрд. дол., на СРСР – 9,5, Францію – 2,4 і Китай (уряд Гоміндану) – 1,3. Утім, домовленості про обсяги допомоги СРСР порушувалися. В 1943-1944 рр. уряди США і Великої Британії мотивували скорочення поставок потребами забезпечення десантних операцій у Середземномор'ї та підготовки відкриття другого фронту [21].

Двосторонні відносини між США і Великою Британією ґрунтувалися на Атлантичній хартії та доповнювалися низкою економічних угод і військово-політичних домовленостей, аж до створення спільного воєнного командування.

Відносини англо-американських союзників із СРСР були оформлені у вигляді двосторонніх політичних зобов'язань – договору між СРСР та Великою Британією про союз у війні проти гітлерівської Німеччини та її спільників у Європі та про співпрацю і взаємну допомогу після завершення війни (від 26 травня 1942 р.), та угоди між США та СРСР «Про принципи, які стосуються взаємної допомоги у веденні війни проти агресії» (від 11 червня 1942 р.).

В результаті тривалої двосторонньої наради у Вашингтоні (22 грудня 1941 р. – 14 січня 1942 р.), в якій брали участь Рузвельт, Черчилль та начальники військових штабів, було створено спільний англо-американський вищий орган воєнного командування – Виконавчий комітет начальників штабів (з березня 1942 р. – Об'єднаний комітет начальників штабів). Ця структура спільного воєнного командування продовжувала діяти аж до створення Північноатлантичного союзу в 1949 р., коли її функції перебрали на себе відповідні комітети НАТО.

В меморандумі англо-американського командування від 13 січня 1942 р. було записано рішення стискати кільце довкола Німеччини вздовж лінії, що проходить через Архангельськ, Чорне море, Анатолію, північне узбережжя Середземного моря і західне узбережжя Європи. В «Атлантичній зоні» першочергова увага приділялася контролю території «дружньої Французької

Північної Африки». Ці ухвали визначалися стратегією «непрямих дій», яка передбачала проведення операцій на другорядних театрах та захоплення плацдармів, що дозволяли згодом підготувати завдання вирішального удару з урахуванням розстановки сил і перебігу подій на радянсько-німецькому фронті.

За підсумками англо-американської наради Атлантика визнавалася зоною спільної відповідальності. Середній Схід належав до зони британського контролю. Американське командування відповідало за стан справ на Тихоокеанському театрі воєнних дій (окрім Бірми) та в Китаї [22].

До найскладніших питань коаліційної взаємодії між англо-американськими союзниками та СРСР належали узгодження воєнних планів, термінів відкриття другого фронту в Європі, визнання радянських кордонів станом на 22 червня 1941 р. та визначення умов повоєнного устрою європейських країн.

Для Великої Британії початок війни на східному фронті означав відвернення загрози німецького вторгнення та фактичне припинення планування німецької десантної операції, хоча й не поліпшив її загальних стратегічних позицій. Планування спільних англо-американських воєнних операцій розпочалося лише в 1942 р., а координація спільних дій з СРСР – після відкриття другого фронту в червні 1944 р.

Попри усвідомлення Ф. Рузвельтом та радниками його адміністрації важливості співпраці з СРСР, в політичних колах США були поширені антирадянські настрої. В бліц-інтерв'ю газеті «The New York Times» сенатори Р. Тафт (республіканець) і Г. Трумен (демократ) стверджували, що перемога комуністів у війні з нацизмом так само небезпечна, як і завоювання СРСР Гітлером. Тому, пропонував Г. Трумен, якщо ми побачимо, що перемагає Німеччина, нам слід допомагати Росії, а якщо виграватиме Росія, слід допомагати Німеччині, і нехай вони якомога більше виснажують одне одного, «хоча я за жодних обставин не прагну перемоги Гітлера» [23].

Принаймні до битви під Москвою, яка зупинила гітлерівський бліцкриг, адміністрацію Ф. Рузвельта цікавила насамперед спроможність СРСР чинити опір військам Німеччини та її сателітів. Згодом, після вступу США у війну між союзниками почалися складні й суперечливі переговори про відкриття другого фронту.

Спробам з'ясувати це питання була присвячена дипломатична місія В. Молотова до Лондона і Вашингтона в травні – червні 1942 р. У спільних комюніке за підсумками переговорів між СРСР та урядами Великої Британії та США (12 червня 1942 р.) сторони підтвердили «повну домовленість стосовно невідкладних завдань створення другого фронту в Європі в 1942 р.» [24]. Проте під час двосторонніх англо-американських консультацій питання про підготовку десантної операції у Франції ставилося в залежність від досягнення Червоною Армією переконливих успіхів на радянсько-німецькому фронті. Американське військове командування вважало, що західні союзники мають організувати потужну наступальну операцію за умов, якщо наступ німецьких

військ загрожуватиме нанесенням критичної поразки СРСР. Натомість У. Черчилль доводив, що «жодних значних десантних операцій у Франції не буде, якщо німці не будуть деморалізовані поразкою в Росії». Цю тезу, яку британський воєнний кабінет підтримав 11 червня, Черчилль обстоював і на переговорах з американцями впродовж червня – липня 1942 р. Вирішальне обговорення на рівні військового командування відбулося на нараді в Лондоні 22 липня. Союзники погодилися, що десант до Франції може бути організований лише з території Британії. Оскільки така операція потребувала тривалих підготовчих заходів, було вирішено замінити її висадкою союзників у Північній Африці. В надісланому Ф. Рузвельту меморандумі американські начальники штабів констатували, що лише «перемоги, а не неминуча поразка» СРСР, «стануть вирішальною передумовою вторгнення в 1943 р.» [6, кн. 2, с. 494]. У серпні 1942 р., знову пообіцявши Сталіну відкриття другого фронту у Франції в 1943 р., Черчилль наказав воєнним штабам готувати вторгнення лише в тому разі, якщо буде виявлено чіткі ознаки краху гітлерівського режиму [6, кн. 2, с. 510-514].

Рішення сепаратних конференцій англо-американських союзників у Касабланці, Вашингтоні, Квебеку та Каїрі впродовж 1943 р., які стосувалися планування воєнних операцій та послідовно відсували терміни відкриття другого фронту в північній Франції, суттєво ускладнювали становище СРСР, проти якого було зосереджено понад 75% німецьких військ. На цих нарадах Черчилль наполегливо відкладав узгодження термінів з відкриття другого фронту, натомість пропонуючи різноманітні операції в Середземномор'ї та на Балканах.

Після висадки західних союзників у Нормандії 6 червня 1944 р. постало питання про практичну координацію воєнних дій на західному та східному фронтах. Розпочавши наступ Ленінградського та Карельського фронтів (10 червня 1944 р.) та Білоруську наступальну операцію (з 23 червня), радянські війська здійснили оточення та розгромили 100-тисячне угруповання Вермахту. До кінця серпня радянські війська завершили визволення Білорусі, частини Латвії, Литви, вийшли на рубіж річок Нарев і Вісла (Польща) та кордонів Східної Пруссії. Згодом, у січні 1945 р. на прохання союзників радянське командування здійснило масштабну Вісло-Одерську операцію, яка зупинила наступ німецьких військ в Арденах. У результаті цього наступу Червона Армія досягла сучасного східного кордону ФРН.

Проблеми повоєнного устрою країн Європи належали до найгостріших, подекуди конфліктних питань, які посідали важливе місце в переговорах лідерів та експертів союзних держав. Під час тривалого перебування У. Черчилля в Москві (9-18 жовтня 1944 р.) між ним та Сталіним відбулась ґрунтовна розмова щодо політичного устрою країн Центральної та Південно-Східної Європи – Польщі, Румунії, Греції, Югославії, Угорщини та Болгарії. Бесіда зосередилася

на спробі визначити відносну вагу сторін при вирішенні політичних та економічних проблем перелічених країн.

У. Черчилль запропонував Сталіну схему розподілу впливів, яка нагадувала співвідношення часток в акціонерному товаристві. Стосовно Румунії інтереси СРСР та решти союзників визнавалися в пропорції 90/10. Щодо Греції Велика Британія (в згоді зі США) претендувала на 90% та залишала СРСР 10% впливу. Співвідношення для Югославії, Угорщини та Албанії пропонувалося встановити 50/50, а для Болгарії – 75% (для СРСР) та 25% (для решти союзників).

Ці ж питання обговорювалися міністрами закордонних справ Е. Іденом та В. Молотовим за участі спецпредставника президента США А. Гаррімана. Дискусія стосувалася Чорноморських проток, майбутнього устрою Німеччини, Італії, Польщі та інших європейських країн. З приводу пропорцій розподілу впливу пропозиції В. Молотова становили: по 75/25 для Угорщини та Болгарії й 60/40 для Югославії. Натомість Е. Іден обстоював співвідношення 75/25 для Угорщини, 80/20 для Болгарії та 50/50 для Югославії [25].

В історіографії ці епізоди згадуються як «Процентна угода», яка не була оформлена у вигляді якогось політичного документу, але для У. Черчилля це було серйозним предметом розмови. У не надісланому листі до Сталіна від 11 жовтня 1944 р. він розмірковував, що зазначені «проекти» не мають складати основу офіційного документа, проте можуть слугувати орієнтиром у справах союзників.

Досвід діяльності антигітлерівської коаліції за участю СРСР, Великої Британії та США (1941-1945 рр.) засвідчив деякі важливі тенденції та функціональні особливості:

- учасники нової коаліції, що мала глобальний характер, розуміли об'єктивну потребу в постійній та чесній співпраці. Від дотримання цих критеріїв залежав процес узгодження й оформлення союзницьких відносин;

- встановлення союзницьких зобов'язань супроводжувалося затвердженням цілей, до досягнення яких прагнули учасники нового коаліційного формату. Ці завдання були сформульовані в Атлантичній хартії лідерів США і Великої Британії (14 серпня 1941 р), Декларації Об'єднаних Націй (1 січня 1942 р.) та установчих документах ООН (конференція в Сан-Франциско, 5 квітня – 26 червня 1945 р.). Декларація Об'єднаних Націй, підписана представниками 26 держав, підтверджувала принципи Атлантичної хартії. Документ проголошував зобов'язання продовжувати війну до повної перемоги над «жорстокими звірячими силами, що прагнуть підкорити світ», мобілізувати «всі свої воєнні чи економічні ресурси проти тих членів Троїстого пакту і тих, хто приєднався до нього», з якими той чи інший уряд перебуває у війні, співпрацювати з іншими урядами-підписантами декларації та не укладати сепаратного миру з державами-агресорами [26];

- союзницькі зобов'язання були закріплені в двосторонніх угодах між СРСР, Великою Британією, США та Китаєм, а також з емігрантськими урядами деяких окупованих країн (Чехословаччина, Польща, Югославія);

- на економічні відносини між країнами був поширений пільговий режим, який забезпечував постачання озброєнь і військових матеріалів (програма ленд-лізу);

- міжсоюзницька координація у відносинах між США і Великою Британією мала більш тісний та інституціонально оформлений характер, аніж взаємодія між англо-американським блоком і СРСР;

- узгодження позицій у тристоронньому форматі забезпечувалося в режимі регулярних дипломатичних контактів та зустрічей на рівні міністрів закордонних справ. Найважливіші питання, включаючи відкриття другого фронту, вирішувалися на конференціях керівників СРСР, США і Великої Британії в Тегерані, Ялті та Потсдамі за участі представників урядів та воєнного командування.

В грудні 1943 р. у якості постійно діючого органу за рішенням Московської конференції міністрів закордонних справ трьох держав була створена Європейська консультативна комісія (ЄКК). З листопада 1944 р. четвертим членом ЄКК став представник Франції. ЄКК готувала рекомендації з питань післявоєнного устрою Німеччини та її сателітів. Іншим постійно діючим органом представників Великої Британії, США та СРСР була Консультативна рада з питань Італії, створена в жовтні 1943 р. в Алжирі.

Прикладом узгодженої позиції урядів СРСР, США і Великої Британії було звернення союзників до урядів Угорщини, Румунії, Фінляндії та Болгарії з пропозицією припинити війну на боці Німеччини (13 травня 1944 р.).

В рамках ЄКК були підготовлені проекти документів про беззаперечну капітуляцію Німеччини (25 червня 1944 р.), про зони окупації Німеччини (12 вересня 1944 р.), щодо угоди про перемир'я з Болгарією (22 жовтня 1944 р.), про контрольний механізм у Німеччині (14 листопада 1944 р.) та ін.

Згідно з рішеннями Ялтинської та Потсдамської конференцій 1945 р. в якості постійно діючого органу була створена Рада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Китаю та Франції (1945-1949 рр.), покликана забезпечувати узгодження позицій сторін на етапі підготовки мирних договорів та узгодження основних аспектів післявоєнного врегулювання. У 1945-1946 рр. в роботі РМЗС, попри суттєві розбіжності в підходах та уподобаннях, упродовж певного часу простежувалася інерція міжсоюзницьких відносин. Однак, подальший розвиток відносин між колишніми союзниками засвідчив усе відчутніше розходження політичних цілей та прагнення сторін до забезпечення односторонніх переваг при збереженні тісної взаємодії між західними державами.

Серед специфічних ознак міжсоюзницьких відносин між СРСР, Великою Британією та США слід відзначити відсутність прямого тристороннього союзного договору. Політичні цілі держав антигітлерівської коаліції у війні були оформлені в Атлантичній хартії та багатосторонній Декларації Об'єднаних Націй, які передбачали ведення війни до остаточної перемоги і чітко заперечували укладення їх учасниками сепаратного миру з супротивником. Відносини між принциповими союзниками у війні регулювалися переважно двосторонніми угодами та вирішувалися на тристоронніх (між СРСР, США і Великою Британією) та двосторонніх (між США і Великою Британією) нарадах за участю політичних лідерів, міністрів, провідних експертів та представників воєнного командування.

Відносини між учасниками коаліції, за винятком відносин між США і Великою Британією, не відповідали ознакам постійного політичного об'єднання. Це дозволяє розцінювати антигітлерівську коаліцію як тимчасовий союз, обумовлений збігом політичних цілей держав-учасниць у світовій війні. Водночас документи нарад основних учасників коаліції в Тегерані, Ялті та Потсдамі виявляють ознаки, характерні для військово-політичних альянсів, зокрема визначення принципів аспектів повоєнного устрою, контролю території переможеного супротивника та його союзників, розподіл зобов'язань та визначення умов мирних договорів. Ці аспекти дозволяють стверджувати, що Тегеранська, Ялтинська та Потсдамська конференції союзників мали виразні ознаки, властиві міжнародним конгресам, що визначали умови післявоєнного устрою за підсумками наполеонівських війн та Першої світової війни.

При цьому заслуговує на увагу подальше дослідження питання про характер і ступінь узгодження союзниками домовленостей про розподіл сфер впливу в повоєнному світі. Виглядають поверховими звинувачення тодішнього керівництва СРСР з боку багатьох західних істориків і тогочасних політиків в наявності агресивних планів на європейському театрі після капітуляції Німеччини, які нібито підживлювалися концепцією «світової революції» [27].

Перебіг подій кінця війни та після її завершення свідчить про поступове загострення відносин між союзниками. Питання про ступінь виконання узгоджених рішень належить до проблемних питань історії післявоєнного періоду. На завершальному етапі війни та після завершення бойових дій на території Німеччини уникненню суперечностей між союзниками мало сприяти призначення представників при штабах союзних армій та створення спільних дорадчо-координаційних органів (Союзна контрольна Рада). Утім, радянське командування суттєво непокоїло зволікання британської окупаційної адміністрації з демілітаризацією в зоні її відповідальності. У своїх мемуарах маршал Г. Жуков, посиляючись на доповідь військової розвідки, стверджував, що в своїй окупаційній зоні британська адміністрація не переводила німецькі війська в стан військовополонених та зволікала з їх роззброєнням. На базі групи німецьких армій в англійській зоні окупації було створено п'ять німецьких

корпусних військових округів, у яких особовий склад проводив заняття з бойової підготовки. Утримання організованих німецьких військ, включаючи сухопутні, повітряні та протиповітряні з'єднання, відверто суперечило вимогам Декларації про поразку Німеччини від 5 червня 1945 р., яка обумовлювала повне роззброєння та розпуск німецьких військ [28, с. 368].

На засіданні Контрольної ради в листопаді 1945 р. з'ясувалося, що британське військове командування діяло з відома Д. Ейзенхауера (головнокомандувач англо-американськими експедиційними силами в Європі) та за відповідними інструкціями союзних урядів.

Ці деталі стають зрозумілими в ракурсі документів з архіву Черчилля, розсекречених у 1998 р. Серед них знайдено план воєнної операції «Немислиме», підготовлений відділом військового планування британського воєнного кабінету і датований 22 травня 1945 р. План описував завдання нової війни, цього разу проти СРСР. Головна мета пропонованої воєнної операції була сформульована чітко за К. фон Клаузевіцем «примусити Росію підкоритися волі Сполучених Штатів і Британської імперії». Творці плану стверджували, що для забезпечення головної політичної мети «потрібний розгром Росії в тотальній війні». Проте «результат тотальної війни» вважався непередбачуваним, а досягнення перемоги потребувало «надто великого часу». Основні завдання плану полягали в досягненні перемоги в тотальній війні, включно з окупацією найважливіших в економічному відношенні районів СРСР та розгромом його збройних сил, що мало позбавити супротивника можливості продовжувати опір. Для зміни співвідношення сил у Центральній Європі пропонувалося залучити додаткові військові контингенти США та війська переможеної Німеччини після їх відповідної реорганізації [29]. Відомо, що попри войовничі настрої Черчилля, який вважав військові успіхи СРСР надмірними, а перебування військ СРСР у Берліні, Відні та Празі – загрозою європейській цивілізації, адміністрація США відкинула пропоновану авантюру, оскільки бачила свій пріоритетний інтерес у досягненні перемоги над Японією.

З середини 1945 р. напруженість між СРСР та англо-американським тандемом поступово зростала, попри певні спроби знайти порозуміння з тактичних питань. У військово-стратегічній сфері сторони все більше переходили до стратегії взаємного стримування, яке посилювалося попри збереження механізмів дипломатичного розв'язання спірних питань.

Післявоєнні протиріччя політичного та ідеологічного характеру суттєво вплинули на подальшу еволюцію відносин між великими державами, які з 1946-1947 рр. поступово набували ознак «холодної війни». Втім, процес переходу міжнародної системи від поліцентричного стану до біполярності мав поступовий характер і набув ознак відносної завершеності лише зі створенням блоку НАТО та перемогою Компартії Китаю в громадянській війні 1945-1949 рр.

Підводячи підсумок спробуємо узагальнити типові мотивації, які впливали на характер союзницьких зобов'язань між провідними державами та визначали ступінь їх дотримання.

1. Відносини між провідними європейськими державами в період, що передував Другій світовій війні, мали виразні ознаки поліцентричного суперництва. Для урядових кіл Франції та Британської імперії загроза німецького реваншизму до певного часу сприймалася як симетрична загрози поширення радянської сфери впливу, що зумовило суцільний провал проекту колективної безпеки та відмову Франції від виконання договорів з СРСР і Чехословаччиною у 1935 р., які мали протидіяти експансії з боку Німеччини.

2. У двосторонніх союзницьких відносинах, які можуть мати різне функціональне призначення, перевагу завжди має сильніший партнер від політичних рішень якого залежить виконання чи невиконання союзницьких зобов'язань.

3. Ідея колективної безпеки в Європі 30-х рр. XX ст. могла спрацювати лише за взаємної згоди й міцного та рівноправного союзу між Британією, Францією та СРСР. Невдовзі, після відмови Франції від радянсько-французького пакту та аншлюсу Австрії, в бесіді з послом США Дж. Девісом англійський посол у Москві лорд Чилстон стверджував (30 березня 1938 р.), що англійське сприяння Гітлеру веде до безсилля Ліги націй та створює перед Європою альтернативу у вигляді миру за фашистським зразком або миру на основі балансу сил. «Осі» Рим-Берлін міг би протистояти лише союз Лондона, Парижа і Москви, оскільки без Росії Франція і Англія, дуже вірогідно, будуть змушені підкоритися Гітлеру і Муссоліні [30].

4. Укладаючи договори про гарантії безпеки Польщі та Румунії (1939 р.), уряди Франції та Британської імперії розглядали їх як суто політичний інструмент, покликаний стримати розширення агресії Німеччини. Втім, така позиція союзників у першій антигітлерівській коаліції не змогла забезпечити дотримання балансу сил і лише прискорила початок «великої війни».

5. Війна на східному фронті створила умови для формування широкої коаліції держав, мета якої полягала у завданні повної поразки державам «осі» Берлін-Рим-Токіо та знищенні політичних режимів, які розпочали агресію та поставили за мету встановлення світового панування.

6. Природа коаліційних відносин між СРСР, США та Британською імперією мала складний і суперечливий характер. Потреби взаємодії та координації воєнних дій, принаймні з 1942 р., зумовили відсторонення ідеологічних розбіжностей на другий план. Співпраця між союзниками визначалася усвідомленням збігу головних цілей великих держав у війні, в якій кожний учасник опікувався збереженням власної політичної системи.

7. Після капітуляції Італії, Німеччини та Японії головні завдання коаліції були виконані, що спричинило посилення напруженості між англо-американським блоком і СРСР та поступове скасування союзницьких

зобов'язань. Залишкові атрибути союзницьких відносин часів війни у вигляді радянсько-британського та радянсько-французького договорів про союз і взаємну допомогу формально зберігалися до 1955 р., коли вони були денонсовані рішенням Верховної Ради СРСР у зв'язку з підписанням Паризьких угод 1954 р. про створення Західноєвропейського союзу та підготовкою ФРН до вступу в НАТО.

8. Перемога держав антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні не призвела до відновлення status quo як у територіальному, так і в політичному контексті. Післявоєнне врегулювання супроводжувалося переглядом європейських кордонів, загостренням суперництва між колишніми союзниками та, зрештою, новим політичним розколом Європи. Недавні союзники все частіше сприймали один одного у якості суперника, хоча й не мали ані достатніх мотивацій, ані матеріальних засобів для переведення цих суперечностей у фазу збройного конфлікту.

9. Після завершення Другої світової війни США та СРСР опинилися в ролі найпотужніших у воєнному відношенні держав. Співвідношення їх потенціалів визначало новий стан глобальної силової рівноваги. Хоча США мали велику кількість воєнних баз і засоби переміщення збройних сил у будь-який регіон світу, сукупні потенціали та географічне розташування цих держав виключало можливість досягнення перемоги однієї зі сторін при використанні озброєнь звичайних типів, навіть за умов надання США підтримки з боку Британської імперії.

10. Стан «холодної війни», який супроводжував посилення політико-ідеологічних суперечностей до рівня провідного чинника біполярної моделі міжнародних відносин, гальмував масштабні суспільно-економічні трансформації, пов'язані з прискоренням економічного і науково-технічного розвитку, розпадом колоніальних імперій, підвищенням рівня матеріального добробуту та освіти. Конфронтаційні тенденції, що поступово загострювалися, насамперед у периферійних географічних регіонах, містили загрозу виникнення нових війн та створювали прямий виклик міжнародній безпеці.

Список використаних джерел та літератури

1. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер; пер. В.В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
2. The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, the Protocol annexed there to, the Agreement respecting the military occupation of the territories of the Rhine, and the Treaty between France and Great Britain respecting assistance to France in the event of unprovoked aggression by Germany. Signed at Versailles, June 28th, 1919. – London: H.M. Stationery Off., 1919. – 506 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/treatyofpeacebe00alli>
3. Birdsall P. Versailles Twenty Years After / P. Birdsall. – New York: Reynal & Hitchcock, 1941. – XIII, 350 p.
4. Walt S. Alliances, Threats, and U.S. Grand Strategy / S. Walt // Security Studies. – 1992. – Vol. 1. – № 3. – Spring. – P. 448-482.

5. MacDonald C.A. The United States, Britain and Appeasement, 1936-1939 / C.A. MacDonald. – New York: Palgrave Macmillan, 1981. – 220 p.
6. Черчилль У. Вторая мировая война / У. Черчилль. В 3-х кн.; сокр. пер. с англ.; предисл. Д.А. Волкогонова; под ред. А.С. Орлова. – М.: Воениздат, 1991. – Кн. 1. – Т. I-II. – 592 с.; Кн. 2. – Т. III-IV. – 671 с.; Кн. 3. – Т. V-VI. – 702 с.
7. «К международному положению». Передовая статья газеты «Известия». 11 мая 1939 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.doc20vek.ru/node/421>
8. Anglo-french conversations / HC Deb. – 28 November 1938. – Vol. 342. – P. 22-24. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1938/nov/28/anglo-french-conversations>
9. Выписки из протоколов заседаний Верховного совета союзников, проходивших в сентябре 1939 – июне 1940 г. // Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т. – Т. 9. Союзники СССР по антигитлеровской коалиции. – М.: Кучково поле, 2014. – С. 734-747.
10. Гальдер Ф. Военный дневник / Ф. Гальдер. – Т. 2. От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании (1.7.1940-21.6.1941); пер. с нем. И. Глаголева и Л. Киселева; под ред. Д. Проэктора. – М.: Воениздат, 1969. – 328 с.
11. Бобылев П.Н. Точку в дискуссии ставить рано. К вопросу о планировании в генеральном штабе РККА возможной войны с Германией в 1940-1941 годах / П.Н. Бобылев // Отечественная история. – 2000. – № 1. – С. 41-64.
12. Из истории германской геополитики (речь рейхслейтера А. Розенберга в узком кругу по проблеме Востока). 20.06.1941 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ecc.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1994/rozenberg_06-07_1994.htm
13. Пакт трех держав или Берлинский договор. 27 сентября 1940 г. // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1940. – № 10. – С. 117.
14. Записка В.М. Молотова «Берлинский пакт о тройственном союзе». [Не позднее 30 сентября 1940 г.] // Документы ЦК ВКПб и Совнаркома 06.1940-03.1941. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1526&Itemid=30
15. Молодяков В.Э. Несостоявшаяся ось: Берлин-Москва-Токио / В.Э. Молодяков. – М.: Вече, 2004. – 480 с.
16. Двойных Л., Тархова Н. О чем докладывала военная разведка: анализ донесений советской разведки кануна Великой Отечественной войны / Л. Двойных, Н. Тархова // Наука и жизнь. – 1995. – № 3. – С. 2-13
17. Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 / М.И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2000. – 544 с.
18. Danilov V. Hat der Generalstab der Roten Armee einen Praventiveschlag gegen Deutschland vorbereitet? / V. Danilov // Österreichische Militärische Zeitschrift. – 1993. – № 1. – S. 41-51.
19. Декларация правительства СССР на межсоюзнической конференции в Лондоне 24 сентября 1941 г. // Документы внешней политики СССР. – Т. 24. 22 июня 1941-1 января 1942 г. – М.: Международные отношения, 2000. – С. 331-323.
20. Маннергейм К.-Г. Мемуары / К.-Г. Маннергейм; пер. с финского П. Куийала, Б. Злобина. – М.: Вагриус, 1999. – 544 с.
21. Ленд-лиз // Дипломатический словарь. В 3-х т.; 4-е изд. – Т. II. – М.: Наука, 1985. – С. 139.
22. Совместная памятная записка комитета начальников штабов США и английского комитета начальников штабов по вопросам стратегии (первая Вашингтонская конференция) // Говард М. Большая стратегия / М. Говард; пер. с англ. Ю.А. Неподаева, Б.И. Павлова и Ю.М. Щебенькова; под ред. О.А. Ржешевского. – М.: Воениздат, 1980. – С. 415-417.
23. The New York Times. – 1941. – 24 June. – P. 7.
24. Англо-советское коммюнике о посещении Лондона народным комиссаром иностранных дел СССР В.М. Молотовым. 12 июня 1942 г. // Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т. – Т. 8. Внешняя политика и дипломатия Советского Союза в годы войны. – М.: Кучково поле, 2014. – С. 743-744.

25. Попов И. Европа: союзники в наступлении (Документальная справка). 2007 / И. Попов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://milresource.ru/Spravka-4.html>
26. Декларация Объединенных Наций (Вашингтон, 1 января 1942 г.). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1167582>
27. Мальков В. Хотел ли Сталин развязать Третью мировую войну? Прогноз Густава Хильгера, май 1951 г. / В. Мальков // Россия XXI. – 1997. – № 7. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ecc.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1997/malkov_07_1997.htm
28. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. / Г.К. Жуков. 3-е изд.; предисл. А.М. Василевского. – Т. 2. – М.: АПН, 1978. – 391 с.
29. Operation Unthinkable: "Russia: Threat to Western Civilization" British War Cabinet, Joint Planning Staff [Draft and Final Reports: 22 May, 8 June, and 11 July 1945], Public Record Office, CAB 120/691/109040/001/ – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20101116152301/http://www.history.neu.edu/PRO2/>
30. Library of Congress. Joseph E. Davies Papers. Box 7: Diary (March 30, 1938).

Толстов С.В. Военно-политические союзы и коалиционные отношения накануне и в период Второй мировой войны: природа, модальность, специфика.

В истории дипломатии периода 20-40 гг. XX в. важное место занимает проблема формирования союзнических отношений и многосторонних коалиций. В представленной статье автор стремился проанализировать структурные и мотивационные факторы, которые влияли на установление и функционирование союзнических и коалиционных отношений между ведущими государствами того времени. В условиях многополярной системы международных отношений мир и стабильность могли обеспечиваться или вследствие применения механизмов коллективной безопасности против гегемонизма и агрессии, либо путем соблюдения баланса сил и действенных союзнических обязательств. Ни один из этих механизмов не смог предотвратить агрессию государств «оси» Берлин-Рим, созданной в середине 1930-х гг. Политико-идеологические противоречия и попытки умиротворения нацистского режима за счет стран Центральной и Восточной Европы привели к поражению англо-французской коалиции на начальном этапе Второй мировой войны. Созданию «второй» антигитлеровской коалиции способствовало осознание общей угрозы человечеству, исходившей от государств-агрессоров. Впрочем, ни при создании Лиги наций, ни в рамках ООН международному сообществу так и не удалось создать эффективные механизмы, способные гарантировать коллективную защиту от агрессии и нарушения международного мира.

Ключевые слова: союз, коалиция, война, агрессия, угроза, дипломатия, мирное урегулирование, Лига наций, Объединенные Нации.

Tolstov S. The Political and Military Alliances and Coalition Relations Before and During the Second World War: Nature, Modality and Peculiarities.

The problem of allied cooperation and formation of multilateral coalitions takes an important place in the diplomatic history of 1920-1940s'. This article presents an attempt to analyze the structural and motivational factors that influenced the establishment and functioning of the alliance and coalition relations between the leading powers of the time. In the context of multipolar international system peace and stability could be preserved by arrangements of collective security against aggression and hegemonism, or by the balance of power and effective alliances. None of these structural mechanisms could prevent the aggression of the Berlin-Rome "axis" created in the mid-1930s. The political and ideological contradictions and attempts to appease the Nazi regime at the expense of the countries of Central and Eastern Europe led to the defeat of the Anglo-French coalition in the first phase of the Second World War. The creation of the "second" anti-Hitler coalition was based on the common

threat to humanity from the aggressive bloc. However, both the creation of the League of Nations and the United Nations Organization later failed to create effective mechanisms able to ensure collective defense against aggression and violation of international peace.

Keywords: *alliance, coalition, war, aggression, threat, diplomacy, peaceful settlement, the League of Nations, the United Nations.*

УДК 327.8:323.272 (5-15 АВ)

Швед В.О.

«АРАБСЬКА ВЕСНА» У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ НА БЛИЗЬКОМУ І СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ

У статті аналізується роль «арабської весни» як початку довготривалого процесу глибоких трансформаційних змін в арабському світі. Зокрема, увагу приділено осмисленню особливостей сучасного етапу зазначеного процесу у так званий «постреволюційний» період. Досліджуються такі актуальні проблеми, як внутрішні та зовнішні чинники поразки першої хвилі сучасних арабських революцій, зміст та спрямованість нинішнього переформатування арабського світу, наслідки різкого загострення сунітсько-шіїтського протистояння. Розглядаються причини та цілі прямого військового втручання Росії у сирійський конфлікт. Проаналізовано значення туніської трансформаційної моделі розвитку для перспектив демократичного оновлення арабського суспільства та визначено причини, через які після «арабської весни» Туніс фактично став єдиною арабською країною, де було продовжено та поглиблено демократичний процес.

Ключові слова: «арабська весна», трансформаційний процес, політичний іслам, арабський світ.

П'ять років тому у просторі арабського світу прокотилась могутня хвиля народних революцій та заворушень, які мали й матимуть надалі великий вплив на сучасні трансформаційні процеси у Близькосхідному регіоні [1, р. 1].

Автор у зазначеній статті з позицій набутого досвіду з початку «арабської весни» ставить перед собою мету, по-перше, осмислити роль і місце цього феномену у сучасному історичному процесі широкомасштабного переформатування як арабського світу, так і усього Близькосхідного регіону.

По-друге, виділити ті головні чинники та виклики, які нині визначають особливості та спрямованість розвитку арабського світу у постреволюційний період.

По-третє, окреслити основні контури нового балансу сил у регіоні, які вимальовуються протягом останніх років.

По-четверте, виокремити перспективи подальшої хвилі «арабської весни» та її формати, які нині виявляються на Арабському Сході.

Потрібно зазначити, що термін «арабська весна» для визначення повстань, революцій та заворушень на Арабському Сході на межі 2010-2011 рр. було привнесено у сучасну історіографію західними науковцями за аналогією із відомими подіями у європейській історії – «весна народів 1848 р.», «Празька весна 1968 р.» і у цьому терміні відбивались скоріше їхні ілюзії щодо швидкого, тріумфального та майже безкровного перебігу демократичних перетворень в арабському світі [2]. Однак, нині переважає думка, що «арабська весна» або «арабське відродження» як стан глибоких трансформацій в арабському світі

розтягнеться на багато років, а можливо, на десятиліття. Так, К. Біттер, фахівець Паризького Інституту міжнародних та стратегічних досліджень, наголошував, що події в арабському геополітичному та часовому всесвіті давно переросли межі сезонного визначення на кшталт «арабської весни» і визначаються такими подальшими «подієвими фазами», як реакція на революційні події, розкол у таборі революційних сил, реванш прибічників реставрації, спроби контрреваншу ісламських активістів та відповідь на них консервативно-лаїцистського загалу. «Революційний процес вміщує революцію, контрреволюційні зусилля для блокування революції і те, що в кінцевому підсумку трапляється», – пояснює він [3].

Такої ж думки дотримується й професор міжнародних відносин Школи орієнталістики та африканських досліджень Лондонського університету Ж. Ачкар. Він вважає, що «Революція 14 січня» у Тунісі, єгипетська «Революція 25 січня» стали лише початком довготривалого процесу, який продовжуватиметься роками, а, можливо, й десятиліттями. Як у кожному подібному історичному процесі, тут також будуть присутні і злети, і падіння, і революції та контрреволюції, вибухи та завмирання [4].

Внаслідок низки внутрішніх та зовнішніх чинників, «арабська весна», принаймні її перша хвиля 2010-2013 рр., зазнала поразки. Головна політична сила першого етапу «арабської весни» – панарабська асоціація «Братимусульмани», як і їхнє політичне крило в Єгипті – Партія свободи і справедливості, виявились неготовими до реалізації ролі авангарду революційного процесу. Головною помилкою ісламістів було те, що вони не спромоглися надати суспільству адекватну, реалістичну та обґрунтовану програму реформ та оновлення країни. Як зазначав старший науковий співробітник Вашингтонського Інституту Близького Сходу Х. Аль-Анані, «більшість ісламістських рухів в арабському світі дотримуються консервативного та застарілого світогляду, який вже не може дотягнутися до потреб та сподівань, що зумовили «арабську весну» [5]. Консерватизм або відсутність революційної ідеології, продовжує бути несумісним з новим середовищем, яке виникло внаслідок падіння старих режимів. Більшість арабської молоді, що виходила на вулиці, була заряджена, головним чином, революційною та амбіційною пропагандою, яка закликала змінити своє життя і долю. Ісламістські рухи, як виявляється, відбивають інтереси традиціоналістського та консервативного соціального блоку, який намагається зацементувати арабські суспільства.

Фактично, одразу ж після перемоги «Революції 25 січня» старе керівництво єгипетських «Братів-мусульман» виявилось неспроможним зрозуміти власну нову роль як правлячої сили в країні і необхідні у зв'язку з цим ідеологічні оновлення своєї політичної сили, щоб передусім захищати інтереси середнього класу Єгипту. Зазначене керівництво відкинуло заклики молоді генерації у своїх лавах, що дотримувалась справжньої реформаторської позиції та,

фактично, ізолювало реформаторське крило [6]. Згодом, після своєї перемоги на парламентських і на президентських виборах у червні 2012 р., коли президентом Єгипту був обраний висуванець «Братів-мусульман» М. Мурсі, замість системних та послідовних кроків щодо реформування країни, вони розпочали політику форсованої ісламізації. Все це внесло розкол у широкі народні маси, викликало масове невдоволення, що допомогло здійснити військовий путч та насильницьки відсторонити М. Мурсі від влади.

Вирішальну роль у тимчасовій поразці єгипетської революції відіграла політика аравійських монархій, які входять до Ради співробітництва арабських держав Затоки. Авторитарні консервативні монархічні режими побачили у широкому розповсюдженні впливу «Братів-мусульман» революційного Єгипту велику загрозу для подальшого існування монархічних режимів у своїх країнах. Адже поміркований іслам, позицій якого дотримувались єгипетські «Брати-мусульмани», стверджував виборність державної влади, існування і діяльності політичних партій, що прямо суперечило основам існуючих монархій. Саме тому Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати та Кувейт об'єднали свої зусилля не лише для організації відсторонення від влади в Єгипті президента М. Мурсі та «Братів-мусульман», але й для надання допомоги обсягом 12 млрд. дол. новій владі Єгипту, яка скинула «братів». Така підтримка надала нинішньому єгипетському режиму можливість уникнути міжнародного колапсу [7]. Саудівська Аравія оголосила «Братів-мусульман» терористичною організацією, так само як і Хезболлу та Аль-Каїду, ще раз продемонструвавши свій страх перед експортом єгипетської революції на весь арабський світ і, особливо, у простір Аравійського півострова [8].

Значну долю відповідальності за поразку першої хвилі сучасних арабських революцій несе й нинішня адміністрація американського президента Б. Обами, яка надала їм підтримку. У своїй промові 19 травня 2011 р. перед співробітниками Держдепу США він наголосив на підтримці цих повстань з боку своєї адміністрації, визнав надії на сподівання арабів на звільнення від авторитарних режимів та утвердження демократичних принципів у арабських суспільствах. Б. Обама оцінив сутність народних революцій як шлях до формування демократичних інститутів. Однак він не виявив належної послідовності і наполегливості щодо їхньої підтримки, особливо у ті часи, коли революції зіткнулись із безліччю проблем та протиріч. Саме в цей час позиція США була невиразною і не визначалась чіткістю завдань [9].

Оцінка «арабської весни» американською адміністрацією визначалась непослідовністю і коли доводилось обирати трансформаційний процес, який поступався перед ширшою стратегією балансування. Практично жодного слова не було сказано стосовно жорсткого придушення протестів у Бахрейні через побоювання зіпсувати свої відносини із союзниками – арабськими монархіями зони Затоки. Вона також дозволила Саудівській Аравії очолити перехідні

процеси у Ємені, що призвело до антидемократичних наслідків. Вона намагалась знайти і зберегти баланс у підтримці постреволуційних лідерів Єгипту. Вона спостерігала за тим, як Лівія після завершення війни скочувалась до анархії та хаосу насильства. Б. Обама правильно оцінював трансформаційний потенціал «арабської весни», але не спромігся спрямувати його у вірному напрямку.

Частково, це відбувалось внаслідок деструктивних сил головних політичних сил революції, частково – завдяки деструктивній ролі союзників Сполучених Штатів у регіоні, які докладали зусиль для того, щоб зірвати будь-який рух до демократії. Адміністрація Б. Обама не виділила достатніх ресурсів, які були потрібні для підтримки політичних перетворень у Тунісі та Єгипті. Фінансової допомоги, наприклад Єгипту, виділялось значно менше, ніж вимагала ситуація, на відміну від дій союзників США, таких як Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, які надали значно більшу допомогу опозиційним політикам у Єгипті.

Таким чином, підхід Б. Обама до «арабської весни» виявився вкрай непослідовним. Американська адміністрація симпатизувала намірам протестантів та сподівалась підтримати демократичні перетворення. Але вона зіткнулась із тим, що такі її дії можуть призвести до руйнації регіонального порядку, який підтримувався США і за який виступили їхні найближчі союзники в регіоні. Зрештою, після поразки демократичних перетворень, адміністрація США змирилася із новими реаліями у Близькосхідному регіоні [9].

Водночас, Сполучені Штати продовжують інтенсивно працювати із Тунісом та його новим керівництвом. Фактично, американська адміністрація здійснює пряму протекцію нинішньої багатопартійної моделі розвитку політичного процесу в Тунісі, який вона рекламує як єдиний безумовний успіх «арабської весни». Адміністрація Б. Обама через формат Стратегічного Діалогу із Тунісом відновила його підтримку як єдиної країни в арабському світі, де «арабська весна» як глибокий процес внутрішніх трансформацій продовжується і зміцнює демократичні засади розвитку цієї країни [10].

Нині арабський світ переживає важливий стан свого розвитку, який супроводжується чи не найбільш драматичними у новітній історії радикальними трансформаціями, глибоким переформатуванням геополітичного балансу у його просторі та поступом нової парадигми розвитку у відповідності із тими реаліями та викликами, що з'явилися протягом останнього часу. Нинішня криза у регіоні Близького Сходу і Північної Африки стала результатом колапсу старої системи, яка була неспроможною задовольняти надії та сподівання його народів [11]. Водночас вона є наслідком поразки першої хвилі арабської весни, що прокотилась у низці арабських країн протягом 2010-2013 рр. і спричинила поширення войовничого ісламізму, загострення

сунітсько-шиїтського протистояння та низки інших негативних і деструктивних явищ.

Головною особливістю нинішнього, постреволуційного етапу трансформаційних процесів у країнах Арабського Сходу є активне його перетворення на впливового суб'єкта регіональної і світової політики. За визначенням журналіста-міжнародника В. Федяніна, «арабський світ намагається перетворитись з поля битви світових держав на гравця, залишивши непрестижну роль звичайного спостерігача у минулому. Цей процес очолила Саудівська Аравія, що стала фактичним лідером арабських держав» [12].

Вирішальним чинником для реалізації цієї тенденції стало серйозне перегрупування Сполученими Штатами Америки своїх сил та потенціалу на світовій арені із значною корекцією своєї близькосхідної стратегії. Починаючи з 2012 р. США розпочали переорієнтацію зовнішньої політики у Азійсько-Тихоокеанський регіон. Водночас було заявлено не лише про зміну пріоритетів, а й про заплановане зменшення значення Близького Сходу для Вашингтона. Це ставило перед Білим Домом завдання досягнення більш стабільної системи безпеки на Близькому і Середньому Сході через поступове введення у його геостратегічний простір Ірану у якості одного із стовпів нової системи регіональної безпеки. Прихід до влади в Ірані у 2013 р. нового президента М. Роухані дозволяв американцям сподіватися на початок поступової трансформації Ірану із країни, що лише створює серйозні проблеми, у країну, яка разом з іншими допомагає їх вирішувати. Заради цього адміністрація президента США Б. Обама разом із своїми союзниками уклали у липні 2015 р. угоду з Іраном щодо його ядерної програми, що створило необхідні передумови для запланованого маневру щодо нової ролі Ірану у Близькосхідному регіоні.

У своєму програмному інтерв'ю із відомим американським журналістом Т. Фрідманом американський президент визначив ті головні обставини, які сприятимуть реалізації нового підходу до Ірану. На думку Б. Обами, «перемога Роухані на виборах продемонструвала бажання іранського народу возз'єднатися із міжнародним співтовариством, їх стурбованість економікою і бажання вийти на глобальні ринки». Другою обставиною, на якій базується новий курс США щодо Ірану, є переконаність у тому, що він стане набагато сильнішим міжнародним гравцем й припинить агресивну риторику відносно своїх сусідів. Також, враховуючи розміри країни, її населення і ресурси «Іран спроможний стати дуже успішною регіональною силою» [13].

Водночас щодо своїх найближчих союзників в арабському світі, саме Саудівської Аравії та інших держав, які входять до Ради співробітництва арабських держав Затоки, Сполучені Штати взяли курс на підштовхування цих країн до більш активної та узгодженої політики в регіоні, на формування ними об'єднаної та інтегрованої військової потуги, а також на здійснення в цих

країнах більш системних та глибоких внутрішніх реформ з метою забезпечення внутрішньополітичної стабільності [14].

Протягом останніх десятиліть США брали на себе всеохоплюючу функцію вирішення багатьох ключових проблем Близькосхідного регіону. Як зазначав старший науковий співробітник Центру Карнегі Р. Соколські, роками можна було спостерігати таке: відносно будь-якої проблеми арабські партнери Америки задавались питанням – як ви, американці, будете вирішувати наші проблеми? Відповідні уряди США обіцяли підтримку, витрачали безрезультатно мільярди доларів з тим, щоб протистояти тим загрозам, які здебільшого виникали через власні помилки арабських союзників. І, нарешті, нинішня американська адміністрація, образно кажучи, дає арабським лідерам свободу дій відносно своїх внутрішніх проблем [15]. Саме у цьому контексті слід розглядати міркування Б. Обама під час вже згаданого інтерв'ю із Т. Фрідманом щодо необхідності здійснення глибоких трансформацій у самих арабських країнах, лідери яких, замість розв'язання проблем намагаються роздмухувати «іранську агресію» з тим, щоб переключити невдоволення широких народних мас на зовнішнього ворога. Аналізуючи такі маневри багатьох арабських лідерів, американський президент підкреслював, що найбільші ризики виходять не від Ірану, а від невдоволення громадян політикою своєї влади, безробіттям і руйнівною нігілістичною ідеологією. І зосередитись потрібно на покращенні політики у самій країні, щоб у сунітській молоді з'явилися й інші орієнтири, окрім ІДІЛ [13].

Така зовнішньополітична лінія Вашингтону стосовно своїх арабських союзників має на меті змусити їх виявляти більшу відповідальність та виробити таку оптимальну модель свого розвитку і взаємовідносин з Іраном, яка б відповідала тим реаліям у регіоні, що набувають характеру провідних тенденцій.

Спочатку серед арабських партнерів Сполучених Штатів Америки панувала розгубленість та розчарування, та водночас, вони почали виробляти нову лінію поведінки у Близькосхідному регіоні з урахуванням нинішньої позиції Вашингтона.

Ситуація, що склалася всередині арабського політикуму та інтелектуального середовища, можна було охарактеризувати як «стратегічне переосмислення» суворих уроків минулого з тим, щоб розробити всебічну стратегію виходу арабського світу із того хаосу, в якому він перебуває нині, і надалі відкрити двері для системної і глибокої модернізації арабського суспільства [16].

Важливу роль у прискоренні формування нової архітектури арабського простору відіграв прихід до влади у Саудівській Аравії нового короля Салмана бен Абдель Азіза. Він розпочав системні трансформаційні процеси в усіх сферах життя – внутрішньополітичній, регіональній та міжнародній. Фактично, король Салман став першим у династії Саудів, хто збагнув масштабність і наслідки тих корекцій у близькосхідній політиці США, стратегічний союз з

якими Саудівська Аравія має ще з 30-х рр. XX ст. Нині Ер-Ріад усвідомив, що у справах забезпечення своєї безпеки у регіоні він має покладатися лише на себе. І цей виклик було прийнято. Саме у цьому криється сутність тієї версії «арабської весни», яку нині здійснює король Салман у зовнішній політиці [17].

У найбільш концентрованому вигляді зовнішньополітичний курс нового короля полягає у максимальній мобілізації усього потенціалу сунітської частини арабського світу (а це переважна більшість арабів), пошуки примирення з тими недавніми відкритими опонентами, як, наприклад, «Брати-мусульмани» чи Хамас, спроби знайти принаймні тимчасових нових союзників на міжнародній арені, не підриваючи при цьому стратегічне партнерство з США, що було продемонстровано під час його першого візиту до Вашингтона [18].

Таким чином, новий король Саудівської Аравії дав помітний поштовх прискоренню процесів серйозного переформатування арабського світу на основі фактичної реанімації принципів та ідей Дамаської Декларації 1991 р., яка з'явилась одразу після звільнення Кувейту від саддамівської окупації. Шість аравійських монархій пообіцяли у цьому документі працювати над «новим арабським порядком через ініціювання спільної арабської роботи». Здається, лише нині остаточно визрівають необхідні зовнішньо та внутрішньополітичні передумови для виходу арабських країн на світову шахівницю у якості повноправних акторів регіональної та глобальної політики.

Останнім часом, на характер, особливості та темпи нинішнього етапу глобальних трансформацій арабського світу, пошуку ним свого нового місця у системі глобальної та регіональної безпеки впливають деякі нові важливі чинники. По-перше, це різке загострення сунітсько-шиїтського протистояння, яке розпочалося після порушення певного балансу між сунітською та шийтською частинами Близькосхідного регіону внаслідок прямого військового втручання США до Іраку та ліквідації режиму С. Хусейна. У кінцевому підсумку поява такого дисбалансу підняла на новий рівень непримиренну боротьбу за гегемонію у регіоні Близького і Середнього Сходу між Саудівською Аравією, як безумовним лідером сунітської частини не лише арабського, а й усього Ісламського світу, та Іраном, як центром шийтської частини ісламської умми. У Доповіді з питань безпеки Мюнхенської конференції з безпеки 2016 р. відзначається, що на «Близькому і Середньому Сході значно погіршилися відносини між Іраном та Саудівською Аравією, за виключенням хіба що прямої воєнної конфронтації [19].

В епіцентрі протистояння Саудівської Аравії та Ірану опинилась Сирія. У 2011 р. в цій країні спалахнуло народне повстання проти існуючого правлячого режиму Б. Асада, який відстоює інтереси алавітської меншини – гілки шийзму. Кількість алавітів у Сирії складає 11% усього населення, переважна частина якого – суніти. Криваве протистояння у Сирії продовжується вже п'ятий рік. Це

пояснюється головним чином тим, що на допомогу Б. Асаду прийшли Росія та Іран. Росія вбачає у нинішньому сирійському режимі Б. Асада головний і чи не єдиний оплот своєї присутності в арабському світі, який дозволяє мати свій центр впливу на регіон та військово-морську базу на середземноморському узбережжі Сирії у м. Тартус. Для Ірану сирійський режим Б. Асада представляє фактично центральну частину шіїтської вісі («вісь спротиву») як знаряддя нав'язування свого впливу і гегемонії у масштабах усього Близького і Середнього Сходу. Внаслідок цього Росія та Іран надали режиму Б. Асада військово-технічну і пряму військову допомогу, що призвело до пролонгації його існування з усіма негативними наслідками (300 тис. загиблих, понад 12 млн. біженців, зокрема, сотні тисяч яких протягом останніх місяців прибули до Європи).

По-друге, поява у регіоні такого нового воєнно-політичного феномену, як Ісламська держава (ІДІЛ). У доповіді з питань безпеки Мюнхенської конференції з безпеки 2016 р. дається така узагальнена характеристика причин появи та особливостей нинішньої тактики ІДІЛ. Зазначається, «заповнюючи вакуум, який утворився у кількох країн Близькосхідного регіону, що опинились на межі розпаду, група поширила свій вплив далі від місця свого виникнення у Сирії та Іраку. Використовуючи останні методи та засоби комунікацій, ІДІЛ намагається поширити свій міжнародний вплив та привабливість, що проявилось у атаках на Париж, намагається використати відкриті кордони континенту, щоб розповсюдити свої терористичні атаки у Європі [19].

Значне ускладнення геополітичної ситуації у зоні арабського світу виникло внаслідок відкритого військового втручання Росії у сирійський конфлікт з кінця вересня 2015 р. До цієї країни у короткий термін були відправлені десятки військових літаків, тисячі військовослужбовців, зокрема, регулярні частини. Головними цілями прямого втручання Росії у ситуацію в Сирії стали такі як: збереження Б. Асада як політичної фігури, за допомогою якої Росія продовжить контролювати принаймні частину Сирії, зокрема, нинішню військово-морську базу в м. Тартус, створення передусім у алавітських районах фактично укріпрайон, контрольований Росією з тим, щоб зберегти свою військову присутність на Близькому Сході і позиціонувати себе як світову державу, без якої не можна вирішити будь-які важливі міжнародні проблеми, зокрема, на Близькому і Середньому Сході; відволікти увагу як російського суспільства, так і світової громадськості від агресії Росії на Сході України та анексії Криму. Домогтися від Заходу зняття, або, принаймні, пом'якшення економічних санкцій та повернення у «велику вісімку».

Перебіг російського втручання у сирійську кризу демонструє, що російські війська завдають удар переважно не по позиціях ІДІЛ, а по зонах сирійської опозиції, які воюють із військами Б. Асада, Іраку, Хезболли, шіїтського ополчення Іраку і тим самим протиставляють себе абсолютній більшості арабського світу і міжнародній антиділівській коаліції. Така авантюристична

політика путінського режиму не лише не допомагає організації успішної боротьби з ІДІЛ, а навпаки сприяє її затягуванню. Інцидент із російським винищувачем СУ-24, який було збито у повітряному просторі Туреччини серйозно ускладнив безпекову ситуацію у регіоні й довів, що існує загроза прямого військового зіткнення Росії як із Туреччиною, так із іншими учасниками антиіділівської коаліції з усіма непередбачуваними наслідками. Саме у такий вкрай небезпечний спосіб путінська Росія намагається дестабілізувати арабський світ, не дати йому можливості об'єднатися у єдиний могутній альянс, призупинити падіння ціни на нафту, створити осередки та райони безумовного впливу Росії на політичні та економічні процеси у регіоні Близького Сходу і Північної Африки.

Головним напрямом дій Саудівської Аравії, спрямованих як на збереження та закріплення своєї лідируючої ролі в арабському світі, так і на забезпечення його ролі як впливового геополітичного актора у просторі Близького і Середнього Сходу стала всебічна мобілізація під своїм патронатом потенціалу всієї сунітської частини арабського світу.

Саудівська Аравія виступила ініціатором значного поглиблення рівня інтеграційних процесів у рамках Ради співробітництва арабських держав Затоки, насамперед у військово-політичній сфері. Особливо важливим роком у зазначеному процесі став 2014 р., протягом якого Саудівській Аравії вдалось врегулювати серйозний конфлікт із Катаром внаслідок відкритої підтримки останнім асоціації «Братів-мусульман». Надзвичайний саміт Ради співробітництва арабських держав Затоки у Ер-Ріяді 16 листопада, а згодом наступний 6 грудня у Досі нормалізували відносини між Саудівською Аравією та Катаром, а також стали новим кроком на шляху створення об'єднаного командування, спільних військово-морських сил, поліції та заклали, за виразом аналітиків, «новий арабський порядок». Нарешті, для боротьби з ІДІЛ, а також хустьким наступом у Ємені, створена арабська коаліція, до якої, окрім арабських монархій, увійшли Йорданія, Єгипет та Марокко і яка отримала назву «Об'єднані арабські сили» [20].

Після ухвалення угоди стосовно іранської ядерної програми між США та Іраном у липні 2015 р., Іран не припинив своєї підтримки як режиму Б. Асада в Сирії, так і гуситів у Ємені. Також значно активізував свою терористичну діяльність як на Близькому Сході, так і в Європі, ІДІЛ, що створювало значну небезпеку для низки арабських країн. З урахуванням цих чинників Саудівська Аравія у середині грудня 2015 р. заявила про створення ісламської коаліції для боротьби з тероризмом. До неї увійшли 35 із 57 країн-членів Організації ісламської співпраці [21]. Вважається, що новостворена ісламська коаліція має боротись із тероризмом і не бути альтернативою для Об'єднаних арабських сил, хоча, в дійсності, її створення говорить про продовження передусім боротьби за гегемонію в Ісламському світі між Саудівською Аравією та Іраном. Водночас, її

поява свідчить про те, що в Ер-Ріяді усвідомили, якою смертельною небезпекою є ІДІЛ для саудівської монархії. У поєднанні із намірами Саудівської Аравії та Об'єднаних Еміратів взяти разом із Туреччиною участь у спільній наземній операції на території Сирії такі ініціативи Саудівської Аравії свідчать, наскільки вибухонебезпечною є нинішня ситуація навколо Сирії, де існує велика можливість воєнного зіткнення провідних світових та регіональних потуг.

Відомий європейський політик, колишній Генеральний секретар НАТО та Високий Представник Євросоюзу із зовнішньої та безпекової політики Х. Солана слушно зауважує, що нинішня гостра конфронтація між Іраном та Саудівською Аравією допомагає їхній верхівці утриматись при владі, відкладаючи здійснення серйозних внутрішніх змін, особливо у сфері зростаючої економічної та політичної відкритості. Також необхідно взяти до уваги, що за ширмою сектантського сунітсько-шиїтського протистояння між Ер-Ріядом та Тегераном знаходяться їхні геополітичні амбіції та цілі [22].

Окреме місце у сучасних трансформаційних процесах в арабському світі займає Туніс, який після «арабської весни» став фактично єдиною арабською країною, де було продовжено та поглиблено демократичний процес.

Політична відповідальність та зрілість головних політичних сил Тунісу – як ісламістської «Ан-Нахди», що була правлячою у країні протягом 2011-2013 рр., так і її опонентів з боку ліберальних та світських сил, дозволили Тунісу уникнути повторення кривавого шляху Єгипту після військового перевороту у липні 2013 р. Було досягнуто компромісу – «Ан-Нахда» добровільно поступилася владою і було створено коаліційний уряд, що відкрило двері для подальшого мирного розвитку Тунісу на шляху демократії та забезпечення прав людини. У лютому 2014 р. у Тунісі була схвалена найбільш прогресивна в арабському світі конституція, яка була підтримана як ісламістами, так і світськими силами. Конституція забезпечила місце в суспільстві для всіх груп через забезпечення мирної ротації влади, поваги прав жінок та гарантії захисту свободи висловлювань та віри. Велику роль у досягненні історичного компромісу між провідними силами країни та її подальшого просування на шляху до демократії відіграв Квартет національного діалогу. До його складу входять чотири організації – Загальний трудовий союз, Союз промисловців, торгівлі та ремесел, Ліга прав людини і Орден адвокатів. У жовтні 2015 р. Комітету за його роль у переході країни до демократії було присуджено Нобелівську премію миру. Як зазначалось Нобелівським комітетом, ця премія має стати «стимулом для всіх, хто хоче сприяти миру та демократії на Близькому Сході, у Північній Африці та в усьому світі».

Туніський досвід як і туніська модель трансформацій мають принципове значення для арабського світу. Вони переконливо доводять, що, по-перше, іслам та демократія абсолютно сумісні й головне полягає у відповідальності, професіоналізмі та моральних якостях політиків. Досвід Тунісу

продемонстрував, що дилема «секуляризм проти ісламу» не є вирішальною для арабського світу і поступово зміцнюється на згуртуванні зусиль головних політичних акторів навколо вирішення доленосних проблем розвитку. Також, вкрай важливо, що туніська модель розвитку та модернізація базується на самому феномені «арабської весни» і увібрала у себе найкращі досягнення і традицій арабських революцій.

Таким чином, узагальнення вищевикладеного матеріалу дає можливість зробити такі висновки.

1. «Арабська весна» є не одномоментним, швидкоплинним актом, а початком довготривалого процесу глибоких трансформаційних зрушень як у просторі арабського світу, так і на теренах усього Близького і Середнього Сходу.

2. Внаслідок низки обставин «арабська весна», принаймні її перша хвиля 2010-2013 рр., зазнала поразки. Політичний авангард революційної хвилі – ісламістські партії і рухи, виявились неготовими до виконання обов'язків правлячих партій, не мали належного досвіду, не запропонували суспільству реалістичної, обґрунтованої та послідовної програми реформ та модернізації. Велику негативну роль відіграв й зовнішній чинник. Політика американської адміністрації щодо «арабської весни» виявилась непослідовною. Вона не надала належного рівня підтримки новій владі і врешті-решт обрала лінію на забезпечення стабільності того регіонального порядку, який сформувався після спаду революційної хвилі. Вирішальний удар по арабській революції завдали аравійські монархії на чолі із Саудівською Аравією, які у липні 2013 р. організували в Єгипті військовий переворот і насильницьким шляхом відсторонили від президентських обов'язків М. Мурсі, висуванця єгипетських «Братів-мусульман». Авторитарні монархічні режими побачили у широкому розповсюдженні ідей «арабської весни» смертельну небезпеку для подальшого існування своїх режимів.

3. Нині, у постреволуційний період арабський світ переживає народження свого нового дизайну та моделей своєї трансформації. Його найбільш характерною ознакою є активне перетворення арабського світу на впливового суб'єкта світової і регіональної політики. Цей процес нині очолюється Саудівською Аравією, яка стала фактичним лідером арабських держав.

4. Головними чинниками цього фундаментального зсуву в існуючому геостратегічному ландшафті регіону Близького і Середнього Сходу є такі:

- серйозна корекція Сполученими Штатами Америки своєї близькосхідної політики. Американська адміністрація висунула завдання створення більш стабільної системи регіональної безпеки у Близькосхідному регіоні за рахунок наступних кроків: введення Ірану у геостратегічний простір регіону у якості одного із стовпів нової системи регіональної безпеки; підштовхування своїх найближчих арабських союзників до більш активної та узгодженої політики у

регіоні та до більшої відповідальності за безпекову сферу й до здійснення ними більш системних та глибоких внутрішніх реформ з метою забезпечення внутрішньополітичної стабільності;

- різке загострення сунітсько-шиїтського протистояння, особливо між Ер-Ріядом та Тегераном як центрів сунітської та шиїтської гілок ісламу. В епіцентрі цього протистояння опинилась Сирія, де вже п'ятий рік точиться громадянська війна та відкрита іноземна інтервенція Ірану, Росії та деяких інших центрів сили;

- поява у регіоні такого воєнно-політичного феномену як Ісламська Держава (ІДІЛ). За своєю сутністю ІДІЛ є квазідержавним утворенням на частині території Іраку та Сирії, що базується на вкрай екстремістській ідеології. Під впливом останніх поразок у Сирії та Іраку ІДІЛ намагається змінити тактику, широко використовуючи терористичні акти не лише у регіонах Ісламського світу, а й у Європі;

- відкрите й пряме військове втручання Росії у сирійський конфлікт з 30 вересня 2015 р., метою якого є забезпечення за будь-яких обставин подальшого контролю її над цією країною як головним центром впливу на ситуацію у Близькосхідному регіоні.

5. З урахуванням вищезазначених чинників Саудівська Аравія докладає великих зусиль для формування міцного сунітського регіонального альянсу як головної структури, за допомогою якої арабський світ забезпечує нову роль на Близькому і Середньому Сході і реалізує ті контури «нового арабського порядку через ініціювання спільної арабської роботи», які були визначені ще у Дамаській Декларації 1991 р.

6. Найбільш успішним результатом «арабської весни» став Туніс, у якому, незважаючи на великі труднощі та конфлікти, демократичний процес було продовжено завдяки відповідальності та готовності до компромісу з боку головних політичних сил країни. Це забезпечило мирний вихід із кризи 2013 р. і подальшу трансформацію Тунісу на засадах демократичного розвитку. Велику роль у досягненні цього прориву відіграла провідна громадська організація – Квартет національного діалогу, який у 2015 р. було нагороджено Нобелівською премією миру.

Список використаних джерел та літератури

1. Shenker D. Introduction to the Series. Beyond Islamists versus Autocrats / D. Shenker // Prospects For Political Reform Post Arab Spring. – The Washington Institute for Near East Policy, 2015. – 4 p.
2. Five years after the Arab Revolution: «The Ardouos Road of Democratization and Future Prospects». An Arab and International Conference at the American University of Beirut January 21, 22 and 23, 2016 / Issam Fares Institute for Public Policy and International Affairs / Call for papers. – Beirut, 2016. – 7 p.
3. Le Coz A. Stop your seasonal metaphors! Arab Spring it no spring at all. So called Arab Spring of roll will take time to mature, analysts say, warning that process will be chaotic / A. Le Coz. –

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.middle-east-online.com/english/?id=60390>
4. The terrible illusion of the Arab Spring. The revolutionary process is bound to continue for decades to come, says author Gilbert Achcar. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aljazeera.com/news/2016/01/ga>
 5. Al-Anani K. Whither political Islam? / K. Al-Anani. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/12/whither-political-islam-201312231082576430.html>
 6. Soliman M. The muslim Brotherhood in Egypt: Headed for Internal Collaps? / M Soliman. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fikzaforum.org/?p=8565#Vzhnk> – GYI
 7. Henderson S. Gulf Aid to Egypt and U.S. Policy / S. Henderson. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/gulf-aid-to-egypt-and-u.s.-policy>
 8. McCants W. Islamists OutLaw: Saudi Arabia Takes on the Muslim Brotherhood / W. McCants. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/qatar/2014-03-17/islamist-outlaws>
 9. Lynch M. Obama and the Middle East: Rightsizing the U.S. Role / M. Lynch. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://carnegieendowment.org/2015/10/09/obama-and-middle-east-rightsizing-u.s.-role/iyo>
 10. Feuer S. Kerry in Tunis: Bolstering an Arab Democracy Trough Strategic Dialogue / S. Feuer. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/kerry-in-tunis-bolstering-an-arab-democracy-through-strategic-dialogue>
 11. World Economic Forum on the Middle East and North Africa 2015. The Geostrategic Outlook. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/session/summary/geostrategic-outlook>
 12. Федянін В. Бомба для короля / В. Федянін // Дзеркало тижня. – 2015. – 29 травня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/international/bomba-dlya-korolya-.html>
 13. Fridman T. Iran and the Obama Doctrine / T. Fridman // The New York Times. – 2015. – April, 5.
 14. Ottaway D. Obama's Arab Security Strategy / D. Ottaway // Foreign Affairs. – 2015. – May, 18. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/persian-gulf/2015-05-18/obamas-arab-security-strategy>
 15. Sokolsky R. Time for Arab Leadership in the Middle East / R. Sokolsky // The National Interest. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nationalinterest.org/feature/time-arab-leadership-the-middle-east-13371>
 16. Dergham R. The Arab world's options: To fragment or cement / R. Dergham. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2015/06/08/The-Arab-world-s-options-To-fragment-or-cement-.html>
 17. Дударев К. Арабская весна короля Сальмана / К. Дударев // Независимая газета. – 19.10.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/courier/2015-10-19/9_salman.html
 18. Daoudi M. Saudi Arabia Reshuffles its Foreign Policy / M. Daoudi // FIKRA Forum. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fikraforum.org/?p=7289#.VmbqC-afd2t>
 19. Munich Security Report: Dawn of an era of global instability? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/munich-securityreport-dawn-of-an-era...of...>
 20. Nawas H. Can Saudi Arabia Lead the Arab World to Peace? / H. Nawas // Huffington Post. – 2015. – May, 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.huffingtonpost.com/hiam-nawas/can-saudi-arabia-lead-the_b_7235298.html

21. Aziz R. The Purpose of Saudi Arabia's Islamic Military Coalition / R. Aziz. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-purpose...>
22. Solana J. Building Bridges over the Persian Gulf / J. Solana. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.project-syndicate.org/print/saudi-arabia-iran-restore...>

Швед В.А. «Арабская весна» в контексте современного трансформационного процесса на Ближнем и Среднем Востоке.

В статье анализируется роль «арабской весны» как начала долговременного процесса глубоких трансформационных изменений в арабском мире. В частности, внимание уделяется осмыслению современного этапа указанного процесса в течении так называемого «постреволюционного периода». Исследуются такие актуальные проблемы как внутренние и внешние факторы поражения первой волны современных арабских революций, содержание и направленность современного реформирования арабского мира, последствия резкого обострения суннитско-шиитского противостояния. Рассматриваются причины и цели прямого военного вмешательства России в сирийский конфликт. Проанализировано значение тунисской трансформационной модели развития для перспектив демократического обновления арабского общества и определены причины, по которым после «арабской весны» Тунис фактически стал единственной арабской страной, где было продолжено и углублено демократический процесс.

Ключевые слова: «арабская весна», трансформационный процесс, политический ислам, арабский мир.

Shved V. “Arab Spring” in the Context of Contemporary Transformation Process in the Near and Middle East.

The article analyses the role of the “Arab Spring” as the beginning of long time process of deep transformation changes in the Arab World. Special attention is paid to understanding of particularities of contemporary stage of the above-mentioned post-revolutionary period. The article also studies such actual problems as internal and external aspects of defeat of the first wave of the contemporary Arab revolutions, content and direction of contemporary change of format of the Arab Spring and results of acute sharpening of the Sunni-Shiite confrontation. It also studies reasons and purposes of the direct Russian intervention in the Syrian conflict. The analysis values of the Tunisian development model transformation prospects for democratic renewal of Arab society and identified the reasons why after the “Arab Spring” Tunisia became virtually the only Arab country which has been extended and deepened the democratic process.

Keywords: “Arab Spring”, transformation process, political Islam, Arab World.

УДК 327 “1939/45”

Igor Khyzhnyak

SYSTEM CONFRONTATION OF THE GLOBAL POLES OF POWER AND FACTOR OF RE-ACTION OF HISTORICAL RESULTS OF THE SECOND WORLD WAR

The publication contains the present day consideration of the new global world order general structure came up after well-known developments of the Dignity Revolution in Ukraine. There has been also revealed the controversial essence of the new phase of the international standoff between the systemic composing segment of the Transatlantic origin (EC states, the USA, British Common-wealth of Nations) and Ukraine in addition on the one hand, and Russia – on the other. It clearly shows the Russia's policy of expansion: annexation of Crimea and unleashing war in Donbas region as well as to become one of the key centers of the world global poles of the superpowers arrangement. The degree of systemic impact on the present day historical background's developments as factors of reversely acted effect of overall outcome after the World War II has been analyzed as well.

Keywords: “the Kremlin Subsystem”, a systemic segment, an effect of the World War II reversal historic aftermath, a systemic factor of reversely acted effect, a global pole, a settled zone of influence, a force potential, “a uni - multipolar system + Russia”.

The chronological border line of the very middle period in the XXI century second decade has marked forming a peculiar situation. It signified the emergence of definitely another inadequate form of the world order apparently different to the existed one earlier before the well-known true happenings of turbulent events that took place in Ukraine. Those occurred late November and early December of 2013, had been lasting through the whole of 2014 and in 2015 are still going on. At present its architectonics defines the level of universal withstanding between the West as the composing segment of the Transatlantic origin (the countries of North America, British Common Wealth of Nations, EC states) and Ukraine in addition as a victim of Russia's perfidious annexation of Crimea on the one hand and Russia itself which has unleashed war in the East of the Ukrainian territory in Donbas and Lugansk regions – on the other. More over stubbornly resisting its admittance to be as an initiator and an active adherent of war actions, Russia started actively advance its arbitrary and imperative demands for her joining the top-ranking level in the world power centers that determine strategic trends of the world community development. This state started individual involving in the context which we call into question with the intention to outline her individual commitment to exterior and decisive role with respect to the special impact on the major global centers of power. Besides mentioned similarities the additional nurturing importance's as viewed by the Kremlin authorities are the following: the situational fostering of its available military power along with advantageous drawing of the so-called settled zones of influence (here Ukraine is to be mentioned) as well as essential fueling of urgently needed support of

focused norms in the international co-existence. Though the latter turned to be categorically unacceptable for another ascendant part of the world community.

If conformably to the scenario of “Belokamennaya” (a literary epithet of Moscow) such a desirable systemic paradigm may sequentially exist, the latter in turn as the Kremlin’s urgently needed world structure might assuredly be alive as one of recognized classical models: unipolar, bipolar or multipolar along as one of their compound analogues either (pursued by Moscow the global disposition of the centers of power will be considered later).

Occasioned by evident political conjuncture such unavoidable systemic factors as military might and force potential occur to be of intelligible interest to the consequent palette of the Word War II reversal historic aftermath experience. By that reason one to push forward on this enormous agenda of present day the veritable political apportionment that produces distinctive and trouble – making disorder among the global poles standoff. From that viewpoint the systemic forming of contemporary global structure as the Word War II reversal historic aftermath entails the most important consequences that are to be observed explicitly: for one thing, taking into account the systemic approach of its motly character or more precisely rather noticeable versatility the political palette seemed at that period to be distinctly impressive and absolutely splendid. And for the second one the most aggressive as to their political nature totalitarian and monarchist states embodied in “Berlin – Rome Axis” and “AntiComintern Pact” were entirely destroyed. The perfidious aggression and grab of another’s territories previously being practiced by the states participated in military and political pacts emerged to be purposely withdrawn out of the measures of the interstate foreign policy. And just on that level they have acquired ostensible compromise status and certain established international taboo. Though the actual military factor itself was not even excluded from the international communication sphere as the similar happened in the world politics. More over the range of power composing segment nonetheless was noticeably thinned. And emulate start of the principle of power employment was civilly pushed forward to the international bringing into proper correlation the established norms of non-provocative and non-aggressive behavior of actors. Although mentioned actuality had a certain and relative character and confirmed its veritable and definite limits.

In ideologically rooted realia the priority was favored with the morality as an obvious alternative to the racial concept of superiority and militant chauvinism as well as anti-Semitism. Whereas radical doctrines of such kind have never engineered the founding origins in state politics among the countries of Europe. The limits of tolerance decrease inside the international public opinion milieus emerged visually more intensive comparing to the varieties of models in the totalitarian ways of thinking.

The fact of the Nazism crashing and extinguishing the most dangerous fire-places of instability in Europe as the basic “core” of the key results entailed the long-awaited reconciliation in 1955 after the plebiscite between Germany and France on the Saar

River valley dispute. This ensured successive turn of the West European states to the economic cooperation and integration. Their population enabled practicability to create national states foremost within the boundaries of their ethnic settlements. Simultaneously other part of the world confirmed the status of a region where lessening of the danger of possible conflict among different nations was carried into effect. It also resulted in completing the basic process of self-determination of nations and peoples' self-consciousness emulations. Analogically the splash of peoples' self determining initiated its furthering especially to the peripheral zone of the world interstate structure. In the same way it abundantly referred to the states of the Asian region as well as the zone of the British colonies disintegration and the similar of France and Netherlands.

The field of military and technical cooperation acquired the traits of open and incompatible withstanding. It happened so explicitly because of the US monopoly for the nuclear weapon that emerged in the world after the year of 1945. It was that one which gave a major birth to the arms race over the following decades.

Another systemic and historic of the World War II reversal aftermath resulted in organized perceptions into a meaningful guide for crushing of the whole multipolar model of the world arrangement. It ensured the functioning of the ultimate frame of the international relations based on summarized military, economic, political, ideological and other potentials. Though systemically it simply ceased to provide conclusive predominance of their existence. Even the prerequisites for their feasible revival became to be highly impossible for emulation. Among the number of states traditionally attributed to a distinguished group as superpowers (Germany, Great Britain, the USSR, France and Japan) the three found themselves severely divested.

The economy of the one actively participated in the "Total War" was bitterly ruined (Great Britain). In 1945 only the two – the USA and the USSR (each in own way as to results) ran out of the war with individual profits. The eventuality turned out to be incomparable – the USA in fact appeared as a solitary and successful beneficial and the USSR in turn – with the crashing limits of it potentials. And yet between the both there were important differences in understanding and the mere distinctions as to tangible gap to undertake actual (real) international policy. So they constituted an exceptional duet to ensure dominant incumbency in exercising their leading positions in the systemic endurance of international relations.

From the viewpoint of the universal bipolar global structuring the world geopolitics emerged to be broken down into the American and the Soviet ones. First, included the whole Western Europe together with the Asian littoral and insular lines zones. Whereas the countries of Central and South – East Europe with partially continental part of East Asia as well as chronologically some later Cuba somehow constituted the political preferences of the second, the Soviet zone. Though all terms of foreign policy within each zone had been indisputably conditioning to observe separate interests of every presiding superpower.

In the course of historic (eventful) enlargement over the World War II developments the basic purpose was to gradually form the basic model for the organized world management. It had been ensured by the entire combination of the global interstate relations presided by the USA and the Soviet Union as basic acting figures. Furthermore, the UN tried to assume an integral function of providing the efficient mechanism of crises settlement though later practically confirmed its actual disability to prevent grandiose war or war conflicts. But sporadically it managed to pursue legitimate policy of selective containment and agreement. An attempt was also made to at least perform a distinctive function of watchful and well-grounded portrayal of the international relations adjustment.

Simultaneously the UN started practicing determinant management of the global and political undertakings worldwide. As to prominent and systemically arranged international economic and financial institutions such as the Bretton Woods, system the International Monetary Fund, the World Bank, An Agreement on Tariffs, Trade etc. all of them were actively and consequently – embodied in its structural plot. Additionally the attended interstate establishments (like the Marshall Plan) were disposable involved to lend an economic assistance to the countries devastated by the war. To a certain extent originated subsistent entities laid the foundation for the prevention of economic wars as well as a means to introduce stability into international relations.

The World War II reversal historic aftermath segment encouraged emulation advance to preliminary establishment of the world dynamic equilibrium in the capacity of integral, internally ranged and politically indivisible global organism. From that time and onwards the separate development of each region explicitly became to be closely connected with the universal state of the world's perfection as the whole. And vice versa, the conditions over the whole outline of the international relations construction have commenced immediate transforming either into the direct dependence on correct growth of eventual unfolding within every of individually marked separate analogue or similarly it is taking place in all of them in the mode of setting together synchronously.

From now on any of the total number of existing earlier significant world systems couldn't go advancing in its continuous gradation as well as other than including procedures of the previous formats of certain enclave's sufficient and political self-isolation or even consciously being debarred from the progression in a continuous ascending of the world matters. Any how vice versa the greater numbers of the countries were craving to be included in all zigzags of the world politics and in a determinately converted mode to impact on various inconsistencies of current events in the different areas of the world. In the course of the further trend there had been growing of the globalization's enlargement coterminous with the available international contrivances. The architecture of the key vectors of discrepancies seemed to start acquiring the definite concordance with the format of the bipolar structure of the post-war world.

While constructing contemporary outline of the global poles of power stand off the author intentionally misses a certain detailed study of changes in the essentials within the structure of the international relations in the principal formats of unipolarity, bipolarity or multipolarity (because of the lack of place for thorough case study). Conversely, he immediately passes over to the personal search for “the supreme ruler” and his unfolding of the global system of interstate relations under update conditions and at a certain historical moment.

The entire complex of systemic factors started matching the full dynamics of the progressive growth towards definite augmentation of the political leadership significance. It resulted in obvious establishing individual supremacy of “a latter day” matured chief and his the Kremlin’s statesmen that have managed to start exercising their dominant authority. For one thing this is an attempt of artificial and subjective reset of the world organization throughout the global centers of power. According to one of Mr. Putin’s versions as a cardinal chieftain of the Russians it means not entirely completed reversal move to practical bipolarity. Though to be more precise it follows the proper and certain as well as impertinently formed hybrid – to constitute a schematically elaborated construction – “a uni-multipolar system + Russia”. Along with such the architecture Moscow may organize its more favorable claim for a firm and irresistible position in all over the world leadership between principal and might hegemony of the two – the first one is the USA and to a certain extent may be EC states and the second as an alternative one is a “deficient pole” – China itself in the role of being about a premier performing actor. But it is that one for now which just closely approaches to the presiding status of the organizing and constituent paradigm of the world global system. In accordance with “Pervoprestolnaya’s” (as a literary epithet of Moscow) individual plans Russia is that one to have become a systemic moderator due to its gas and oil supplies and constantly growing military might. It is also obviously supposed to organize perceptions into a meaningful guide for assuming simultaneous position and counterpoising vectors to ensure required balance of powers. In other words, to commence playing a key role as a check and balance control leverage within the measures either of the world community or as an acknowledging and distinct regulatory function but now actually in the status of indisputable and dominating update center for the world interstate organization.

And yet, an another format is possible as well. As far as an outline of the newly emerged order of the global world has not hardened yet as “concrete for house-building” his major task Mr. Putin (as a state leader) sees in his own premediated plan to materially articulate and foster a peculiar sort of international construction. The latter has to become more pluralistic (in his understanding) and even not so “hybrid” as more multipolar one. Though over recent developments, especially after an ill-starred “parade of victory” in Moscow on May 9 2015, one has started to observe Mr. Putin’s attempts to spin out almost remarkable globally-organized world interstate structure. It means a contemporary world order as forcibly unfolded blocking in

continuity structured as the following, including Russia, China, possibly states of the Western Europe (also for better reason participation of India) as a backbone of the new global basic pole. For the USA under the foregoing apportionment could be posited as the global pole in opposition. And summing up all that a direct, objective and implicit dependence on such “a fervent and fierce” factor called as “the Ukrainian syndrome” is ostensibly disclosed (an issue of massive escape of the refugees originated from Asia and Africa regions in the European destination emerged almost a year later. It is worth of separate and thorough studying).

As to “the Ukrainian syndrome” itself all things that happened later were not of so similar meaning. Their evolution had a kind of its prehistory. Its starting point was referred to March 26 of 2000 when Mr. Putin as a politician was legitimately converted into his presidency. Then as the first mini-step in such a sphere of activity there happened organized and telling as well as hypocritical and insidious come back to the Soviet (previous) national anthem. Later followed presumably stern and sequential entailing at all levels the state governing paradigm of the so-called “controlled democracy”. But the key point at the top in the whole epopee called “Russia Under Putin’s Rule” gave birth to an integral project of total or more precise forcible inculcation of sovereign Ukraine into the political and imperial plot “the Russian revivalism” in the real meaning of the former the Soviet Union. And the perspective way for its implementation is seen in the forthcoming sequential gathering of military and political instruments which are supposed to be involved in their virtual fulfillment. The latter may also be adequately organized in the expected search for the Kremlin’s maximum suitable measurements over sparely – waited norms of political limits for posited model of the global power arrangement in the coming future.

But for the time an active start over “the actual political turbulence” seems to have been distinctly standing out. It centers on forcible conversion along with the attempts to choose and match some other possible models over expected period of the world order forming. Though the foregoing convergent point of interest deserves the thorough study to be focused on. And one ought to start with the attributable hypothesis on setting up quick changes that have just been commencing within the zone of systemic movement inside subsistent international power structures. Conversely, there has been denoted an artificial tendency of emerging some definite attempts to reversible movement towards generating a previous algorithm of rigidly established political stability with the similar way back to the former Soviet style. This makes it possible to actually define the source of emerged threat as well as the true country it now definitely originates.

Thus, there has been started forming the transitional systemic constituency with an establishing mode to oppositional trends for a certain “definition of some other polarity”. It was purposely elaborated in the way to be organized as a solitary, “the hand – made” with an artificial prevalence as well as forcibly recognized regional (as to the scale of its true world influence) center of force. So entirely as an attempt to

initially form international unit (agreeably to Mr. Putin's views) entailed drives to focusing on certain and unbeatable manifestation of his imposed power and ostensible not flinching. But systemically it is only visual and unreal attempt of subjective and even situational transforming of the Kremlin's petulant importunities to posture itself as a prominent and leading center of the global world order. It has been also coming to pass a definite revitalization of the proimperial nostalgia as well as a restoration of the myth about true strength of the former the USSR. In spite of objective signs its true update concordance may be attributed to a regional level though with immense pretensions for the worldwide recognition.

While characterizing such an innovative combination it ought to become particular foci of attention to its specific state along with an exceptional emergence of the distinctive types of actions with a definite guidance to the purposeful adaptation of such a construction to the conditions of the subsisting world order. Out of the number of heightened interests to the Russian's leader intentions the major one is to instigate provocations over the global level with the incoherent signs (the latter's meaning is-without logical connection, entirely disjointed or incompatible by nature) of a definite precedent in company with the total disorder ("bespredela"). Factual and forceful instilment in the manner of the regional style as indubitable and "postmodernistic type of dictatorship" emerged to be rather comfortable to perpetuate Mr. Putin's version as well as objectively to have been generating a reversal answerable and rapid reaction. Besides the Russian leader's initiative widely propagated as "a genuine fashioner of an individual dramatic and politically determined lection" was lavishly sprinkled throughout the informational milieu by obsequious Russian mass-media. Additionally it was positively pushed forward as the Kremlin "big cheese's" personal continuous experiment. But finally the subject was closed at once with the world media's resolute nicknaming Mr. Putin as "A Fuehrer of The Third Rome" [1].

Agreeably to the evidences of Mr. Nemtsov as one of the most distinguished experts of the Kremlin's massages of such kind (now unfortunately killed under uninvestigated circumstances and whose murder is still untried): "The total metaphysical responsibility" for individual producing "the competitor's" ground to meet actual needs of the existing modern world order is laid on a true fashioner of "the new senses of the world's carnival". The encountered performance is designed for fostering the new global perceptions guided from "Pervoprestolnaya's territory" [2].

The voluntaristic trend in the manner of a person full of alone-organized exceptional political character has engendered setting up a separate and exclusive domain of international states interaction. It has also entailed attempts to originate a new center of the global power with an individual apportionment of political interests. A premiere reinforcement of encountered circumstances emerged so heavily as a function of the military power domination. And a principally fresh format of

practicing conventional warfare's resulted in accurate representation of existing reality started to be called as "Hybrid, informational war".

References

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.proza.ru/board/list.html?rec_text=2014/04/21/19328 list=short
2. 10 высказываний Немцова о Путине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ru/index/read-news/id/1543894>

Хижняк І.А. Системне протистояння глобальних полюсів сили і фактор повторної дії історичних підсумків Другої світової війни.

Розглядається нова конфігурація світопорядку, що виникла після відомих подій в Україні періоду Революції Гідності, і яка існує і сьогодні. Розкривається суперечлива сутність нової фази протистояння між трансатлантичною системною складовою (в особі країн ЄС, Північної Америки, країн Британської Співдружності) і, як доповнення Україною, з одного боку, а також Росією – з іншого. Визначається експансіоністський характер її анексії Криму, розв'язання війни на Донбасі і намагання перебрати на себе можливість стати одним з глобальних центрів сили. Аналізується ступінь системного впливу фактору повторної дії підсумків Другої світової війни на формування вже іншої, сучасної, ситуативної парадигми глобальної структури світополітичних відносин.

Ключові слова: системний сегмент, наслідкова палітра досвіду, системний фактор повторної дії, глобальний полюс сили, фіксована зона впливу, силовий потенціал, «півтораполярна система + Росія».

Хижняк И.А. Системное противостояние глобальных полюсов силы и фактор повторного действия исторических итогов Второй мировой войны.

Рассматривается новая конфигурация миропорядка, возникшая после известных событий в Украине периода Революции Достоинства, и которая существует и поныне. Раскрывается противоречивая сущность новой фазы противостояния между трансатлантической системной составляющей (в лице стран ЕС, Северной Америки, стран Британского Содружества) и, как дополнения Украиной, с одной стороны, а также Россией – с другой. Определяется экспансионистский характер аннексии Крыма, развязывания войны на Донбассе, а также попыток приобретения возможности стать одним из глобальных полюсов силы. Анализируется степень системного воздействия фактора повторного действия итогов Второй мировой войны на формирование уже иной, современной ситуативной парадигмы глобальной структуры мирополитических отношений.

Ключевые слова: системный фактор, итоговая палитра исторического опыта, системный фактор повторного действия, глобальный полюс силы, фиксированная зона воздействия, силовой потенциал, «полтораполярная система + Россия».

УДК 94(100) “1914/1919”: 327(4)

Rikako Shindo

EAST PRUSSIA, LITHUANIA AND THE SOVIET UNION AFTER THE FIRST WORLD WAR: THE FOREIGN STRATEGY OF A GERMAN EXCLAVE DURING THE 1920S¹

This paper deals with the foreign strategy of East Prussia after World War I. Special consideration is given to the ways in which East Prussia tried to overcome the political and economic difficulties that had arisen when it found itself surrounded on all sides by foreign countries during the 1920s. After the World War I, East Prussia aimed to re-establish its previous trade relations with the regions of the former Russian Empire. The intensive struggle for survival in which the local and regional governments of Königsberg and its economic representatives were involved resulted from the fact that the province now formed an exclave – a unique situation not only in the history of Prussia, but also in the history of Germany. Owing to the unsolvable territorial conflicts in Eastern Europe, all attempts to come to terms with the situation and its implications were doomed to have only very limited success.

Keywords: The First World War, East Prussia, Lithuania, Poland.

Introduction

The Peace Treaty of Versailles of 1919 forced Germany to renounce a number of its territories [1]. Large stretches of land in the eastern regions of Prussia were ceded to neighbouring countries which had been restored at the end of World War I. A newly created Polish territory (the so-called Polish Corridor) divided Germany into two, so that the province of East Prussia was separated from the mainland of Germany and formed an exclave. East Prussia now bordered Poland towards the south-west, Lithuania towards the north-east, the Free City of Danzig administered by the League of Nations towards the west, and the Territory of Memel placed under the control of the major Allied Powers towards the north. This situation was regarded by Germans in the region as creating an unprecedented state of distress (“beispiellose Notlage”) [2].

Until the outbreak of the First World War, the province of East Prussia as a German borderland – particularly its capital Königsberg – had disseminated various important resources between the German Reich and the Russian Empire, especially in terms of trade goods, culture, and knowledge. Throughout its history, a close relationship with its neighbours towards the east had been regarded as a vital foundation for East Prussia. Thus, in order to overcome the political and economic crisis arising from its situation as an exclave, the province, after the war, tried to restore its connections with the neighbouring countries. It is therefore important to

¹ This article is a continuation of the theme that the author highlighted at the International scientific conference “The First World War: the historical fortunes of states and peoples (dedicated to the 100th anniversary of the First World War)”, conducted by the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine” in 2014.

clarify in what ways the local authorities of East Prussia and also the local economic representatives such as the Königsberg Chamber of Industry and Commerce stated their interests during the negotiations between the German Government and neighbouring foreign states. In this paper, Germany's contractual relationships with Lithuania and the Soviet Union in the 1920s are investigated on the basis of archival sources [3]. Particular attention is given to the German-Lithuanian agreement concerning the waterway-traffic signed in 1923 (see Section 2) and the German-Soviet railway-agreement signed in the framework of the commercial treaty of 1925 (see Section 3). Both agreements aimed at restoring communications between East Prussia and the former Russian areas which had been interrupted by Poland after the war.

I. East Prussia, Poland and mainland Germany

The Versailles Treaty granted Poland its independence as well as direct access to the sea via the Free City of Danzig. According to Article 89, Poland was compelled to accord freedom of transit to persons, goods and all means of transportation between East Prussia and the rest of Germany via Polish territory. Even after the conclusion of the so-called Corridor convention signed by Poland, the Free City of Danzig and Germany on 21 April 1921 at Paris [4], German transit traffic through this area was hampered by various transport policy measures introduced by Poland [5, p. 438-472]. As a result, the transfer of goods between East Prussia and the rest of Germany, especially by rail, declined strongly after World War I [6, p. 23-29]. Furthermore, the waterway regulations on the Vistula River, in connection with the demarcation of the border between Poland and East Prussia, had disastrous consequences for German (inter-)waterway transport. Following the referendums held in the south-western areas of East Prussia and the remaining part of the former province of West Prussia, the border between Poland and East Prussia was demarcated along the right bank of the Vistula (cf. Article 94). Although on 11 July 1920 an overwhelming majority of both regions voted in favour of remaining German, the inhabitants of five villages along the Vistula in the region of Marienwerder expressed their preference for Polish rule [7, p. 93-111]. This led the Allied Powers to decide in 1922 that the administration of those villages (The five villages in question were Johannisdorf, Außendeich, Neuliebenau, Kramershof, and Kleinfelde), including the river port Kurzebrack, had to be handed over to Poland. Consequently, the western border of East Prussia was drawn to run to the east of the five villages [8]. Thus, East Prussia was territorially as well as administratively separated from the Vistula River whose waterway-administration in the Free City of Danzig was also under Polish control (Article 104). Problems of this kind had been anticipated in the Treaty of Versailles [9, p. 331], where in Article 331 the great rivers of Central Europe (the Elbe, the Oder, the Niemen and the Danube) had been declared to be international. However, no such reference had been made to the status of the Vistula, thus treating it as a Polish national river [10, p. 57].

II. East Prussia, Lithuania, and traffic on the Niemen

Under the harsh regulations of the Peace Treaty, Germany obtained only a limited scope of action vis-à-vis the Allies including Poland. In contrast to Poland, however, Lithuania – the other neighbouring country of East Prussia – which had not signed the Treaty of Versailles was able to provide more political and commercial opportunities for Germany. According to the commercial [11] and traffic clauses [12] in the Treaty of Versailles, Germany was obliged to grant unilaterally – but without reciprocity – the most-favoured-nation status to all Allied nations with regard to trade and traffic relations as well as customs regulations. Those obligations, as a general rule, could cease to have effect five years from the date of their coming into force after the Peace Treaty came into effect on 10 January 1920. Since the Baltic States were not bound by the provisions of the Treaty of Versailles, they were able to play an intermediary role between Germany and Soviet Russia until 10 January 1925 [13].

One of the most urgent demands of East Prussia, other than grain trade by railway, was to resume international trade, especially floating timber on the Niemen River (Memel). Before the war, tremendous quantities – some 2 million solid cubic meters of round timber per year – amounting to 95% of total timber trade in Königsberg and Memel had been transported on the Niemen River and its tributaries in the Russian Empire, from the regions of Belarus, Poland, Lithuania, via the frontier station Schmalleningken in East Prussia to the Prussian ports on the shore of the Baltic Sea [14]. On this basis timber and woodworking industry were established in the river basin and became one of the biggest industry sectors in East Prussia, a province not rich in those natural resources itself [15]. After the war, however, the floating of timber was completely prevented, because the frontier between Lithuania and Poland along the Territory of Vilna, which the Niemen River crossed, remained closed [16, p. 656-672]. Despite the Polish-Lithuanian armistice agreement of Suwalki negotiated by the League of Nations, the Polish army under General Lucjan Żeligowski invaded Vilna in October 1920 [17]. The Lithuanian Government, forced to move to Kaunas, declared that Lithuania was in a state of war against Poland. Despite Lithuania's protests Vilna was annexed by Poland after an election held there under Polish military control [18, p. 271]. In March 1923, the Ambassadors' Conference in Paris accepted that Vilna would remain Polish, a resolution subsequently confirmed by the League of Nations [19]. While this decision was never accepted by the government in Kaunas, it gladly accepted the resolution taken by the Ambassadors' Conference in February 1923 concerning the future transfer of sovereignty over the Territory of Memel, occupied by armed Lithuanians since January 1923, from the major Allied Powers to Lithuania [20].

When negotiations between Germany and Lithuania on a new commercial agreement began in the autumn of 1922 [21], they encountered many obstacles not only because of the Lithuanian occupation of Memel, but also due to the fact that communications and transit between East Prussia and Lithuania by waterway and by

railway had to be regulated in cooperation with Poland, Latvia and the Soviet Union. In contrast to the navigation on the Vistula River, which was solely under the control of Poland, Germany – as a riparian state – was entitled to participate in the administration of the Niemen River. In the framework of negotiations on the German-Lithuanian commercial treaty, therefore, representatives of the German timber industry, most notably the Chambers of Industry and Commerce in Königsberg and Tilsit, demanded freedom of communication and transit on the Niemen in order to re-establish the floating of timber. They also pleaded for open navigation of the river. This would have required each side to grant the other most-favoured nation status as well as equal treatment for nationals and non-nationals in matters of navigation on the river [22]. While showing understanding for East Prussia's demands and the severe economic situation of the province, the Kaunas government nonetheless was unwilling to open Lithuania's borders towards the Territory of Vilna because it wished to clearly express its non-recognition of Polish sovereignty over Vilna. Lithuania also refused to adopt a parity clause for waterway traffic in the commercial treaty [23], which Germany had requested. Kaunas feared that Poland might enjoy equal treatment on the Niemen in Lithuanian areas, in the future case of a conclusion of a Polish-Lithuanian commercial agreement, even if it might only be based on a most-favoured nation treatment, when a parity clause would have been already granted within the German-Lithuanian commercial treaty [24]. Clearly, Lithuania wanted to avoid allowing the right of equal treatment for Poland on the Niemen [25, p. 273].

Moreover, Lithuania considered Poland's participation in the administration of the Niemen, especially in Lithuanian areas, to be absolutely unacceptable [26]. According to Article 331 of the Treaty of Versailles, the Niemen was declared "international" because all its navigable parts provided more than one state with access to the sea. In this clause, it was also established that the Niemen in its lower course from Grodno, now on Polish territory, was indeed navigable. In Article 342, it was laid down that "[o]n a request being made to the League of Nations by any riparian State, the Niemen shall be placed under the administration of an International Commission, which shall comprise one representative of each riparian State, and three representatives of other States specified by the League of Nations" [27]. In the event of Article 342 being applied, Poland's participation as a riparian state in an international commission could not be circumvented. Furthermore, it was assumed that France, Poland's ally, would also join such a commission, representing the League of Nations. According to the conditions set by the major Allied Powers concerning the transfer of sovereignty over the Territory of Memel, Lithuania was obliged to accept the Peace Treaty's provisions concerning waterway traffic regulations (from Article 331 to 345) [28]. Lithuania, therefore, deemed it necessary to avert the application of those provisions (Article 342), not only in the interests of Lithuania itself, but also in that of East Prussia [26]. Germany shared this view and was prepared to support Lithuania's position in this matter. Kaunas suggested that the

regulations for communication and transit on the river should not be dealt with in the commercial treaty but instead in a separate, bilateral convention regulating the waterway traffic between Germany and Lithuania [29]. The German government accepted this proposal and also thought it preferable to resolve traffic matters on the Niemen River exclusively on a bilateral basis. Shortly before the commercial treaty was signed, Berlin suggested to arrange an administrative agreement between the traffic ministries of both countries in which equal treatment in navigation on the river should be granted, thus avoiding this agreement to have repercussions for relations with Poland [30].

The first German-Lithuanian commercial treaty was signed in Berlin on 1 June 1923 [31]. It mainly consisted of provisional regulations for trade and traffic matters. At the same time, the major Allied Powers were negotiating in Paris with Lithuania and Poland about traffic and transit conditions regarding the Territory of Memel in connection with the transfer of sovereignty to Lithuania. In mid-June 1923, in accordance with Article 30 of the German-Lithuanian commercial agreement and its diplomatic notes [32], both parties entered into negotiations in Tilsit/East Prussia about regulations of (inter-)waterway traffic [33]. The German Minister of Traffic (Reichsverkehrsminister) authorized the Oberpräsident of East Prussia not only to talk to Lithuania directly, but also to sign the contract on his behalf [34]. Three months later, on 28 September 1923, the German-Lithuanian convention concerning waterway traffic was signed at Kaunas as an administrative agreement between the German Ministry of Traffic, represented by the Oberpräsident of East Prussia, and the Lithuanian Ministry of Traffic [35]. It is worth noting that since its conclusion in 1923 this agreement had been kept secret until its repeal in 1928 (it was first published only in 1930 in a collection of legal texts edited by the Lithuanian Foreign Ministry) [36], because both countries aimed to avoid interference from Poland [25, p. 234].

On Germany's request, in order to fulfil binding obligations under international law, the agreement was ratified on 26 March 1924 by means of an exchange of diplomatic notes between the Foreign Ministry of Germany, represented by the German envoy Franz von Olshausen in Kaunas, and the Prime Minister and Foreign Minister of Lithuania, Ernestas Galvanauskas [37]. Shortly after the ratification, in early April 1924, the German Minister of Traffic, Rudolf Oeser, informed the German cabinet that "the convention concerning waterway traffic is confidential in order not to put a burden on Lithuania in future negotiations with third countries, especially Poland" [38]. Kaunas sent its diplomatic note to Germany only just after mid-March 1924 when Lithuania had been successful in the negotiations with the major Allied Powers concerning the Territory of Memel, during which Poland's demands for special privileges in the port of Memel had been completely rejected [39, p. 123-129].

The German-Lithuanian agreement, however, largely failed to re-establish timber floating and free navigation on the Niemen, because the frontier between Poland and Lithuania remained closed for transit between East Prussia and the Soviet Union as a result of the irreconcilable conflict over the Territory of Vilna. In the Convention concerning the Territory of Memel signed between Britain, France, Italy, Japan, and Lithuania on 8 May 1924, especially in its provisions concerning transit traffic (Annex III), it was stipulated [40] that Lithuania should grant free transit on the Niemen River, in accordance with the international agreement on the Freedom of Transit, the so-called Barcelona Statute signed on 20 April 1921 [41]. Article 3 of Annex III explicitly stated that Articles 7 and 8 of the Barcelona Statute relating to exceptional cases (in case of emergency and in time of war) could not be applied for the transit traffic “on the ground of the present political relations between Lithuania and Poland” [40]. Those provisions, however, did not in fact have any impact on the matter.

In the following years, the League of Nations repeatedly attempted to remedy the situation and tried to remove the obstacles which insured the rights of third parties, especially the interests of the neighbouring countries, on trade and transit traffic over the Territory of Vilna [42, p. 315-319]. In September 1930, the League’s Advisory and Technical Committee for Communications and Transit took the view that freedom of communication and transit on the Niemen had been interrupted not by Lithuania, but predominately by Poland [43, p. 33]. The Committee reported that “[a]s regards the floating of timber in transit, [...] these obstacles are mainly due to the fact that Poland will not allow the floating in transit of timber coming from places situated in the Union of Soviet Socialist Republics” [43, p. 33]. However, with regard to railway communications, it was suggested that the obstacles were caused by the fact that Lithuania had “not consented to traffic being resumed on the Landwarów-Kaisiadorys line” [43, p. 33]. Before the war, this line as the only railway connection between Vilna and Kaunas had played a most important role for transit traffic between East Prussia, especially the port of Königsberg, and Moscow via Vilna. It was destroyed by Lithuania after the capture of Vilna by Żeligowski’s forces in 1920 [43, p. 47]. In October 1931, at the request of the Council of the League of Nations, the Permanent Court of International Justice in The Hague under its Japanese President, Mineichiro Adachi, gave an advisory opinion favourable to Lithuania’s position [44, p. 749-761]. The Court took the view that “the international engagements in force do not oblige Lithuania in the present circumstances to take the necessary steps to open for traffic or for certain categories of traffic [on] the Landwarów-Kaisiadorys railway sector.” [25, p. 467; 44, p. 760].

III. The port of Königsberg and the Soviet Union

The capital of East Prussia, the city of Königsberg, founded in 1255 by the Teutonic Order, was known as one of the most enlightened places in Prussia [45]. Königsberg, and especially its Universitas Albertina, established in 1544 as the world's second protestant academy, imparted not only Western thinking and advanced knowledge into north-eastern Europe, but also played a role of cultural transmission between East and West [46]. The development of Königsberg into a cosmopolitan metropolis was not only based on its cultural exchanges, but depended also on its commercial and traffic advantages.

The port of Königsberg as a trade center on the eastern shore of the Baltic Sea relied on both waterway and railway traffic. International railway connections between East Prussia and major cities of the Russian Empire constructed in the second half of the 19th century significantly promoted trade and cultural exchanges between the eastern and western parts of Europe. Königsberg was connected via Riga to St. Petersburg, via Vilna, Smolensk and Minsk to Moscow, and also via Brest to Kiev, Kharkiv and Odessa [47, p. 4-10]. The direct railway connection with the Ukraine – the granary of Europe – via Prostken (East Prussia) and Grajewo (Russian Poland) constructed in 1873 enabled trains to carry a large number of agricultural products to the port of Königsberg which until then had merely depended upon transport from its East Prussian hinterland. The rise of Königsberg as a trade center for Russian and Ukrainian grain and legumes was further supported by several contractual agreements between Germany and Russia in connection with German custom policy measures.

The German-Russian commercial and navigation treaty of 1894 [48], in particular its final protocol to Article 19, granted special advantages for railway transport from the Russian Empire to three Prussian ports in the Baltic Sea. The ports of Danzig, Königsberg and Memel, on the one hand, and the Russian ports of Liepaja (Libau) and Riga, on the other, were henceforth to be treated equally in terms of freight rate by railway for the shipment of agricultural products, especially grain, legumes, linen, and hemp from the Russian Empire. The treaty brought an end to fierce competition between those five trade ports. The crucial clause – the final protocol to Article 19 – had been inserted into the commercial treaty at the instigation of the Königsberg Chamber of Commerce [49, p. 56]. The transport of grain and legumes into the port of Königsberg reached its highest level in 1912 (circa 773,000 tonnes), of which more than two thirds were of Russian and Ukrainian origin (c. 558,000 tonnes), while only one third (c. 215,000 tonnes) came from East Prussia [50, p. 19]. In addition, the grain market in Königsberg specialized in the trade of lentils [51, p. 63]. Before 1914 Russia transported c. 90% of its lentils exports to Königsberg alone because of geographical, commercial, and technological advantages which the German port offered [52, p. 1].

After the outbreak of the World War I, trade relations between Germany and Russia were severed, and this strongly affected the economy of East Prussia. Shortly after the agreements of Brest-Litovsk, the Königsberg Chamber of Commerce urged the German government to re-establish trade relations especially with Ukraine, calling this “a vital question for Königsberg”. The Königsberg Chamber of Commerce wrote: “die Wiedereinschaltung Königsbergs für das Geschäft mit der Ukraine ist für die weitere Entwicklung unseres Handelsplatzes geradezu eine Lebensfrage” [53]. Even after the end of the war, however, the situation stayed the same, and international transshipment in the port of Königsberg hardly recovered. The collapse of the Central Powers in November 1918 then resulted in the annulment of both Brest-Litovsk treaties, the one signed on 9 February 1918 with the Ukrainian National Republic [54, p. 1010] and the other one signed on 3 March 1918 with the Bolshevik government of Russia [55, p. 654]. This put an end to Germany’s attempts to facilitate its economic recovery through war contributions from the Ukraine as well as by the annexation of the Russian Baltic provinces [56]. In 1924, the transport of grains and legumes in the port of Königsberg from areas of the former Russian Empire amounted to only 81,159 tonnes, which meant a more than 85% decrease in comparison with the volume in 1912 (c. 558,000 tonnes). The Königsberg Chamber of Commerce reported in 1924 that “before the war, vast quantities of products from the Russian Empire – up to an amount of 500 railway wagons a day – had arrived in Königsberg, but after the war, the transit transport has been completely decimated” [57, p. 13].

The German-Russian railway agreement of 1894, repealed in 1914, had given priority to the port of Königsberg. After the war had ended, its provisions regarding transshipment competition between the Prussian and Russian ports on the Baltic Sea went out of effect, and trade competition between those five ports was intensified again. The former Russian ports of Liepaja (Libau) and Riga became Latvian commercial ports. Under the control of the major Allied Powers, the former Prussian port of Memel contributed to transshipment to and from Lithuania. The formerly Prussian port of Danzig, now administered by the League of Nations, principally served as a commercial port of Poland for the Polish trade. Königsberg’s direct railway connections with Russia were interrupted by the newly created countries located between East Prussia and Russia – Poland, Lithuania and Latvia. After the war, Soviet Russia and also the Ukraine were largely unable to export agricultural products due to the hunger crises occurring in their own countries [58, p. 157]. In particular, the railway lines between Königsberg and the Ukraine via Prostken/Grajewo to Brest, Kiev and Odessa, which had played a principal role in the transport of grain, were now blocked as a result of measures taken by Poland against transit traffic between East Prussia on one side and Soviet Russia and the Ukraine on the other [6, p. 23-29], each of which nations was in conflict with Poland in the early post-war period [59, p. 502]. In addition, the former principal railway lines from

Königsberg to St Petersburg and Moscow via Vilna were also interrupted after the war due to the Polish-Lithuanian conflict over the Territory of Vilna.

The economic decline of Königsberg, resulting from the trade crisis with Russia, caused severe damage to the economy of East Prussia as a whole which was still predominantly agrarian and therefore substantially depended upon transfers from the capital of the province. The city of Königsberg with its mainly industrial and commercial sectors contributed more than 30% of the local tax revenue for East Prussia [60, p. 71]. Moreover, 58% of trade tax revenue was collected in the district of the Königsberg Chamber of Industry and Commerce [61], even though only 12,5% of the total population in the province lived in its capital. In 1925, Königsberg had about 280,000 inhabitants and the province of East Prussia about 2,233,000. It has to be pointed out that, for example, in 1929 approximately 85% of total turnover in the province was made by the non-agricultural sectors, most of it in the city of Königsberg itself, while some 45% of the total population of East Prussia were employed in the primary (agricultural) sector [62, p. 68]. Taking these facts into account, both regional and local politicians, especially the Oberpräsident, Ernst Ludwig Siehr – the highest authority of the province – and the Lord Mayor of Königsberg, Hans Lohmeyer, considered the re-establishment of trade relations with Russia as their most vital task [63, p. 7]. In addition, it was necessary to come to a consensus with the Baltic States and Poland over German-Soviet transit through their territories, which was far from simple, because those so-called “buffer” states pursued very different strategies towards Germany and the Soviet Union.

In an attempt to foster direct contacts with the Soviets, a new trade fair, the “Deutsche Ostmesse in Königsberg”, was established in September 1920 by the city of Königsberg in cooperation with the Chamber of Industry and Commerce. It aimed to stimulate trade relations between Königsberg and neighbouring countries in Eastern Europe in the hope that Königsberg would once again serve as a bridge between East and West [64]. The city invited foreign statesmen and diplomats as well as officials of the German government to an international soirée held during the fair. Through this initiative, Lohmeyer aimed to create opportunities for his city to establish direct contacts with representatives of the neighbouring countries [65]. The strategy worked, as from 1922 on, the Soviet Union regularly sent the largest delegation of all nations to the Ostmesse. Unlike most of the visitors from abroad, the Soviets came to Königsberg not only as customers of German industry, e. g. in the field of agricultural machinery. They also attended the fair as exhibitors, displaying samples of Russian agricultural products and manufactured goods the kind of which had been channeled mainly via the port of Königsberg before the war. In 1922, the “Wirtschaftsinstitut für Rußland und die Oststaaten e. V. in Königsberg” (the Economic Institute for Russia and the Eastern European States) was founded by the city and its trade-fair office. The Institute was not an academic outfit but rather an agency contributing to liaison between German merchants and foreign authorities,

especially those in the Soviet Union [66]. The Institute created branches in major cities of Eastern Europe and swiftly expanded its network, with branch offices in Berlin and Moscow fulfilling vital tasks alongside its Königsberg headquarters [67]. Lohmeyer, a liberal democrat, steered a course of economic pragmatism and avoided any kind of hostility towards foreigners in general and Soviet Communists in particular. In cooperation with the trade fair office, the economic institute began publishing its own journal *Der Ost-Europa-Markt/Восточно-Европейский Рынок* (The Eastern European Market) in German and Russian [68], where the city council of Königsberg placed advertisements and invitations for the Ostmesse in Polish, Lithuanian, Latvian, Estonian, and Finnish [69]. In the summer of 1923, the Soviet Union reciprocated Königsberg's hospitality and invited the city, the Chamber of Industry and Commerce, as well as the Chamber of Agriculture for East Prussia to participate as exhibitors in the Pan-Russian Exhibition in Moscow [70]. There, the city of Königsberg presented information about the traffic and transit system between East Prussia and the Soviet Union, including a detailed model of the modern facilities of the new port of Königsberg [71, p. 8]. The completion of the new port was scheduled for the summer of 1924.

In June 1923, in accordance with the trade agreement signed in May 1921 and the Treaty of Rapallo signed in April 1922, the German Government entered into negotiations in Berlin with the Soviet Union regarding a new commercial treaty. With the intention of promoting its economic relations with Russia, the Königsberg Chamber of Industry and Commerce aimed to regain previous advantages granted in the framework of the commercial treaty of 1894, especially in its final protocol to Article 19 concerning the regulations of railway traffic. After considerable efforts, the city and the Chamber of Commerce succeeded in sending their own representatives to Moscow. They were able to participate in meetings between the German delegation conducted by the German Foreign Office and the German Ministry of Traffic on the one side and Soviet authorities on the other. At the request of the Königsberg Chamber of Industry and Commerce, new regulations concerning competition between the ports as well as an agreement on international railway tariffs for the carriage of goods between the port of Königsberg and Soviet stations were included in the new German-Soviet commercial treaty signed on 12 October 1925 at Moscow, especially Article 4 of its railway agreement [72]. It was prepared at a confidential meeting in December 1924 in Moscow [25, p. 613; 73] and during the final round of negotiations from the end of September to early October 1925 [25, p. 685; 74]. Unlike the provisions in the former treaty of 1894, those bilateral regulations between Germany and the Soviet Union did not bear liabilities for Poland and the Baltic States. It could safely be assumed that these countries would intend to interrupt transit communications between the port of Königsberg and the Soviet Union through their areas, because they were interested in promoting transshipments via their own ports. Taking this into account, a special provision was included in the German-Soviet commercial treaty [25, p. 697, 868; 75]. The confidential note No. 9(2) to Article 4 of

the railway agreement allowed both parties to establish contact if measures had to be taken against the ports of Poland and the Baltic States, in the event that these countries would not agree with the regulation of port competition in transshipment, nor with transit communications between Königsberg and the Soviet Union [76].

The positive effects of the German-Soviet railway agreement, however, proved to be very limited. In the following years, the transshipment of Russian agricultural goods through the port of Königsberg increased only slightly. By the end of the 1920s, the grain and legumes transport from the Soviet Union had only reached 10% of its pre-war level, even though from 1925 on Königsberg's municipal bank ("Stadtbank") had been granting loans to the Soviet Commercial Agency for its grain trade operation within the port of the city [25, p. 716; 77]. The capacities of Königsberg's commercial port, in the expansion of which the city and the German state had recently invested large sums [78], remained largely unused, with many silos staying empty. The city's officials believed that transport costs from the Soviet Union to the port of Königsberg by rail were simply too high. As a result, Russian products were transported to the ports of the neighbouring countries instead, as well as to Leningrad, which, after the war, was strategically supported by the Soviet Union. Königsberg's assessment was based on the fact that direct rail connections between Königsberg and the Ukraine were interrupted due to the traffic policy measures of Poland. This meant that transport of Ukrainian grain and legumes had to be diverted, thus elevating its cost [79]. In April 1929, the Oberpräsident of East Prussia and the Mayor of Königsberg visited Moscow to meet with high-ranking Soviet politicians with the intention of further promoting trade relations between East Prussia and the Soviet Union [80]. In a confidential meeting at the Foreign Ministry (Narkomindel) in Moscow on 8 April, Oberpräsident Ernst L. Siehr urgently requested the Soviet Government to honour the agreements of the German-Soviet commercial treaty of 1925, especially with regard to its advantages for the port of Königsberg concerning rail transport. In order to resume timber-floating on the Niemen River which had been interrupted by the Polish-Lithuanian conflict over Vilna, Siehr also emphasized the necessity of Soviet political influence exerted over Poland [25, p. 744; 81]. The Narkomindel, represented by Boris S. Stomonjakov, showed great sympathy for the economic situation of East Prussia, but cautiously avoided to give a concrete statement on this matter. Stomonjakov hinted at the fact that Moscow's economic interests were not fully compatible with those of Königsberg [81].

Conclusion

After the First World War, East Prussia aimed to re-establish its previous trade relations with the regions of the former Russian Empire. The intensive struggle for survival in which the local and regional governments of Königsberg and its economic representatives were involved resulted from the fact that the province now formed an exclave – a unique situation not only in the history of Prussia, but also in the history

of Germany. Owing to the unsolvable territorial conflicts in Eastern Europe, all attempts to come to terms with the situation and its implications were doomed to have only very limited success.

References

1. The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, signed at Versailles, June 28th 1919; cf. Reichsgesetzblatt [RGBl.] 1919. – P. 687.
2. Hertz-Eichenrode D. Politik und Landwirtschaft in Ostpreußen 1919-1930 / D. Hertz-Eichenrode. – Köln/Opladen, 1969. – 351 s.
3. Shindo R. Ostpreußen, Litauen und die Sowjetunion in der Zeit der Weimarer Republik / R. Shindo. – Berlin, 2013; Shindo R. Die Erweiterung der Befugnisse des Oberpräsidenten der Provinz Ostpreußen in der Weimarer Republik / R. Shindo // 750 Jahre Königsberg / B. Jähnig (ed.). – Marburg, 2008. – P. 541-585; Shindo R. Das Binnenschiffahrtsabkommen von 1923/24. Deutsch-litauische Verständigungsversuche im Schatten der Memelkonventionsverhandlungen / R. Shindo // Memel als Brücke zu den baltischen Ländern / B. Jähnig (ed.). – Osnabrück, 2011. – P. 205-225.
4. RGBl. 1921. – P. 1070, Abkommen zwischen Deutschland, Polen und der Freien Stadt Danzig über den freien Durchgangsverkehr zwischen Ostpreußen und dem übrigen Deutschland, 21 April 1921.
5. Wyszomirski C. Wirtschaft und Verkehr in der Provinz Ostpreußen / C. Wyszomirski // Archiv für Eisenbahnwesen 74, 1964. – P. 438-472.
6. Holtz L. Der Eisenbahnverkehr Ostpreußens vor und nach dem Kriege / L. Holtz // Ostpreußen. Wirtschaft und Verkehr / O. Blum (ed.). – Berlin, 1926. – P. 23-29.
7. Kunigk-Helbing L. Stuhm – ein westpreußischer Kreis im Spiegel der Plebiszits / L. Kunigk-Helbing // Die Volksabstimmung 1920 / Ed. by B. Jähnig. – Marburg, 2002. – P. 93-111.
8. Ostpreußens Abschnürung von der Weichsel abgefaßt auf Grund amtlicher Quellen. – Berlin, 1922.
9. Wilson W. Memoiren und Dokumente über den Vertrag zu Versailles / W. Wilson / R. St. Backer (ed.). – Vol. II. – Leipzig, 1923. – P. 331 ff.
10. Volz J. Die Frage der Internationalisierung der Weichsel / J. Volz. – Danzig, 1932. – P. 49-60.
11. Art. 264-281 of the Peace Treaty of Versailles.
12. Art. 321-386 of the Peace Treaty of Versailles.
13. Hiden J. The Baltic States and Weimar Ostpolitik / J. Hiden. – Cambridge, 1987. – 281 p.
14. Friederichs H. Ostpreußens Holzhandel und Holzindustrie. Die gegenwärtige Lage im Vergleich zur Vorkriegszeit / H. Friederichs. – Berlin und Königsberg, 1931.
15. Pfeifer B. Holzhandel und Holzindustrie Ostpreußens / B. Pfeifer. – Jena, 1918.
16. Siehr E. L.: Ostpreußen nach dem Kriege/ E. L. Siehr // Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preußenlande, Landeshauptmann der Provinz Ostpreußen (ed.). – Königsberg, 1931. – P. 656-672.
17. Senn A. E. The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question 1920-1928 / A. E. Senn. – Leiden, 1966; Łossowski P. Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883-1939 / P. Łossowski. – Warszawa, 1985.
18. Die Tätigkeit des Völkerbundes. – Vol. II (1922). – No. 2. – P. 271.
19. Die Tätigkeit des Völkerbundes. – Vol. III (1923). – No. 3. – P. 70; No. 4. – P. 95.
20. Žalys V. Ringen um Identität. Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Memelgebiet keinen Erfolg hatte / V. Žalys. – Lüneburg, 1993; Plieg E.-A. Das Memelland 1920-1939 / E.-A. Plieg. – Würzburg, 1962.
21. BA Berlin [= Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde], R 5/404, Memorandum concerning the meeting in the German Foreign Office on 1 November 1922 (6 November 1922).

22. BA Berlin, R 5/404, OPO [= Oberpräsident der Provinz Ostpreußen] to RVM [= Reichsverkehrsministerium], 28 December 1922; GStA Berlin [= Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz], XX. HA, Rep. 2II, no. 2093, fol. 45, OPO to RVM, 28 December 1922; *ibid.*, fol. 15, Tilsit Chamber of Commerce, 8 November 1922; *ibid.*, fol. 17, Königsberg Chamber of Commerce, 24 November 1922.
23. GStA Berlin, I. HA, Rep. 203, no. 117/2, OPV [= Ostpreußische Vertretung], 5 January 1923.
24. GStA Berlin, I. HA, Rep. 203, no. 126, Memorandum concerning the meeting in the German Foreign Office, OPV, 23 February 1923.
25. Shindo R. Ostpreußen, Litauen und die Sowjetunion in der Zeit der Weimarer Republik / R. Shindo. – Berlin, 2013.
26. BA Berlin, R5/404, Memorandum, RVM, 3 January 1923.
27. Treaty of Versailles, Art. 342.
28. Decision of the Conference of Ambassadors with regard to Memel, Paris, on 16 February 1923 // The Question of Memel. Ed. by the Lithuanian Ministry of Foreign Affairs. – London, 1924. – P. 62 f; First Draft of Memel Convention with Lithuania proposed by the Conference of Ambassadors, on 25 March 1923 // The Question of Memel. Ed. by the Lithuanian Ministry of Foreign Affairs. – London, 1924. – P. 78-84 (Art. 37).
29. GStA Berlin, I. HA, Rep. 203, no. 117/2, OPV, 5 January 1923; GStA Berlin, I. HA, Rep. 120, CXIII, 6b 56, vol. 1, OPO, 29 March 1923.
30. BA Berlin, R 5/1382, RVM to OPO, 29 May 1923; BA Berlin, R 5/405, RVM, 17 May 1923; Shindo R. (2013). – P. 291 ff.
31. RGBl. 1924, II, P. 205.
32. PA AA [= Political Archives of the Federal Foreign Office, Germany], German Embassy in Kowno, 130, AA [= German Foreign Office], 27 August 1923, enclosure, duplicate, exchange of diplomatic notes, Stockhammern and Schaulis, 1 June 1923.
33. PA AA, German Embassy in Kowno, 130, 18 June 1923; GStA Berlin, I. HA, Rep. 120, CXIII, 6b 56, vol. 2, PreußHM [= Prussian Ministry of Commerce], 15 June 1923.
34. GStA Berlin, I. HA, Rep. 203, no. 126, RVM, 15 June 1923; GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2093, fol. 138, RVM (Oeser), 15 September 1923.
35. GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2093, fol. 200, contract, 28 September 1923; BA, R 5/1382, contract, 28 September 1923; PA AA, German Embassy in Kowno, 130, contract, 28 September 1923.
36. Lietuvos sutartys, su svetimomis valstybėmis (Recueil des Traités, conclus par la Lithuanie avec les Pays Étrangers), vol. I: 1919-1929, Kaunas 1930, no. 39, P. 233f; Robinson J. Tabelle der bis Ende 1932 von Litauen abgeschlossenen Staatsverträge in chronologischer Reihenfolge / J. Robinson // Zeitschrift für Ostrecht, 7 (1933). – P. 789-813.
37. The official original document signed by the Prime Minister of Lithuania, Galvanauskas, on 26 March 1923 see PA AA, German Embassy in Kowno 130; transcripts in BA Berlin, R 5/407 and GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2093; cf. BA Berlin, R 5/407, German Envoy (Olshausen), 29 March 1924.
38. GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2093, fol. 232, RVM (Oeser) to all Reich ministers and others, 3 April 1924; BA Berlin, R 5/407, RVM (Oeser), 3 April 1924; Shindo R. (2013). – P. 337.
39. Documents diplomatiques. Question de Memel, Ministère des Affaires Étrangères, 2 vol., République de Lithuanie, Kaunas 1924, N° 15, Procès-Verbal de la huitième séance (publique) de la vingt-huitième session du Conseil, tenue à Genève, 14 March 1924. – P. 123-129.
40. League of Nations. Treaty Series [= LNTS], vol. 29, p. 86, no. 736: Convention concerning the Territory of Memel, 8 May 1924, Annex III: Transit Traffic.
41. LNTS, vol. 7, p. 11, no. 171: Convention and Statute on Freedom of Transit, at Barcelona, 20 April 1920.
42. Die Tätigkeit des Völkerbunds. – Vol. VIII (1928). – No. 8. – P. 315-319.

43. Report of the Advisory and Technical Committee for Communications and Transit, Geneva, September 4th, 1930 // Permanent Court of International Justice, Ser. C, XXIInd Session 1931, no. 54 [= P.C.I.J. Ser. C, No. 54], Railway traffic between Lithuania and Poland, Advisory opinion of October 15th, 1931. – Leiden, 1932. – P. 33.
44. World Court Reports. A collection of the judgments, orders and opinions of the Permanent Court of International Justice / Edited by M. O. Hudson. – Vol. II. – Washington, 1935. – No. 34: Railway traffic between Lithuania and Poland (Railway sector Landwarów-Kaisiadorys). – P. 749-761.
45. Gause F. Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen / F. Gause. – Vol. I: Von der Gründung der Stadt bis zum letzten Kurfürsten. – 3rd edition. – Köln, 1996.
46. Manthey J. Königsberg. Geschichte einer Weltbürgerrepublik / J. Manthey. – München, 2005.
47. Moeller B. Ostpreußen einst und Ostpreußen jetzt / B. Moeller // Ostpreußen. Wirtschaft und Verkehr / O. Blum (ed.). – Berlin, 1926. – P. 4-10.
48. RGBl. 1894, p. 153, no. 2148: Handels- und Schiffahrtsvertrag zwischen Deutschland und Rußland, 10 February / 29 January 1894.
49. Simon F. Die Kooperation der Kaufmannschaft und die Handelskammer zu Königsberg i Pr. 1823-1923 / F. Simon. – Königsberg, 1923. – P. 56.
50. Jahresbericht der Industrie- und Handelskammer zu Königsberg i Pr. für 1924. – Königsberg, 1925. – P. 19.
51. Benecke F. Die Königsberger Börse / F. Benecke. – Jena, 1925. – P. 63 ff.
52. Königsberg und das Russengeschäft // Der Ost-Europa-Markt. – Vol. 8. – No. 1 (on 1 October 1927). – P. 1.
53. GStA Berlin, XX.HA, Rep. 2II, no. 2084, vol. 2, Königsberg Chamber of Commerce, 3 April 1918.
54. RGBl. 1918, p. 1010, no. 6428: Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und der Ukrainischen Volksrepublik andererseits, in Brest-Litowsk, 9 February 1918.
55. RGBl. 1918, p. 654, no. 6354: Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und Rußland andererseits, 7 March 1918.
56. Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges / W. Baumgart. – Wien und München, 1966.
57. Jahresbericht der Industrie- und Handelskammer zu Königsberg i Pr. für 1924. – Königsberg, 1925. – P. 13.
58. The Cambridge History of Russia. – Vol. III: The Twentieth Century / R. G. Suny (ed.). – Cambridge, 2006. – P. 157 ff.
59. Magocsi P. R. A History of Ukraine. – Toronto, Buffalo and London, 1996. – P. 502 ff.
60. Die Verwaltung der Stadt Königsberg i Pr. nach dem Kriege. – Königsberg, 1924. – P. 71.
61. GStA Berlin, I. HA, Rep. 90 A, no. 1066, the Königsberg Chamber of Commerce, 27 January 1920.; Vossische Zeitung, 16 February 1920.
62. Richter F. Beiträge zur Industrie- und Handwerks Geschichte Ostpreußens 1919-1939 / F. Richter. – Stuttgart 1988. – P. 68.
63. Lohmeyer H. Einleitung // Königsberg in Preußen. Werden und Wesen der östlichen deutschen Großstadt. – Königsberg, 1924. – P. 7 f.
64. GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2066, Report, die Ostmesse (Wiegand) to OPO, 2 November 1920.
65. Vierte Deutsche Ostmesse. Begrüßung der auswärtigen Gäste // Königsberger Hartungsche Zeitung, no. 89, 22 February 1922; GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2066, Report on the Ostmesse from 19 to 24 February 1922.
66. Das Wirtschaftsinstitut für Rußland, Finnland, Estland, Lettland, Litauen und Polen // Der Ost-Europa-Markt. – Vol. 2. – No. 8, 15 January 1922; Meßamt Königsberg (ed.): Wirtschaftsinstitut für Rußland und die Randstaaten. – Königsberg, 1922. – P. 2.

67. GStA Berlin, I. HA, Rep. 120, CXIII. 1, no. 186, fol. 163f., Wirtschaftsinstitut für Rußland und die Oststaaten, November 1929.
68. Der Ost-Europa-Markt (OEM) (Journal, Königsberg 1920 ff.).
69. Der Ost-Europa-Markt, 1924, no. 19.
70. Die Landwirtschaftsausstellung der Deutschen Ostmesse. Reichskanzler Cuno über die Bedeutung der Deutschen Ostmesse // OEM, vol. 3, no. 19, 1 July 1923, pp. 1 ff.; GStA Berlin, I. HA, Rep. 87B, no. 19384, the Chamber of Agriculture of East Prussia, 26 July 1923.
71. Die Deutsche Ostmesse auf der Moskauer Ausstellung // OEM, vol. 3, no. 21, 1 August 1923, P. 8.
72. RGBI. 1926, II, pp. 2ff. (pp. 32f.)
73. PA AA, R 23852, RVM, Memorandum concerning the German-Soviet meeting on 18 December 1924.
74. PA AA, R 23853, AA, Memorandum concerning the meeting on 22 April 1925; PA AA, R 23937, Telegram from Berlin to German Delegation in Moscow, 28 September 1925.
75. PA AA, R 23853, Telegram, Brockdorff-Rantzau on 1 October 1925.
76. Exchange of diplomatic notes (confidential) between Brockdorff-Rantzau and Litvinov, on 12 October 1925, Note no. 9, see Reichsrat 1925, no. 155, AA to Reichsrat, 6 November 1925, Entwurf eines Gesetzes über die deutsch-russischen Verträge vom 12. Oktober 1925, Vertrauliche Protokolle und vertraulicher Notenwechsel, BA Berlin, R 43 I/134, AA to Staatssekretär in der Reichskanzlei, 30 October 1925; BA Berlin, R 9215/243; GStA Berlin, I. HA, Rep. 120, CXIII, 6a 35a, vol. 3; cf. Deutsch-Sowjetische Beziehungen 1922-1925, Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der DDR und Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der UdSSR (ed.), vol. 2, Berlin 1978, doc. 399, pp. 816 ff. (see pp. 825f.); Shindo R. (2013), pp. 697ff. and p. 872.
77. Der Königsberger Russenkredit. Eine Darstellung des Magistrats // Königsberger Hartungsche Zeitung, no. 400, 27 August 1926.
78. Kutschke C. Königsberg als Hafenstadt / C. Kutschke. – Königsberg, 1930.
79. GStA Berlin, XX. HA, Rep. 2II, no. 2084, vol. 3, fol. 307, Magistrat Königsberg, 5 January 1928.
80. GStA Berlin, I. HA, Rep. 87B, no. 7713, fol. 135ff., Report on the visit to Russia, OPO, 12 May 1929.
81. GStA Berlin, I. HA, Rep. 87B, no. 7713, fol. 125ff., German Embassy in Moscow (Dirksen) to AA, 16 April 1929; Shindo R. (2008), pp. 541ff.

Шиндо Р. Східна Пруссія, Литва і Радянський Союз після Першої світової війни: зовнішня стратегія німецького ексклаву в 1920-і рр.

Автор аналізує зовнішньополітичну стратегію Східної Пруссії. Особлива увага приділяється шляхам та стратегіям, якими Східна Пруссія намагалася подолати політичні та економічні труднощі, які виникли після того, як вона опинилася оточеною з усіх боків іноземними державами упродовж 1920-х рр. Після Першої світової війни, метою Східної Пруссії було відновлення своїх попередніх торговельних відносини з регіонами колишньої Російської імперії. Інтенсивна боротьба за виживання, в якій брали участь місцеві і регіональні органи влади Кенігсберга і його економічні представники призвела до того, що провінція сформувалася як ексклав, що було унікальним не тільки в історії Пруссії, але і в історії Німеччини. Через нерозв'язні територіальні конфлікти у Східній Європі, всі спроби дійти згоди в даній ситуації були не повною мірою успішними.

Ключові слова: Перша світова війна, Східна Пруссія, Польща, Литва.

Шиндо Р. Восточная Пруссия, Литва и Советский Союз после Первой мировой войны: внешняя стратегия немецкого эксклава в 1920-е гг.

Автор анализирует внешнеполитическую стратегию Восточной Пруссии. Особое внимание уделяется путям и стратегиям, с помощью которых Восточная Пруссия старалась преодолеть политические и экономические проблемы, которые возникли после того, как она была полностью окружена иностранными государствами на протяжении 1920-х гг. После Первой мировой войны, целью Восточной Пруссии было вновь восстановить свои предыдущие торговые отношения с регионами бывшей Российской империи. Интенсивная борьба за выживание, в которой принимали участие местные и региональные органы власти Кенигсберга и его экономические представители привела к тому, что провинция сформировалась как эксклав, что было уникальным не только в истории Пруссии, но и в истории Германии. Из-за неразрешенных территориальных конфликтов в Восточной Европе, все попытки прийти к соглашению в данной ситуации были не в полной мере успешными.

Ключевые слова: Первая мировая война, Восточная Пруссия, Польша, Литва.

УКРАЇНА У СВІТІ

УДК 94 (100)

Дацків І.Б.

ЗУНР У БОРОТБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1919 Р.

У статті досліджуються події, що відбувались після Першої світової війни та безпосередньо впливали на долю Західноукраїнської Народної Республіки. Особлива увага приділяється глибокому переосмисленню зовнішньополітичних чинників визвольних змагань у 1918-1921 рр. Аналізуються дипломатичні заходи ЗУНР в обороні державності на Паризькій мирній конференції. Детально розглянуто діяльність українських дипломатів на конференції, їх намагання захистити право галицьких українців на самовизначення. Це був перший вихід дипломатії ЗУНР на міжнародну арену й активна участь української делегації в роботі конференції поряд із провідними державами світу. Підкреслено, що в Парижі держави-переможниці розглядали українську проблему в антибільшовицькому аспекті, покладаючись здебільшого на Польщу, Румунію та білу Росію, ніж на ЗУНР.

Ключові слова: ЗУНР, Галичина, Антанта, Паризька конференція, дипломатичні відносини, делегація, дипломатична місія.

Вироблення і втілення засад зовнішньої політики України на сучасному етапі має іманентну потребу в ґрунтовному вивченні традицій дипломатичної діяльності національних урядів України. Складний і повчальний досвід дипломатії періоду національно-визвольних змагань початку ХХ ст. привертає до себе увагу як органічна складова багатогранного процесу українського державотворення. Ретроспективний аналіз міжнародної діяльності незалежних українських урядів, їхніх здобутків і прорахунків надзвичайно важливий в контексті винесення уроків для сучасності, оскільки дає змогу запобігти можливим помилкам і невдачам, краще зрозуміти джерела української дипломатії та її традиції. Розгляд українського питання та його місця у політиці великих держав, аналіз їх геополітичних устремлінь у Центрально-Східноєвропейському регіоні та підвалин зовнішньополітичних концепцій конче необхідні для розуміння основних тенденцій сучасних інтеграційних процесів у Європі та світі.

Зовнішньополітична активність України та її дипломатична боротьба в добу національно-визвольних змагань потребують подальшого глибокого дослідження на підставі аналізу тематичних напрацювань української та зарубіжної історіографії, узагальнення і переосмислення уже відомих уявлень і тверджень на основі введення у науковий обіг нових історичних джерел.

Отже, дослідження цієї проблеми є важливим і актуальним не лише в контексті історичного вивчення історії української дипломатії, але й з погляду з'ясування внеску України в європейський політичний простір.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності та історизму. При розв'язанні дослідницьких завдань були використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, зокрема, аналіз, синтез, порівняння, а також описовий і системно-структурний методи. Використані в дослідженні джерела, матеріали та наукові узагальнення дозволяють відтворити важливий етап діяльності дипломатичної служби України.

Мета статті полягає, насамперед, у детальному огляді та аналізі подій, які впливали на долю ЗУНР. Особлива увага приділяється глибокому переосмисленню зовнішньополітичних чинників визвольних змагань у 1918-1921 рр. Детально розглянуто діяльність українських дипломатів на Паризькій мирній конференції, їх намагання захистити право галицьких українців на самовизначення.

З першого дня існування Західноукраїнської Народної Республіки (1 листопада 1918 р.) її політичному проводу довелося зосередити першочергову увагу на зовнішньополітичній діяльності. Слід було насамперед домогтися визнання ЗУНР країнами-переможцями у Першій світовій війні (Антанта, США) й за їх сприяння припинити агресію з боку Польщі. Отже, Національна рада під проводом Є. Петрушевича й уряд К. Левицького терміново приступили до формування зовнішньої політики ЗУНР, визначення її пріоритетів та створення дипломатичної служби, яку очолив державний секретар закордонних справ В. Панейко. Саме він, як згадував К. Левицький, «на доручення державного секретаріату і Національної ради у Львові іменем ЗУНР виїхав до Парижа на мирову конференцію, щоби добиватися державної незалежності ЗУНР у побідних держав, що скликали були цю мирову конференцію, зокрема у членів Найвищої ради, з огляду на те, що Польща пішла війною проти західноукраїнської держави» [1, с. 3-4].

Перший вихід дипломатії ЗУНР на міжнародну арену й участь західноукраїнської делегації в роботі Паризької мирної конференції висвітлено в науково-історичних і мемуарних працях, перш за все, колишніх громадсько-політичних діячів і дипломатів ЗУНР. Важливі аспекти проблеми розглядали К. Левицький, С. Витвицький, О. Назарук, М. Лозинський, С. Томашівський, Л. Цегельський [2]. Значну пізнавальну цінність містять праці українських істориків з діаспори І. Борщака, В. Косика, М. Дольницького, Т. Гунчака, М. Стахів та ін. [3]. Аналізуючи діяльність дипломатичної місії ЗУНР на Паризькій мирній конференції автори слушно відзначали, що участь галичан на високому міжнародному форумі, прямі переговори з главами держав Франції, Англії, США та Італії вивели українську проблему на розгляд світового співтовариства. І хоча поставлених завдань домогтися не вдалося, проблема Східної Галичини ще не раз виникала на порядку денному міжнародних конференцій та засідань Ліги Націй.

У радянській історіографії тривалий час діяльність галицьких дипломатів на Паризькій мирній конференції піддавалася гострій критиці і брутальній

фальсифікації. Тон задавали колективні багатотомні монографії з історії УРСР, громадянської війни 1917-1921 рр., а також праці М. Супруненка, Р. Симоненка, А. Лихолата, В. Маланчука, М. Герасименка, Б. Дудикевича та ін., які не добирали слів, тавруючи боротьбу дипломатів ЗУНР в обороні державності [4].

Після здобуття незалежності України позбавлені ідеологічного тиску вітчизняні історики і дослідники присвятили чимало праць проблемам зовнішньої політики ЗУНР та участі галицьких дипломатів у роботі Паризької мирної конференції. Серед них слід відзначити студії О. Павлюка, М. Литвина, С. Макарчука, О. Реєнта, В. Ададунова, В. Солдатенка та ін. [5].

На основі залучених нових, насамперед архівних, джерел вони висвітлили невідомі аспекти першого виходу на міжнародну арену дипломатії ЗУНР. Проте, дипломатична історія України, зокрема, зовнішня політика ЗУНР, усе ще потребує серйозного дослідження. Насамперед, на увагу істориків заслуговує її головний напрямок – забезпечення незалежності української держави шляхом вагомих дипломатичних акцій, якою була діяльність спеціальної місії у Парижі.

Паризька мирна конференція відкрилася 18 січня 1919 р. і тривала з перервами до 21 січня 1920 р. У її роботі взяли участь 27 держав, які воювали на боці Антанти й були залучені до вирішення проблем повоєнного устрою європейського континенту. Домінуючий вплив на діяльність керівних органів конференції безперечно мали президент США В. Вільсон та прем'єр-міністри Франції Ж. Клемансо, Великої Британії – Д. Ллойд-Джордж та Італії – В. Орландо, які склали Найвищу раду або Раду чотирьох [6, с. 369].

Відомий галицький дипломат М. Лозинський зауважував, що тодішнє світове суспільство, зокрема українське, сподівалися побачити конференцію «як збір рівноправних делегацій усіх тих дотеперішніх і нових держав, які заінтересовані в заключенні мира і впорядкуванню міжнародних відносин». Проте, насправді, Паризька мирна конференція являла собою «трибунал, зложений у першій мірі з делегацій так званих «головних держав Антанти», себто Англії, Франції, Америки, Італії і Японії; далі з делегацій цілого ряду менших держав, які або дійсно вели війну на стороні головних держав Антанти, або формально прилучилися до них, не маючи нагоди вести війни; в кінці з делегацій тих нових держав, які постали наслідком побіди головних держав Антанти та які Антанта признала своїми союзниками (Чехословаччина і Польща) [7, с. 113].

Іншу групу делегацій склали представники переможених центральних держав – Німеччини, Австрії, Угорщини, Болгарії, Туреччини, які повинні були підписати без обговорення представлений учасниками Паризької конференції мирний договір. До третьої групи делегацій, які прибули в Париж для вирішення власних проблем, слід зарахувати представників нових країн, що

виникли на руїнах Російської імперії. Серед них були дипломати Української Народної Республіки, до яких приєдналася й делегація ЗУНР. Держави Антанти і США не вважали їх противниками, водночас не визнаючи їх суверенітету.

Негативне ставлення до УНР було наслідком укладення сепаратного Брестського миру у лютому 1918 р. із блоком Центральних держав, а також боротьба за повну незалежність, тоді як Антанта докладала чимало зусиль (дипломатичних і військових) для відновлення єдиної Росії, допомагаючи Колчаку, Денікіну та іншим білим військовим формуванням. Відтак делегацію УНР запрошували лише на окремі засідання. Але проблема Східної Галичини та ЗУНР посіла помітне місце в діяльності конференції.

Одним із найважливіших чинників цього було геополітичне становище ЗУНР, адже молода українська держава опинилася у прицілі інтересів Антанти, яка будувала надійний бар'єр на шляху проникнення більшовизму в Європу. Головну роль у вирішенні українського питання відігравала позиція Франції, яка надавала значну морально-політичну і матеріальну допомогу Польщі та Румунії, і на думку якої зважали союзники, у першу чергу Англія й США. «Світова війна, – як слушно зауважує В. Ададуров, – перетворила Францію на наймогутнішу військово-політичну силу континентальної Європи, радикальним чином зміцнивши її вплив на вирішення актуальних проблем міжнародного життя» [8, с. 19].

Варто відзначити, що цю роль Франції визнавали всі запрошені делегації, які в першу чергу намагалися отримати аудієнцію у Ж. Клемансо та схилити його на свій бік. Коли у Париж прибув президент США В. Вільсон, який розраховував на крісло голови конференції, Ж. Клемансо одразу ж «поставив його на місце» заявою, що головуватиме саме він як глава держави, де проходить міжнародний форум. За пропозицією Ж. Клемансо було створено Раду десяти для підготовки умов договору з окремих проблем і Раду чотирьох, яка їх затверджувала. Відтак державний секретар США Р. Лансінг слушно відзначав, що «домінуючою фігурою на Паризькій конференції... найсильнішим із сильних людей, які брали участь у паризьких переговорах був безперечно Ж. Клемансо» [9, с. 242].

Керівництво Франції в особі президента Ж. Клемансо зробило ставку на сильну союзню Польщу й активно допомагало їй у війні проти ЗУНР. «Польща мала бути тим парканом, – зауважував згодом начальник штабу Української галицької армії генерал В. Курманович, – що поставить опір дальшому походу більшовизму на захід, що в той час мав свій зародок в осередку Європи – Бела Куна в Угорщині, Курта Аскера у Баварії» [10, с. 4]. Крім того, в особі сильної Польщі Франція отримувала протизагу Німеччині – своєму одвічному ворогові. Партнер Ж. Клемансо на переговорах у Парижі прем'єр Великої Британії Д. Ллойд-Джордж визнавав, що «створення великої Польщі було одним із головних намагань французької військової стратегії» [11, с. 270].

Іншою важливою причиною уваги головних учасників Паризької мирної конференції до західноукраїнської проблеми було прагнення припинити широкомасштабну війну між Польщею й ЗУНР – безперечно, на вигідних для Варшави й Антанти умовах, залишивши за Польщею Львів і Прикарпатський нафтовий басейн – об'єкт французьких і британських капіталовкладень.

Ще одним фактором розгляду галицької проблеми на конференції була бурхлива діяльність із дискредитації ЗУНР польських представництв у Парижі і Лондоні, заснованих ще в роки Першої світової війни й очолюваних досвідченими громадсько-політичними діячами Р. Дмовським і К. Длуським, до яких після проголошення незалежності Польщі приєдналися військові аташе генерали Т. Розвадовський і Б. Рой та адмірал В. Ключковський.

Зрештою, у Парижі держави Антанти дотримувалися однозначної думки щодо відновлення Росії й негативно ставилися до виникнення на її території незалежних національних держав, зокрема й української. Вони не визнавали УНР, мотивуючи це фактом підписання сепаратного Брестського миру, проте прагнули вичленити з українського питання східногалицьку проблему. У результаті широкомасштабної діяльності дипломатичної місії ЗУНР та залучення зусиль української діаспори у США й Канаді, за слушним зауваженням О. Павлюка, «східногалицька проблема була єдиною справою, в якій Паризька конференція офіційно зносилася з українською делегацією» [12, с. 118].

Визначну роль у вирішенні глобальних завдань Паризької конференції відіграв президент США В. Вільсон. До речі, Ж. Клемансо був дуже незадоволений його приїздом у Париж. У листі до Д. Ллойд-Джорджа він писав: «Не приховуватиму від Вас, що вважаю його присутність і небажаною, і неможливою» [11, с. 133].

Причинами такої реакції глави французької держави, насамперед, були ідеї В. Вільсона щодо повоєнного устрою Європи і світу взагалі, викладені у відомих «Чотирнадцяти пунктах», які з ентузіазмом зустріли поневолені народи Росії і Австро-Угорщини, зокрема українці, адже у пунктах В. Вільсона йшлося про право народів на самовизначення та створення міжнародного представницького органу – Ліги Націй.

В. Вільсон своїми ідеями намагався вивести США в лідери світу. І для цього були підстави, адже доля США у світовому промисловому виробництві становила з видобутку вугілля 46,6%, з виплавки чавуну 51%, сталі 50,8%, видобутку нафти 74,3%, випуску автомобілів 85%. Країни Антанти заборгували США 9,5 млрд дол. [13, с. 202].

Відтак президент ЗУНР Є. Петрушевич і голова уряду К. Левицький, насамперед, розраховували на підтримку президента США. Сподівання керівників ЗУНР ґрунтувалися не лише на деклараціях американського президента, але також на активній діяльності заокеанської української діаспори.

Утворення незалежної ЗУНР та запекла боротьба галичан викликала хвилю національно-патріотичних почуттів українців у США і Канаді, настрої й думки яких висловила газета «Український голос»: «Гарматна війна закінчилася, однак заведення справедливості, переміна границь і освободження поневолених народів доперва починається. Наші родини в Європі через століття добивалися освободження і тепер спільно з іншими поневоленими народами звертаються до делегатів на мировій конференції.... Тому ми мусимо помочи своїм родимцям в Європі у сій справі. За допомогою преси й іншими способами мусимо предложити справу наших родимців в Європі перед співгромадянами і правительством. Мусимо вислати також делегата на мирову конференцію, аби інформувати урядових делегатів аліантських держав про справу України і щоби допомогти українським урядовим делегатам уложити справу освободження України» [14].

Організатором і координатором різноманітних акцій на підтримку дипломатичних зусиль ЗУНР у США був Український народний комітет на чолі з П. Понятишином, який ще до відкриття конференції у Парижі разом із О. Лотоцьким та С. Ядловським прибув до Вашингтона й встановив зв'язок із сенатським комітетом у закордонних справах, що формував міжнародну політику США. Керівникам УНК вдалося схили на свій бік кількох впливових сенаторів, зокрема майбутнього президента Ф. Рузвельта, який під час дискусії у сенаті заявив: «Фінляндія, балтійські провінції, Литва й Україна мусять бути незалежними» [14].

Українська делегація мала плідні переговори з державним секретарем США і учасником Паризької конференції Р. Лансінгом, який на офіційний лист УНК заявив про цілковиту підтримку України, але лише у федерації з Росією. Тоді українці, дізнавшись, що президент В. Вільсон пароплавом вирушає в Європу на конференцію, вручили в порту меморіал УНК із вимогами позитивно вирішити питання УНР і ЗУНР, насамперед, визнати право на самовизначення. Крім того, як писала «Свобода» 19 березня 1919 р., Український народний комітет надіслав до Парижа делегацію у складі К. Білика та конгресмена Дж. А. Геміла із завданням «заступати домагання і бажання українців в З'єднаних Державах, та допомагати українській мирній делегації в її праці та заходах, а також нав'язувати зносини між рідним краєм і українцями в Америці». Невдовзі до них приєдналася делегація українців із Канади – О. Мегас та І. Петрушевич, – які мали контакти з прем'єр-міністром Канади Р. Боденом, а через нього – з Д. Ллойд-Джорджем.

Діяльність діаспорних делегацій певним чином впливала на позиції В. Вільсона і Д. Ллойд-Джорджа, які не завжди підтримували думку Ж. Клемансо, а подеколи вступали з ним у гострі дискусії з української проблеми. Зокрема, так сталося на одному із засідань конференції 14 березня 1919 р., коли розглядалася концепція В. Вільсона щодо самовизначення народів. Глави США й Англії окреслили пункти, за якими це

право мали народи, що переважали чисельно на певній території, мали інші походження й історію, ніж панівна нація, свою мову, віру, духовну й матеріальну культуру. Оскільки населення Східної Галичини повністю відповідало цим умовам, В. Вільсон і Д. Ллойд-Джордж на першому етапі роботи конференції не підтримували зазіхань Польщі на українські землі, що не сподобалось Ж. Клемансо. Дипломати ЗУНР намагалися використати найменші можливості для позитивного вирішення української проблеми, хоча це й було пов'язано з великими труднощами [15, с. 33-35].

Отже, у такій ситуації 18 січня 1919 р. відбулося урочисте відкриття Паризької мирної конференції, сформовано головний керівний орган – Раду десятиох та 52 комісії, на яких покладалося завдання підготовки мирного договору з окремих проблем: Ліги Націй, державних кордонів, репарацій та ін. 24 березня було створено Раду чотирьох, яка працювала у закритому режимі й ухвалювала вирішальні постанови. Головна увага конференції була зосереджена на «російському питанні», визначенні кордонів, репараціях, утворенні Ліги Націй. Позапланове українське питання виникло за ініціативи делегації УНР.

20 листопада 1918 р., ще до перемоги антигетьманського повстання, провідні діячі Директорії УНР В. Винниченко, Ф. Швець та О. Андрієвський звернулися до держав Антанти і висловили сподівання, «що свободолюбиві і демократичні правительства народів світу цілком зрозуміють прагнення українського народу і виявлять природну готовність допомогти йому закінчити державну будову у молодій Українській Народній Республіці» [16, арк. 3-4].

У наступному зверненні Директорія УНР відзначала: «Спираючись на принципи самовизначення народів, висловлені президентом великої Американської Республіки Вільсоном, [Директорія] звертається до народів усього світу та до їх високих правительств із братнім щирим привітом і закликом до підтримання добросусідських, дружніх, приязних зносин з українським народом, Українською Народною Республікою,... яка вже готова зараз відповідно прийняти представителів інших правительств і натовість послати своїх» [17, арк. 2-4].

Проте звернення та інші акції УНР із метою отримати запрошення на Паризьку мирну конференцію залишилися без уваги з боку її організаторів. За цих умов 29 грудня 1918 р. голова Ради Народних Міністрів і міністр закордонних справ УНР Б. Чеховський вислав до Парижа надзвичайну дипломатичну місію на чолі з Г. Сидоренком та А. Петрушевичем (син президента ЗУНР Є. Петрушевича), які дісталися до Франції лише 20 січня 1919 р. До складу делегації ввійшли також галичани С. Томашівський, М. Лозинський, М. Рудницький, О. Кульчицький та як військовий консультант державний секретар військових справ ЗУНР полковник Д. Вітовський. Делегацію УНР поповнили Д. Ісаєвич, В. Матюшенко, О. Шульгин, А. Марголін, С. Шелухин, П. Дідушок. Обидві українські делегації тісно

співпрацювали. Також до них долучилися представники заокеанської діаспори К. Білик, І. Петрушевич, сенатор Дж. Геміль, які сприяли зв'язкам українців з урядовими делегаціями США і Канади, часто були перекладачами й радниками [18].

Оскільки українська делегація прибула на Паризьку конференцію без формального запрошення, а відтак, не була визнана повноправним учасником, її члени розгорнули активну пропагандистську діяльність, нав'язали стосунки з делегаціями Азербайджану, Білорусії, Грузії, Естонії, Латвії та інших держав, які постали на руїнах Російської імперії, боролися за незалежність і не були визнані й запрошені на конференцію. Наддніпрянці та особливо галичани шукали контактів із членами делегацій великих держав. Їм вдалося схилити на свій бік деяких впливових дипломатів. Так, полковник М. Гауз (приятель і радник В. Вільсона) не без впливу українців, за висновком І. Борщака, «до української, спеціально до галицької, справи ставився із симпатією, бо вважав, що домагання українців справедливі.... Йому головне треба завдячити, що В. Вільсон слідкував за галицькою справою». Прихильно до українських прагнень щодо незалежності ставився впливовий голова американської експертної комісії І. Бауман. Натомість Д. Ллойд-Джордж, який, як слушно зауважував І. Борщак, не мав ані симпатій, ані антипатій до України, але йшов у річищі традиційної англійської політики й з усіх делегатів найбільш вороже ставився до того, щоб віддати Східну Галичину Польщі, що у принципі відповідало прагненням галичан [19, с. 111-112].

Першим офіційним виступом української делегації у Парижі стала нота від 10 лютого 1919 р., виголошена Г. Сидоренком, в якій було викладено історію України як незалежної у минулому держави, вимогу про визнання УНР і прохання допустити до участі в роботі конференції. Аргументи представників УНР, що республіка веде боротьбу проти більшовицької Росії власне на боці Антанти, а також пропозиції визнати незалежність усіх утворених на території колишньої Російської імперії національних держав і створити їх федерацію антибільшовицького спрямування не змогли вплинути на провідні держави, насамперед Францію, які вбачали вирішення «російського питання» у відновленні єдиної Росії. Саме на початок 1919 р. припала найбільш активна допомога Антанти і США військам О. Колчака, А. Денікіна та інших білих генералів.

Слід відзначити, між делегаціями УНР і ЗУНР в Парижі не було досягнуто повного розуміння й хоча 22 січня 1919 р. відбулося урочисте підписання Акту злуки, Є. Петрушевич зберігав свій галицький уряд і формував зовнішню політику, яка не завжди збігалася з курсом УНР.

Пізніше міністр закордонних справ УНР В. Темницький визнавав, що об'єднання республік відбулося «похапцем», маса справ залишилася неврегульованою, було дві армії і дві закордонні політики.

Це стало особливо очевидним, коли Паризька конференція розпочала розгляд східногалицького питання у зв'язку з намаганнями припинити польсько-українську війну. Варто зауважити, що до цього кроку конференцію підштовхували неодноразові дипломатичні західноукраїнські ноти до керівників держав Антанти і США. У ноті до В. Вільсона Є. Петрушевич писав: «Утворивши державу 19 листопада 1918 р. у Львові, ми визначили границю цієї держави дотримуючись справедливих принципів Ваших, пане президенте». Є. Петрушевич просив допомогти ЗУНР, припинити агресію Польщі й виступити арбітром українсько-польського конфлікту [20, с. 168-171].

Відчувши зацікавленість учасників Паризької конференції східногалицькою проблемою, що яскраво проявилася у створенні 29 січня 1919 р. в її рамках спеціальної комісії щодо польських справ під головуванням досвідченого французького дипломата Ж. Камбона, у формуванні міжсоюзної місії у Варшаві очолюваною Ж. Нулансом та великої (70 членів) місії у справах українсько-польського конфлікту на чолі з генералом Ю. Бартелемі, дипломатія ЗУНР відчутно посилила свою діяльність. Її важливим напрямком було нейтралізувати польську пропаганду, яка дезорієнтувала учасників конференції.

Необхідно визнати, що на відміну від керівництва ЗУНР Варшава, за влучним висловом М. Литвина, «спритно використала кон'юнктуру міжнародної ситуації та активізувала дипломатичні акції для забезпечення сприятливих зовнішніх умов державного відновлення, з визнання Польщі державами Європи і Америки» [21, с. 257].

Закордонні представництва Польщі, насамперед у Франції, утворення ЗУНР трактували як австро-угорську «інтригу», стверджуючи, що «100-тисячна» Українська галицька армія є згромадженням «українських націоналістичних банд» і діє під керівництвом австро-німецьких офіцерів. Поляки мали значні здобутки у військовій співпраці з Францією, де в період роботи конференції формувалася 60-тисячна польська армія генерала Ю. Галлера, що готувалася для перекидання на Галицький фронт.

Ще під час перших засідань конференції занепокоєні масштабами польсько-української війни емісари США, Англії і Франції прибули у Східну Галичину, де зібрали більш-менш правдиву інформацію про справжній стан речей. Зокрема, у середині грудня окупований поляками Львів відвідав англійський військовий аташе полковник Г. Вейд. Його переговори з Ю. Пілсудським, А. Шептицьким, М. Омеляновичем-Павленком та іншими і пропозиції полякам припинити війну викликали невдоволення Варшави. У листі до Лондону К. Длуському (19 січня) Ю. Пілсудський обурено писав: «Ліквідувати нашу війну з русинами полковник Г. Вейд хотів би у спосіб окупації Східної Галичини військом Антанти, а зокрема окупації Львова і Борислава». Міністр закордонних справ Великобританії лорд Гардінг відреагував на скаргу відкликанням Г. Вейда.

Після відвідин Галичини американській генерал Ф. Кернан у листі до президента В. Вільсона спростував поширюване поляками звинувачення галичан у більшовизмі. Член місії США у Парижі підполковник Е. Козярс, який побував у Галичині та Львові, доповідав главам конференції, що поляки навмисне вводять в оману керівництво міжнародного форуму щодо наявності в ЗУНР регулярної 100-тисячної армії. Але найважливішим його повідомленням, яке поставило польську делегацію у скрутне становище, була заява про участь армії генерала Ю. Галлера в бойових діях не проти більшовиків, для чого її власне й сформували, а проти Української галицької армії. Після цього польське командування вислало американця зі Львова як персону нон-грата [22].

Об'єктивна інформація представників США й Англії, а також активна пропагандистська діяльність української делегації в Парижі надзвичайно турбували польську місію Р. Дмовського та її покровителя Ж. Клемансо. У результаті було сформовано об'єднану міжсоюзну делегацію з мандатом Паризької мирної конференції та широкими повноваженнями на чолі з французьким генералом, командувачем піхотним корпусом у Салоніках Ю. Бертелемі, яка повинна була виїхати у Польщу та Галичину й вивчити ситуацію. У зв'язку з масштабами завдання до складу місії ввійшли 70 осіб, серед них англійці полковник Ф. Сміт, бригадний генерал А. Картон, американці професор Р. Лорд, капітан Д. Бас, французи майор де Летоїле, капітан Ламарк, італійський майор Стабіле та інші [21, с. 261]

Делегація ЗУНР у Парижі вважала цей крок конференції корисним для української сторони й сподівалася, що місія Ю. Бертелемі, вивчивши стан справ у Східній Галичині, дійде об'єктивних висновків і рішень щодо припинення війни. 25 січня 1919 р. відбулося спеціальне засідання Найвищої ради, яке санкціонувало поїздку місії в Галичину. Щоправда, у п'ятигодинній промові Р. Дмовський намагався ще до її від'їзду створити негативне враження про українців, які нібито нездатні утворити свою державу, авторитетний уряд і регулярну армію. Він прагнув також переконати Найвищу раду у тому, що Східна Галичина є спірною територією, яка історично тривалий час входила до складу Польщі і була відірвана від неї в результаті австро-російських поділів Речі Посполитої [23, с. 123-124].

Отже, місія Ю. Бертелемі, яка була найважливішою військово-дипломатичною акцією Найвищої ради Паризької конференції щодо Східної Галичини, наприкінці січня 1919 р. прибула до Варшави, оскільки була підпорядкована Ж. Нулансу – досвідченому дипломату, колишньому послу Франції в Росії, який займав відверто ворожу позицію щодо українців. Саме він умовляв Париж надіслати у Польщу армію генерала Ю. Галлера, оскільки вважав ситуацію, в якій опинилися польські війська, майже безнадійною. А вона дійсно у середині лютого стала такою.

17 лютого 1919 р. Українська галицька армія розпочала наступальну операцію, яка увійшла в історію як Вовчухівська і мала позитивні перспективи. Підготовлений колишніми полковниками генерального штабу російської армії талановитими штабістами УГА Є. Мишківським та М. Какуріним план передбачав силами 1-го і 3-го корпусів перерізати сполучення Перемишля зі Львовом, оволодіти Городком, блокувати Львів і розгромити його 15-тисячний гарнізон. 3-й корпус УГА атакував околиці столиці Східної Галичини зі сходу, відволікаючи польські сили. Уже 18 лютого українські війська вийшли на залізницю і блокували львівське угруповання польських військ, що спричинило велику паніку у місті. Проте у розвиток блискавично початої українцями операції втрутився Париж.

17 лютого Ж. Нуланс, а наступного дня Ю. Бертелемі від імені Найвищої ради звернулися до ЗУНР із категоричною вимогою припинити бойові дії й забезпечити проїзд до Львова та Ходорова міжсоюзної місії для переговорів. А 22 лютого, після оголошеного тимчасового перемир'я, делегація Паризької конференції прибула до ставки генерала М. Омеляновича-Павленка у Ходорів, де й розпочалися переговори з командуванням УГА. Як згадував генерал М. Омелянович-Павленко, Ю. Бертелемі з перших хвилин не приховував прихильності до поляків. Як умову до переговорів він висунув вимогу негайно припинити бойові дії, на що український генерал відповів, що для цього потрібно кілька днів і спеціальне рішення уряду. Водночас Ю. Бертелемі виклав погляд Антанти на польсько-українську війну, заявивши, що вона прагне її припинити й встановити тимчасову демаркаційну лінію, яку представив на карті – вона проходила на схід від Львова, Дрогобича і Борислава й залишала за поляками близько двох третин Східної Галичини, зокрема територію, яку на той момент займала УГА. Ці умови були на користь Польщі, хоча становище на фронті – на користь українців. Щоправда, уже тоді генерал А. Картон і дехто з американців висловлювали М. Омеляновичу-Павленкові свою незгоду з Ю. Бертелемі і не вважали ці умови остаточними [24, с. 145-146].

Переговори, у яких узяли участь представники уряду, дипломати та прибулий до Галичини головний отаман УНР Симон Петлюра були важкими і тривали до 28 лютого. Умови генерала Ю. Бертелемі були неприйнятними для ЗУНР. М. Лозинський слушно зауважував, що ці вимоги були «одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинути українцям» [7, с. 81].

В останній день переговорів з Ю. Бертелемі зустрівся С. Петлюра, який вважав за можливе підтримати план місії Ю. Бертелемі за умови, якщо Антанта визнає незалежність УНР і ЗУНР у вказаних кордонах і надасть реальну допомогу українцям у боротьбі з більшовицькою Москвою. Водночас головний отаман умовляв галичан не відкидати пропозиції, але провід в особі Є. Петрушевича й М. Омеляновича-Павленка не пішов ні на які компроміси й

обрав принцип «усе, або нічого», вимагаючи звільнення поляками Львова й території по р. Сян. Після закінчення переговорів у Львові, 1 березня командування УГА звернулося до армії із заявою, в якій, зокрема, зазначалося: «Запропоновано нам остаточно демаркаційну лінію, яка являється образою наших найсвятіших почувань, бо на основі цієї лінії Камінка Струмилова, Львів, Дрогобич та від тих місцевостей на захід великі простори української території мали би остати на далі в руках поляків... З чувством тяжкої образи за кров наших братів, за святу пам'ять полеглих за волю і народню честь старшин, стрільців і козаків начальна команда примушена продовжати війну» [24, с. 152].

Перед від'їздом до Варшави і Парижа, де Ю. Бертелемі мав звітувати керівництву конференції про переговори, генерал заявив українській стороні, що до 5 березня чекатиме у Львові остаточної відповіді й попередив про «незвичайну відповідальність, яку ви візьмете на себе і на трудність вашого положення супроти мирової конференції» [25, арк. 7-10].

Але ще до вказаного терміну, 4 березня, голова уряду ЗУНР С. Голубович надіслав до Парижа телеграму, в якій висловив позицію стосовно проекту, представленого місією Ю. Бертелемі: «До правительств Франції, Англії, Злучених Держав Північної Америки й Італії і до всіх інших правительств союзних держав, як також до правительств держав цілого культурного світу!... Наказуючи нам віддати полякам добру половину нашої території зі столицею Львовом і з Бориславом ... місія потоптала принцип самовизначення народів і стала на стороні польського імперіалізму. Сим рішенням місія посіяла в нашій народі недовір'я до Антанти і до тих високих принципів справедливості, які Антанта проголосила. В ім'я сих принципів протестуємо проти сього рішення місії, зокрема протестуємо проти ультимативної заяви місії, що ми несемо перед державами Антанти відповідальність за дальше ведення війни. Ми примушені воювати з поляками в обороні нашої землі. Із державами Антанти ми хочемо жити в мирі і приязні і сподівалися від них помочі проти польського наїзду. Тому просимо правительства Франції, Англії, Злучених Держав Північної Америки й Італії вислати до нашої держави окрему місію, яка, не підлягаючи польським впливам, безсторонне розслідила би наші відносини. Ми готові кожної хвили спинити воєнні кроки проти Польщі, але на основі справедливого рішення» [7, с. 82-83].

Провал місії Ю. Бертелемі на переговорах з українцями був, безперечно, тенденційно представлений на конференції й викликав широкий резонанс. На думку В. Ададунова, «розрив перемир'я українською стороною був розцінений громадською думкою Європи як зневага до миротворчих зусиль великих держав» і, насамперед, Франції. Відтак «французька політична лінія стосовно західноукраїнської державності стає все більш жорсткою» [8, с. 31].

Ця ситуація значно ускладнила діяльність дипломатичної делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції. Один з її керівників, С. Томашівський, який знав про офіційне визнання Францією незалежності Польщі 22 лютого 1919 р. і що її

східним кордоном було визнано Збруч, вважав нерозумним загострювати відносини з Антантою і цілком перспективним – погодитися на лінію Бертелемі, що створювало реальні передумови для визнання ЗУНР. За тодішньої зовнішньополітичної ситуації справедливий, але нерозважливий максималізм українських вимог вів до втрати державності взагалі [26, с. 59].

Проте, навесні 1919 р. військово-дипломатична місія ЗУНР знову опинилася у центрі уваги Паризької мирної конференції, оскільки Найвища рада зробила нову спробу припинити польсько-українську війну й зосередити головні зусилля Польщі на боротьбі з більшовицькою Росією. Переконавшись, що Франція та місії під проводом її представників розглядають східногалицьку проблему через призму Варшави й польської делегації Р. Дмовського, галицькі дипломати під проводом В. Панейка спільно з місією УНР зосередили зусилля на представниках США й Англії, які мали принципові розходження з Францією, зокрема в питанні польсько-української війни та, особливо, застосування армії Ю. Галлера на Галицькому фронті. До цього також спричинилися численні ноти, звернення, заяви делегації ЗУНР на Паризькій конференції.

13 березня В. Панейко звернувся з листом до президента США, в якому проінформував його про діяльність і заангажованість місії Бертелемі у вирішенні проблеми перемир'я. 17 березня В. Вільсон у відповіді голові делегації ЗУНР відзначив, що він усвідомлює важливість припинення війни і завірив, що днями «буде вислана на місце окрема місія Антанти». Президент США висловлював сподівання, «що Україна матиме довір'я до доброї волі коаліційних правительств довести до вдоволяючої угоди між Польщею й Україною та через справедливе полагодження справи усунути конфлікт між обома націями» [7, с. 86].

Отже, 19 березня 1919 р. з Парижа до генерала М.Омеляновича-Павленка за підписом В. Вільсона, Д. Ллойд-Джорджа, Ж. Клемансо й В. Орlando надійшла телеграма з пропозицією тимчасово припинити бойові дії. Наголошувалося, що «Найвища рада подає, що вона готова вислухати представлення територіальних бажань обох сторін у тій справі і посередничати при делегаціях українській і польській, або через таке представництво, які сторони уважати будуть за потрібне, щоб перемінити завішення зброї в перемир'я. Вислухання українських і польських представників у справі їх спірних бажань є зрештою підчинене формальній умові негайного занехання ворожих кроків» [21, с. 27].

22 березня С. Голубович повідомив, що його армія негайно припиняє бойові дії на заклик конференції й готова до перемир'я та переговорів. Водночас він пропонував керівникам Паризької конференції підтримувати зв'язок з його урядом через галицьку делегацію в Парижі та вплинути на польську сторону щодо участі в нових переговорах.

Відтак, 27 березня 1919 р. в зайнятому поляками Хирові розпочалися безпосередні переговори між делегаціями ЗУНР і Польщі за участю члена

комісії Камбона американського генерала Ф. Кернана. Від галичан до Хирова прибули командир 3-го корпусу УГА генерал В. Генбачов, представник зовнішньополітичного відомства М. Лозинський, перекладач Ж. Бон та кілька старшин. Польську сторону представляли граф А. Скарбек, полковник М. Кулінський із групою офіцерів. Слід відзначити, що рівень представництва сторін не відповідав рівню завдань, які стояли на переговорах. Як виявилось, це було цілком закономірним, оскільки українська сторона заявила про готовність припинити бойові дії, а питання про перемир'я і припинення війни повинно було вирішуватися на Паризькій мирній конференції, про що свідчать її ініціативи. Польська сторона погоджувалася припинити вогонь за умови, якщо ЗУНР за три дні заявить про готовність укласти перемир'я на основі проекту місії Бертелемі. Прихильний до позиції українців генерал Ф. Кернан марно намагався переконати поляків заключити перемир'я з тим, щоб умови миру були вирішені в Парижі. Уже 28 березня генерал М. Омелянович-Павленко надіслав до Парижа президентові США В. Вільсону телеграму, в якій доповів про перебіг переговорів. Він наголошував, що на пропозицію українців надіслати делегації до Парижа для укладення миру, «польська делегація заявила, що вона не має уповноваження заключити завішання зброї згідно з Вашою депешею від 19 березня й зірвала переговори. ... Маю за честь довести до Вашого відома про цю поведінку поляків, констатуючи, що вся вина продовження цієї війни падає виключно на поляків» [23, с. 130].

Спільними зусиллями дипломатів і військових ЗУНР уже 2 квітня вдалося домогтися засідання головних учасників конференції – В. Вільсона, Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джорджа й В. Орландо, на якому було прийнято рішення про створення спеціальної міжсоюзної комісії «задля справи мирових переговорів між представниками Польщі й України, щоби довести до перемир'я у Східній Галичині». До комісії під головуванням члена англійської делегації прем'єра Південно-Африканського Союзу генерала Л. Боти ввійшли лише представники Франції, США, Англії та Італії. Водночас від імені конференції до Варшави було надіслано повідомлення про прийняте рішення і вимогу припинити бойові дії [23, с. 130-131].

Створення нової комісії стурбувало Варшаву, оскільки за висловом польського історика М. Климецького, вона «не займала виразного становища щодо сторін галицького конфлікту», тобто була нейтральною. Відтак уже 4 квітня І. Падеревський надіслав до Найвищої ради ноту, в якій наголошував, що «зважаючи на визнання Польщі суверенною державою та прихильність до Антанти, дії русинів є ворожим актом не лише проти Польщі, але й проти держав коаліції». Він просив Антанту скерувати дві румунські дивізії проти УГА у напрямку Станіслава, щоби змусити її припинити бойові дії.

Нарешті полякам вдалося переконати головнокомандувача союзними військами в Європі маршала Ф. Фоша віддати наказ про передислокацію армії Ю. Галлера на Галицький фронт. На цей крок делегація ЗУНР у Парижі на чолі

з В. Панейком відреагувала нотою протесту на адресу Найвищої ради (від 18 квітня). Водночас голова делегації ЗУНР звернувся телеграмою до уряду в Станіславі на прохання президента В. Вільсона припинити тимчасово бойові дії на фронті й запропонувати те саме полякам, а також вислати до Парижа співробітника Генерального штабу полковника М. Тарнавського або полковника В. Курмановича для безпосередньої участі в переговорах із комісією генерала Л. Боти. Уряд негайно вислав до Парижа військового міністра ЗУНР полковника Д. Вітовського і М. Лозинського. Але на перше засідання комісії Л. Боти з українсько-польського питання 29-30 квітня вони не встигли й розгляд проблеми не відбувся. Щоправда, цим скористалися поляки. Комісія заслухала виступи І. Падеревського та Р. Дмовського, які в один голос домагалися згоди Антанти на повну окупацію Східної Галичини з метою сполучення Польщі з Румунією й утворення спільного фронту проти більшовиків, ішлося також про демобілізацію УГА. «У Києві постав советський уряд, – читав заяву І. Падеревський. – Цей уряд разом із московським заключив військовий договір із Будапештом проти Польщі й проти союзників. Українські війська займають частину Галичини, Волині й Поділля і раніше чи пізніше підпадутъ під большевицьку пропаганду. ... Ми є змушені бути готовими до відпертя спільної офензиви трьох советських республік». Р. Дмовський, керуючись вказівками Варшави, стверджував, що ані перемир'я, ані демаркаційна лінія не допоможуть зняти більшовицьку небезпеку, що лише польсько-антантівський контроль над Галичиною зможуть зміцнити антибільшовицький фронт [27].

Проте, комісія Л. Боти, у роботі якої брали участь від США – І. Бауман і полковник Ембік, від Англії – генерал Л. Бота і підполковник Кіш, від Франції – генерал Ле-Ронд і Дегран, від Італії – Г. Брамбілля і майор М. Перголяні сприймала виступи поляків неоднозначно, особливо щодо використання армії Ю. Галлера проти галичан (зокрема, представники США й Англії) та безперспективності перемир'я. Оскільки галицькі інтереси представляла делегація УНР, то комісія відклала прийняття якихось рішень до прибуття місії ЗУНР.

Засідання комісії Л. Боти 8 травня 1919 р. стало генеральною битвою галицької військово-дипломатичної делегації на Паризькій мирній конференції. Перед членами комісії виступали й відповідали на запитання Д. Вітовський, М. Лозинський, Г. Сидоренко. Особливо багато питань було до щойно прибулого з Галичини Д. Вітовського – 32-річний полковник переконав учасників засідання у тому, що УГА є регулярним військом, яке захищає рідну землю від агресії Польщі і вона готова припинити бойові дії та виконувати умови перемир'я. На запитання генерала Л. Боти щодо прийнятної для ЗУНР демаркаційної лінії Д. Вітовський твердо відповів, що вона повинна пролягти по р. Сяну – кордону Східної Галичини, проте висловив припущення, що Львів,

де поляки становлять більшість, міг би отримати статус території під контролем держав Антанти і США. Д. Вітовський навів докази, що перекинута в Галичину із Франції армія Ю. Галлера зосереджена на українському фронті й готується до наступу. М. Лозинський пояснив причини провалу місії Ю. Бертелемі і висловив тверду позицію уряду ЗУНР щодо припинення війни й укладення угоди з поляками [7, с. 138-139].

Того ж дня була створена підкомісія у складі представників Англії, США та Італії, яка опрацювала проект перемир'я з тринадцяти пунктів, що був переданий галицькій делегації на розгляд. Він був значно ліпшим від проекту Бертелемі, і хоч Львів залишався за поляками, нафтовий басейн відходив українській стороні. Проте ЗУНР не влаштовувало обмеження УГА до 20 тис. вояків, українська делегація вимагала уточнення демаркаційної лінії на північ від Львова й передачі ЗУНР залізниці Самбір-Сянки, яка забезпечувала вихід до Чехословаччини й Угорщини [28].

13 травня відбулося останнє засідання комісії Л. Боти. Після дискусії під час якої пролунали протилежні думки, були заслухані делегати від Польщі й ЗУНР. Поляки висловили категоричну незгоду з проектом перемир'я, запропонованим комісією Л. Боти, і демонстративно залишили засідання. Українська делегація, натомість, заявила про прийнятність умов перемир'я. У заключній постанові, поданій комісією Найвищій раді 15 травня за підписом усіх її членів, зокрема, зазначалося, що вона «вважає, що треба прийняти прохання українців відносно демаркаційної лінії й згідного числа військ. Якщо проект, встановлений комісією одноголосно, не буде прийнятий обидвома сторонами, то комісія буде вважати, що її мандат закінчився й може тільки передати у Найвищу раду пропозиції, що вона їх встановила з метою привести обидві сторони до згоди» [23, с. 141-142].

14 травня, після того як поляки відкинули пропозиції комісії Л. Боти та делегації ЗУНР, армія Ю. Галлера розгорнула генеральний наступ по всьому фронту й домоглася значних успіхів. Корпуси й бригади УГА до кінця місяця змушені були залишити майже всю територію Східної Галичини. Українська дипломатична місія на Паризькій мирній конференції звернулася до міжнародного форуму з рішучою нотою, в якій висловлювалося обурення діями Польщі, яка, вочевидь, користується підтримкою Антанти й брутально порушує рішення Паризької конференції щодо врегулювання конфлікту («Чи держави Антанти мають волю і змогу спинити польську офензиву? Чи вони не є байдужі до українського народу, який напружує останні сили проти своїх nepřителів, що грозять йому зі всіх боків, і проти анархії? Не знаходячи в державах Антанти реальної й успішної помочі, якої ми все сподівалися для нашої окрівавленої вітчизни, ми доводимо до вашої відомости, що в таких обставинах вважаємо безцільним оставатися довше в Парижі» [23, с. 134-135]).

Проте, за кілька годин після надіслання цієї ноти, галицька делегація була запрошена на засідання Найвищої ради. Власне запрошення надійшло від

В. Вільсона, але коли галицька делегація прибула в резиденцію президента США, там на неї чекали Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джордж, міністр закордонних справ Італії Д. Сонніно та члени комісії генерала Л. Боти. На прохання В. Вільсона висвітлити становище в Галичині, В. Панейко і Г. Сидоренко, який приєднався до делегації ЗУНР, відповідали, що проти соборної України ведуть агресивну війну Польща й більшовицька Росія, що український народ бореться за право нації на самовизначення, що визнається Антантою. В дискусії особливу активність виявив Д. Ллойд-Джордж. На його численні питання українці переконливо стверджували, що Україна не хоче приєднання ані до Польщі, ані до Росії. В. Панейко, Д. Вітовський і М. Лозинський завірили присутніх, що ЗУНР прагне миру з Польщею і її армія готова до боротьби з більшовиками. Цікаво, що коли на запитання Д. Ллойд-Джорджа «виходить, що Україна веде війну з більшовиками, а поляки атакують її з тилу?» українці відповіли, що саме так і є, той кинув Ж. Клемансо: «Ось, бачите, що роблять ваші поляки!» [23, с. 143-144]

Дипломати ЗУНР продовжували боротьбу. На прохання В. Панейка наступного дня галицьку делегацію прийняв Ж. Клемансо. До галичан приєдналася місія УНР. Ж. Клемансо повідомив, що саме очікує від Ю. Пілсудського відповіді на запит щодо широкомасштабного польського наступу за участю армії Ю. Галлера, яка не повинна була брати участі у бойових діях у Галичині. Він підтвердив, що Найвища рада прагне припинення польсько-української війни і прийняв меморіал делегації ЗУНР із цієї проблеми [29, с. 33].

24 травня за ініціативи Д. Вітовського галицька делегація знову звернулася до генерала Л. Боти з пропозицією вислухати її. Але той відповів, що українсько-польською проблемою відтепер займається Найвища рада. 27 травня М. Лозинський і Д. Вітовський звернулися до керівництва конференції з обширною нотою, в якій ще раз виклали історію проблеми та підтвердили, що саме Польща напала на українську незалежну державу («Польська політика знаходиться у суперечності не тільки з основними провідними принципами Антанти, але також з її заявами. Держави Антанти проголосили для всіх народів право самовизначення, – поляки хочуть завоювати й анексувати українську землю» [30, с. 211]). Галицькі дипломати переконливо засвідчили, що всі мирні пропозиції комісій конференції та Найвищої ради відкидалися саме польською стороною.

Делегацію ЗУНР підтримав нотою від 29 травня Г. Сидоренко, який у зверненні до керівництва Паризької мирної конференції заявив, що у відповідь на мирні пропозиції українців про перемир'я польські війська розгорнули широкомасштабну наступальну операцію – у результаті Україна не може протистояти наступу більшовицької Росії. Відтак, бойові дії Польщі грають на руку російським більшовикам, а Польща використовує допомогу Антанти не

проти них, а проти України (саме у ці дні польські війська затиснули УГА в невеличкому трикутнику в районі Чорткова).

6 червня М. Лозинський і Д. Вітовський надіслали голові конференції Ж. Клемансо чергову ноту, в якій спростовували заяви Ю. Пілсудського, що, мовляв, причиною польського наступу була військова активність українців.

Нарешті 18 червня Найвища рада повернулася до розгляду східногалицької проблеми на спеціальному засіданні глав зовнішньополітичних відомств під головуванням міністра закордонних справ Франції П. Пішона. Під час дискусії голова англійської делегації лорд А. Бальфур висловив думку, що, по-перше, слід створити умови, щоб Галичина змогла протистояти більшовикам своїми збройними силами. Він заявив, що «військова окупація у Східній Галичині зашкодить політичному розвитку цієї країни». Водночас, він вважав, що поляки все ж окупають Галичину, але тимчасово і під контролем Ліги Націй, а пізніше галичани повинні самостійно визначити свій статус. Італієць Д. Сонніно пропонував автономію для Галичини в межах Польщі. Представник США Р. Лансінг бачив Галичину у складі Польщі, а не УНР, і пропонував дозволити полякам окупувати її до Збруча, на що А. Бальфур відповів незгодою й підкреслив своє переконання, що українці не хочуть підпасти під панування польської меншості. До остаточного рішення так і не дійшло, але В. Панейко отримав завдання терміново підготувати проект статусу Східної Галичини під протекторатом Ліги Націй [23, с. 147-149].

Саме у ці дні УГА під командуванням генерала О. Грекова розгорнула Чортківську стратегічну наступальну операцію (8-28 червня 1919 р.), в результаті якої був визволений Тернопіль і передові частини УГА впритул наблизилися до Львова. Стурбований поразкою, Ю. Пілсудський особисто прибув на фронт та очолив усі стягнуті проти галичан війська. До Парижа полетіли панічні телеграми з обвинуваченнями на адресу українців.

У цій ситуації 25 червня Рада чотирьох терміново зібралася на нараду й прийняла фатальне для українців рішення, яке й надіслала до Варшави: «Із метою забезпечити особи й майно мирного населення Східної Галичини супроти небезпеки, яка йому загрожує від більшовицьких банд, Найвища рада союзних держав вирішила вповноважити сили Польської Республіки вести свої операції аж до річки Збруч. Цей дозвіл не включає у себе рішень, які Найвища рада постановить пізніше в питанні політичного статусу Галичини. (підпис) Вільсон, Ллойд-Джордж, Клемансо, Орландо» [31, с. 443].

Українські дипломати в Парижі відповіли нотою, в якій ще раз відтворили події в Галичині від здобуття незалежності в листопаді 1918 р. «Українське правительство, – наголошували Г. Сидоренко, М. Лозинський і Д. Вітовський, – довіряючи принципам, проголошеним державами Антанти, сподівалося, що ці держави ... стануть в обороні права самовизначення українського народу. Українська делегація стверджує, що так не сталося». Автори ноти відзначали, що уряд і армія ЗУНР здатні захистити «особи і майно мирного населення

Східної Галичини» від більшовиків, яких на території республіки немає. Небезпека ж загрожує лише з боку агресивної Польщі, заявляли вони. Рішення Найвищої ради від 25 червня галичани кваліфікували як брутальне порушення прав і свобод українського народу, яке матиме наслідком рішучу боротьбу українців проти польської окупації [32, с. 143-146].

На початку липня 1919 р. ситуація на Галицькому фронті змінилася на користь поляків, які притиснули галичан до Збруча, країна була практично окупована. Найвища рада передала проблему на розгляд підкомісії з польських справ Ж. Камбона й доручила опрацювати статут для Східної Галичини. На жаль, серед галицької делегації стався розкол – М. Лозинський і Д. Вітовський вважали, що слід продовжувати відстоювати інтереси ЗУНР, проте В. Панейко й С. Томашівський були проти роботи в комісії Ж. Камбона й без узгодження з усіма членами делегації В. Панейко надіслав негативну відповідь, що галичани відмовляються брати участь у роботі підкомісії. Отже, на засіданні 3 липня були присутні лише поляки. М. Лозинський цілком слушно вважав цей крок помилковим. Проте, на його ж думку, вплив галичан на опрацьований без їхньої участі статут для Східної Галичини був мінімальним. «Уже вся історія перемир'я показала, що Найвища рада слухала тільки Польщу», – писав він [7, с. 154]. Слід зазначити, що навіть такий статут поляки відкинули.

7 липня 1919 р. Париж покинув Д. Вітовський. Він дістався до Німеччини й 4 серпня із Бреслау вилетів у напрямку Кам'янця-Подільського, де перебував уряд ЗУНР, зі звітом про діяльність делегації на Паризькій мирній конференції. Але в районі німецько-польського кордону літак зазнав катастрофи й усі його пасажери загинули. Поховали першого військового міністра ЗУНР у Берліні [30, с. 214].

Галицька дипломатична делегація залишилась на Паризькій мирній конференції, співпрацювала з комісією Ж. Камбона, яка опрацювала й оприлюднила 23 вересня, на останньому своєму засіданні, статут для Східної Галичини. Він був, незважаючи на протести з боку Польщі, прийнятий конференцією 20 листопада 1919 р. Згідно з документом, Польщі на 25 років надавався мандат на управління автономною Східною Галичиною під контролем Ліги Націй. Запроваджувалися галицький сейм, рівноправність української та польської мови, гарантувалися інші права українців. Проте з мовчазної згоди Антанти й США ці умови не були втілені у життя. Загалом слід зауважити, що в Парижі держави-переможниці розглядали українську проблему в антибільшовицькому аспекті, покладаючись здебільшого на Польщу, Румунію та білу Росію, ніж на ЗУНР.

Підсумовуючи діяльність дипломатії ЗУНР на Паризькій мирній конференції І. Борщак писав: «Так закінчилася справа польсько-української війни в Парижі й такий був кінець справи Східної Галичини на конференції миру 1919-го року. Але ця справа не була цим ще остаточно вирішена. Чотири роки пізніше мирова

конференція, що складалася з послів Англії, Франції, Італії і Японії, віддала остаточно Східну Галичину полякам» [23, с. 153].

Незважаючи на невдачу першого виступу на міжнародній арені галицьких дипломатів, М. Литвин наголошує: «Отже, на цьому розгляд східногалицької проблеми, а, відтак, польсько-української війни, яка стала одним із центральних питань на Паризькій мирній конференції, було закінчено. Оцінюючи діяльність галицької делегації в Парижі, треба відзначити, що перебуваючи у вкрай несприятливих умовах, подеколи у ворожому оточенні, репрезентуючи невизнану державу, вона робила все можливе для припинення польської агресії і збереження державного суверенітету» [30, с. 227].

Загалом позитивним наслідком діяльності галицьких дипломатів було винесення східногалицької проблеми на найвищий міжнародний форум. У Парижі в 1919 р. українські дипломати виявили почуття національної гідності, патріотизму і самовідданості у захисті незалежності своєї держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Левицький К. Дипломатична діяльність ЗУНР (1918-1923) / К. Левицький // Літопис Червоної калини. – 1938. – № 11. – С. 3-4.
2. Левицький К. Дипломатична діяльність ЗУНР (1918-1923) / К. Левицький // Літопис Червоної калини. – 1938. – № 11. – С. 3-4; Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914-1923 роках/ С. Витвицький // Український історик. – 1995. – № 1-4. – С. 101-111; Назарук О. В українській дипломатичній службі в роках 1915-1923 / О. Назарук // Літопис Червоної калини. – 1938. – № 10. – С. 16-18; Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк, Червона Калина, 1970. – 228 с.; Український голос. – 1918. – 13 листопада. – № 49; Цегельський Л. Від легенди до правди / Л. Цегельський. – Нью-Йорк-Філадельфія, 1960. – 313 с.
3. Борщак І. Відгомін УГА на Версальській конференції/ І. Борщак // Українська галицька армія: Матеріали до історії. – Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 121-153; Борщак І. Мирова конференція 1919 / І. Борщак // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1939 р. – Львів, 1938. – С. 107-113; Борщак І. Як була зорганізована мирова конференція 1919 р. / І. Борщак // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1939 р. – Львів, 1938. – С. 102-107; Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918) / В. Косик. – Львів: Видавництво Львівського університету ім. І. Франка, 2004. – 262 с.; Дольницький М. Роль Антанти в українсько-польській війні / М. Дольницький // Українська галицька армія: Матеріали до історії. – Т. I. – Вінніпег, 1958. – С. 435-444; Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.; Стахів М. Західна Україна: Нарис державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1919 рр. / М. Стахів. – Т. 3. – Скрентон, 1960. – 212 с.; Стахів М. Західна Україна: Нарис державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1919 рр. / М. Стахів. – Т. 4. – Скрентон, 1960. – 122 с.; Трембіцький В. Американські українці в допомозі українській державі і її народові 1914-1923 рр. / В. Трембіцький // Альманах УНС на рік 1971. – Джерсі-Сіті, 1971. – С. 48-63.
4. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918-1920) / Н.И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 486 с.; Симоненко Р. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. / Р. Симоненко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – 440 с.; Лихолат А. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922) / А. Лихолат. – Л.: [б. в.], 1954. – 656 с.; Маланчук В.

- Історія однієї зради / В. Маланчук. – Л.: Книжково-журнальне видавництво, 1958. – 71 с.; Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з радянською Україною / М. Герасименко, Б. Дудикевич. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 224 с.
5. Павлюк О. Дипломатія ЗУНР (ЗОУНР) / О. Павлюк // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 358-377; Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР / О. Павлюк // Київська старовина. – 1997. – № 3/4 – С. 114-138; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / М. Литвин. – Л., 1998. – 470 с.; Макарчук С.А. Українська республіка галичан / С.А. Макарчук. – Л., 1997. – 192 с.; Ресент О. Дипломатичні аспекти «східного питання» й України / О. Ресент // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 302-311; Рубльов О.С., Ресент О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Ресент. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України»: Просвіта, 1997. – 411 с.; Західно-Українська Народна Республіка, 1918-1923. Уряди, Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – 350 с.
 6. Павлюк О. Дипломатія ЗУНР (ЗОУНР) / О. Павлюк // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 358-377.
 7. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.
 8. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 / В. Ададуров // Україна в минулому (Київ, Львів). – Вип. VII. – 1995. – С. 18-32.
 9. Прицкер Д.П. Жорж Клемансо / Д.П. Прицкер. – М.: Мысль, 1983. – 316 с.
 10. Курманович В. Відворот УГА за Збруч / В. Курманович // Літопис Червоної калини. – 1934. – № 5 – С. 3-6.
 11. Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных переговорах / Д. Ллойд-Джордж. – Т. I. – М.: Иностр. лит., 1967. – 340 с.
 12. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР / О. Павлюк // Київська старовина. – 1997. – № 3/4. – С. 114-138.
 13. Гершов З.М. Вудро Вільсон / З.М. Гершов. – М.: Мысль, 1983. – 334 с.
 14. Український голос. – 1918. – 13 листопада. – № 49.
 15. Мегас О. У порятунку Галицької України / О. Мегас // Альманах Українського народного союзу. – Вінніпег, 1971. – С. 33-35.
 16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1429 (Канцелярія Директорії УНР). – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 3-4.
 17. ЦДАВО України. – Ф. 3696 (Міністерство закордонних справ УНР. Фонди посольств і дипломатичних місій). – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 2-4.
 18. Борщак І. Як була зорганізована мiрова конференція 1919 р. / І. Борщак // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1939 р. – Львів, 1938. – С. 102-107
 19. Борщак І. Мiрова конференція 1919 / І. Борщак // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1939 р. – Львів, 1938. – С. 107-113
 20. Стахів М. Західна Україна: Нарис державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1919 рр. / М. Стахів. – Т. 3. – Скrentон, 1960. – 212 с.
 21. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / М. Литвин. – Л., 1998. – 470 с.
 22. Российский государственный военный архив (РГВА). – Ф. 471 (Верховное командование Войска Польского). – Оп. 1. – Д. 9. – Л. 105; Оп. 19. – Д. 281. – Л. 71-73; Оп. 1. – Д. 82. – Л. 62.
 23. Борщак І. Відгомін УГА на Версальській конференції / І. Борщак // Українська галицька армія: Матеріали до історії. – Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 121-153.

24. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма (1917-1920) / М. Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 2002. – 458 с.
25. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. 257 (Товариство вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств у 1918-1920 рр. у Львові). – Оп. 2. – Спр. 1449. – Арк. 7-10.
26. Томашівський С. Десять літ українського питання у Польщі / С. Томашівський. – Л., 1929. – 134 с.
27. РГВА. – Ф. 308 (II отдел генерального штаба Войска Польского). – Оп. 19. – Д. 281. – Л. 71-73.
28. РГВА. – Ф. 471 (Верховное командование Войска Польского). – Оп. 1. – Д. 82. – Л. 62.
29. Żurawski P. Sprawa ukraińska na Konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919 / P. Żurawski. – Warszawa, 1995. – 126 s.
30. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Л.: Видавнича фірма «Олір», 1995. – 368 с.
31. Дольницький М. Роль Антанти в українсько-польській війні / М. Дольницький // Українська галицька армія: Матеріали до історії. – Т. I. – Вінніпег, 1958. – С. 435-444.
32. Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з Української революції / О. Назарук. – Відень, 1920. – 342 с.

Дацкив И.Б. ЗУНР в борьбе за независимость на Парижской мирной конференции 1919 г.

В статье исследуются события, произошедшие после Первой мировой войны и непосредственно влияли на судьбу Западно-Украинской Народной Республики. Особое внимание уделяется глубокому переосмыслению внешнеполитических факторов освободительной борьбы в 1918-1921 гг. Анализируются дипломатические меры ЗУНР в обороне государственности на Парижской мирной конференции. Подробно рассмотрена деятельность украинских дипломатов на конференции, их попытки защитить право галицких украинцев на самоопределение. Это был первый выход дипломатии ЗУНР на международную арену и активное участие украинской делегации в работе конференции наряду с ведущими государствами мира. Замечено, что в Париже державы-победительницы рассматривали украинскую проблему в антибольшевистском аспекте, полагаясь в основном на Польшу, Румынию и белую Россию, чем на ЗУНР.

Ключевые слова: ЗУНР, Галиция, Антанта, Парижская конференция, дипломатические отношения, делегация, дипломатическая миссия.

Datskiv I. ZUNR in the Struggle for Independence of the Paris Peace Conference in 1919.

The article investigates the events that took place after World War I, and directly affect the fate of the West Ukrainian People's Republic. Particular attention is paid to foreign factors profound rethinking of the liberation struggle in 1918-1921. ZUNR diplomatic action in defense of statehood at the Paris Peace Conference is analyzed. The activities of Ukrainian diplomats at the conference, their attempts to protect the right to self-determination of the Galician Ukrainian are considered in details. It was the first outing ZUNR diplomacy on the international scene and the active participation of the Ukrainian delegation at the conference, along with the leading states of the world. It is noticed that in Paris the victorious powers regarded Ukrainian problem in the anti-Bolshevik aspect, relying mainly on Poland, Romania and Russia white than ZUNR.

Keywords: ZUNR, Galicia, Antanta, Paris Conference, diplomatic relations, the delegation, the diplomatic mission.

УДК 94 (477 “1941/45”)

Патриляк І.К.

МІЖ ДВОМА ПРОВАЛЛЯМИ: УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті викладено концептуальний підхід до розуміння історії України періоду Другої світової війни. Автор аналізує основні риси української пострадянської історіографії Другої світової війни, вказує на її позитивні та негативні риси, а також пропонує власну схему історії Другої світової війни в Україні. Вона розглядається автором як частина глобального історичного процесу, в ході якого відбувалася боротьба різних конкурентних імперіалістичних проектів метою котрих було включення до своєї орбіти українських етнічних територій. Дослідник також пропонує цілком інакше розглядати український визвольний рух періоду світової війни, репрезентуючи його не як частину антигітлерівського опору, а як окрему альтернативу розвитку для українського народу на тлі конкуруючих імперіалістичних проектів нацистської « нової Європи » та більшовицької « світової революції ». Автор статті характеризує Другу світову війну, як « незавершену війну », яка не принесла Україні свободи, незалежності чи звільнення від тиранії, а призвела лише до заміни одного злочинного режиму іншим. Визначаючи статус України в Другій світовій війні, дослідник наголошує на тому, що Україна та український народ не можуть позиціюватися ні як « переможці », ні як « переможені », а лише як жертви війни.

Ключові слова: Друга світова війна, концепція, історіографія, міфи, імперіалізм, український визвольний рух, нацизм, більшовизм.

« Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти... » – такими словами, за твердженням автора « Історії Русів », гетьман Іван Мазепа охарактеризував становище України у 1708 р. [1, с. 202]. На жаль, цей багатовіковий « геополітичний шпагат » між « проваллями » не з'явився у XVIII ст. і не зник у XXI ст. Проте, мабуть, ніколи за всю вітчизняну історію ці (послугуючись евфемізмом Мазепи) « провалля » не були такими глибокими, як у період Другої світової війни.

Після краху комуністичної системи Україна отримала у спадок чимало « потворних » явищ (які стали наслідком найбільшого в історії людства соціального експерименту – спроби реалізувати на практиці утопічні ідеї) [2]. Однак, чи не найгіршим з них, був успадкований українськими громадянами абсолютно сфальшований образ минулого. Радянська квазі-історіографія, спільно з компартійною пропагандистською машиною, до початку 90-х рр. XX ст. довершили формування в умах пересічних громадян цілком викривленого уявлення про ключові події власної історії, інстальювали в мізки мільйонів людей ерзац-пам'ять, витіснивши на маргінеси реальні спогади та переживання. Окремі історичні періоди були представлені в радянському науковому та публічному просторах настільки видозмінено, що годі було дошукатися в них бодай блідого відблиску минулих подій.

Одним із найбільш препарованих у радянські часи відрізків вітчизняної історії була Друга світова війна. Майже все написане про неї у наукових монографіях і художніх творах, показане в кінофільмах та оспіване в піснях має не набагато більше спільного з реальністю, ніж український уряд лютого-березня 2014 р. з «кривавою фашистською хунтою».

Після 1991 р. українська пострадянська історіографія, за влучним висловом М. фон Хагена, розпочала свою боротьбу за те аби «викроїти для себе трохи автономного простору», куди намагалася вписати окрему вітчизняну історію [3, с. 12]. Щодо Другої світової війни, цей процес відбувався таким чином: на існуючу радянську «звичну схему» історії «Великої Вітчизняної війни» було нанизано декілька масштабних сюжетів (Карпатська Україна, угода Молотова-Ріббентропа, боротьба ОУН та УПА проти німецької окупації, згадки про невинуватих великі втрати червоноармійців у фронтових боях, трагедія військовополонених, доля оstarбайтерів, голокост, репресії та депортації кримських татар тощо). З цієї схеми вийняли також низку важливих для радянського концепту «Великої Вітчизняної війни» пазлів – провідна роль компартії у боротьбі з нацизмом, всенародність опору гітлерівським окупантам, особливе місце «великого російського народу» у перемозі над Третім Рейхом, абсурдні міфи про панфіловців, Матросова тощо.

Видається, що своє завдання пострадянські українські історики Другої світової війни бачили в реалізації трьох магістральних напрямків: заповненні вільних історіографічних лакун шляхом дослідження колишніх «білих плям», залишених радянською історіографією; пізнанні війни в «українознавчому вимірі»; запровадженні гуманістичних та антропоцентричних підходів до історіописання Другої світової війни [4].

На нашу думку, поставлені цілі були, головним чином, досягнуті. Українське суспільство отримало «українізовану візію» Другої світової війни (з набором власних українських символів: міфів, героїв, антигероїв, перемог, трагедій тощо); змогло суттєво розширити свої знання у раніше недосліджених царинах; за переможними реляціями побачило, врешті-решт, людину на війні (з її маленькими і великим трагедіями, проблемами, радощами, стратегіями виживання тощо).

Поряд з цим, пострадянська історіографія зберегла декілька «священних корів» своєї попередниці – «велику Перемогу», «визволення України», поблажливість до сталінського тоталітарного режиму (у порівнянні з нацистським) тощо.

Можна охарактеризувати основні ідеї пострадянської «українізованої» та «гуманізованої» концепції історії Другої світової війни в Україні:

- Україна та українці стали першими жертвами війни (окупація Карпатської України зображується у вітчизняній історіографії як «увертюра» до Другої світової війни).

- Пакт Молотова-Ріббентропа був злочинним, бо відкрив «шлюзи» до глобальної війни, але водночас він мав чіткі ознаки відновлення «історичної справедливості» щодо українців, дозволивши досягнути «соборності у неволі» завдяки знищенню міжвоєнної польської держави і радянської окупації західноукраїнських етнічних земель.

- Сталінська радянська «придбаних» у 1939-1940 рр. українських етнічних територій була негуманною, проте в ній, на відміну від періоду нацистської окупації, виділяють окремі позитивні риси – створення медичної системи, деполонізація культурного життя, поширення українського шкільництва тощо.

- Напад гітлерівської Німеччини на сталінський Радянський Союз ознаменував початок загалом справедливої, оборонної, «вітчизняної» війни.

- Крах Червоної армії в боях на території України у 1941 р. став наслідком прорахунків командування, репресій, втручання партійного керівництва, а не результатом масового дезертирства і небажання українського населення воювати.

- Система нацистської окупації була «безпросвітним» жахіттям внаслідок якого найбільше в Європі постраждало населення України.

- Окупаційний режим гітлерівців та їхніх союзників започаткував в Україні доволі сильні рухи Опору – радянський і самостійницький.

- Повернення Червоної армії і відновлення радянської влади в Україні було «визволенням»/«звільненням», хоча й супроводжувалося антигуманними мобілізаціями, невинувато високими втратами на фронтах, репресіями проти окремих соціальних і національних груп, придушенням самостійницького руху.

- Україна дала світу низку героїв війни (від льотчика І. Кожедуба до «прапороносця» О. Береста).

- Українці зробили колосальний внесок у зміцнення обороноздатності СРСР.

- Українці воювали в арміях Західних країн антигітлерівської коаліції.

- Своїми жертвами і потенціалом Україна здобула почесне місце серед переможців гітлеризму, отримала суб'єктність на міжнародній арені, як «держава-засновниця» ООН [5].

Очевидно, що формування окресленої вище «українізованої візії» війни і постанови різних (більш чи менш віддалених від радянської) різновидів власної перехідної концепції історії Другої світової війни було необхідним явищем пострадянської доби (або, послуговуючись колоніальною термінологією, доби, коли Україна вже перестала бути російською «колонією», але залишалася російським «домініоном»). Проте нині (коли Україна намагається із «домініона» перетворитися на незалежну від колишньої російської метрополії державу) вона вже не може задовольнити суспільного запиту, не дає відповіді на низку гострих питань, не дозволяє повноцінно пояснити деякі важливі події воєнного періоду, заважає вписати «українську Другу світову війну» в глобальний історичний процес.

Які найслабші місця пануючої в Україні пострадянської концепції історії Другої світової війни? По-перше, традиція вивчення Другої світової війни без «прив'язки» її до Першої світової війни, міжвоєнного періоду, «холодної війни» і сучасних геополітичних потрясінь у світі. Українська історіографія, здебільшого, виокремлює Другу світову війну, як хронологічно герметичне явище із відвертим територіальним акцентом на події, що мали місце на Східному фронті. По-друге, сучасна концепція абсолютизує зло нацизму і має схильність «поблажливо» ставитися до зла більшовизму. По-третє, вона мало уваги приділяє місцю «української проблеми» в світі у контексті моделювання різних систем світового порядку основними геополітичними гравцями. По-четверте, вона не дозволяє повноцінно зрозуміти імперіалістичну суть Другої світової війни. По-п'яте, вона «приглушує» український визвольний рух, зводячи його лише до одного з різновидів опору нацистам, а не до «третього» шляху, запропонованого в якості альтернативи підневільному існуванню в межах чужих імперських проектів. По-шосте, вона не пояснює чому після «визволення»/«звільнення» Україна не отримала «волі». По-сьоме, концепція абсолютизує роль українців у знищенні нацизму (певним чином підміняючи колишні уявлення про роль СРСР у перемозі над гітлерівською Німеччиною). По-восьме, «суб'єктність» УРСР на міжнародній арені є сильно перебільшеною і сучасні уявлення про неї (виплекані українською пострадянською історіографією) не відповідають реальним впливам «уересерівської» дипломатії. По-дев'яте, існуюча схема не дає відповіді на питання, як українському суспільству нині сприймати останню світову війну.

Жодним чином не претендуючи на абсолютну вичерпність і правоту, ризикнемо запропонувати власні міркування з приводу того на яких підвалинах слід сперти нову концепцію історії України періоду Другої світової війни.

Радянська історіографія окреслювала Першу світову як війну імперіалістичну, Друга світова війна (до 22 червня 1941 р.) також характеризувалася в радянському публічному просторі, як «Друга імперіалістична війна». Проте, після німецького вторгнення, ситуація різко змінилася і війна в устах радянських пропагандистів перетворилася на «Вітчизняну». Насправді, на наш погляд, весь історичний процес від початку ХХ ст. і до нині слід розглядати як масштабну боротьбу за контроль над ресурсами, територіями та людьми. Ця боротьба велася (і продовжує вестися) шляхом проведення локальних, світових, «холодних» війн, котрі доповнюють і продовжують одна одну. Великі геополітичні гравці «загортають» власні імперіалістичні інтереси в різноманітні ідеологічні «обгортки»: боротьби за «справедливий» перерозподіл колоній, «захисту» одновірців, «захисту» демократії і свободи, здобуття «життєвого простору», «світової комуністичної революції», захисту «єдинокровних братів», реалізації «права німців на самовизначення», відновлення «історичних кордонів», усунення «загрози Ленінграду/Одесі», звільнення з «ярма панів/бояр/капіталістів», «братньої

допомоги країнам Третього світу», «інтернаціонального обов'язку», «захисту» прав людини, обстоювання «російського світу» тощо. Насправді, послуговуючись кулінарною термінологією, ідеологія в цих війнах є нічим іншим як «приправою», а імперіалістичний інтерес – основним інгредієнтом.

Як, у такому разі, сучасним українським історикам слід розглядати Другу світову війну та визначати місце в ній України? Гадаємо, що найкраще погодитися з панівною у західній історіографії тезою про те, що Друга світова війна стала логічним продовженням Першої світової війни, котра не розв'язала (а в багатьох випадках лише ускладнила) суперечки між основними імперіями та їхніми союзниками. Під час створення синтетичних праць з історії України періоду Другої світової війни (як і у випадках з Першою світовою війною) цілком виправданим є аналіз імперських і великодержавних проектів усіх світових потуг (від планів збереження колоніальних імперій, до будівництва нових імперій в ідеологічній обгортці «життєвого простору», «захисту Азії від європейців» або «світової революції»). Наступним кроком має стати розгляд історії «українського питання» у політиці європейських держав у міжвоєнний період та напередодні глобального зіткнення. Таким чином, можна буде розкрити місце України в німецько-нацистському імперському проекті «нової Європи» (в різних його варіаціях), російсько-більшовицькому імперському проекті «світової комуністичної федерації», у великодержавних проектах Польщі, Угорщини та Румунії.

Можна заперечити твердження про «імперіалістичність» Другої світової війни, вказуючи на Атлантичну хартію з її духом боротьби «за право всіх народів обирати форму врядування, за якою вони житимуть». Проте, слід пам'ятати, що самі «батьки» хартії – президент США і прем'єр-міністр Великої Британії – ставились до реалізації її пунктів дуже вибірково. Упродовж війни, вони самі абсолютно нівелювали декларовані ними ж права, обмеживши їх до боротьби за свободу тільки тих народів, які були під окупацією Німеччини, Італії або Японії (та й то лише у випадках, якщо на панування над цими народами не претендувала Британська імперія або Радянський Союз) [6].

Нині, західна історіографія, поступово відходить від спрощеного варіанту розуміння Другої світової війни, як боротьби «добра проти зла». Власне присутність у коаліції борців з нацизмом Радянського Союзу, ставить під питання «моральність» усього процесу. Л. Різ пише з цього приводу: «Очевидно, нацизм був аморальним... Отже, будь-яка війна, яку вели західні демократії з метою знищення цього лиха, в основі своїй мусить бути моральною... Проблема починається тоді, коли ми додаємо до цієї суміші Радянський Союз... Західні держави хотіли перемогти у війні, заплативши якомога меншу ціну, і, маючи перед собою таку мету, вони, перефразовуючи Черчилля, вступили в союз з Дияволом... Головний популярний міф довкола цієї війни – це свого роду голлівудський варіант історії. Проста історія про союз

добрих людей, які воювали проти союзу поганих людей. Це надзвичайно утішливий спосіб оцінювати минуле, і шкода розлучатися з ним. Але ми мусимо з ним розлучитися» [7, с. 395-396].

Тобто, західні наддержави, які намагалися утримати існуючий у світі після Першої світової війни «статус кво», користалися послугами злочинної, імперської за своєю сутністю, комуністичної наддержави у боротьбі з імперськими амбіціями Німеччини, Японії та Італії. Великі геополітичні гравці, у гонитві за своїми імперіалістичними інтересами, доволі легко жертвували великодержавними амбіціями «малих хижаків» і цілковито ігнорували будь-які національні інтереси недержавних народів Східної Європи, Африки чи Азії. На жаль, Україна (попри її позірну міжнародну суб'єктність) упродовж всієї війни не набула не лише статусу «геополітичної фігури», але навіть не стала «геополітичною шахівницею», перебуваючи в ролі «столика» для розташування останньої.

Йдучи «нога в ногу» зі світовою історіографією Другої світової війни, українській історичній науці теж слід цілком відкинути старі матриці та кліше в оцінках свого воєнного минулого. Необхідно позбавитися уявлень про нашу участь у війні на стороні «сил добра». Антигітлерівська коаліція не складалася з «ангелів», а, тим більше, на таку роль не підходив сталінський СРСР. Те, що волею долі більшість українців опинилися в лавах Червоної армії, котра між 1941-1945 рр. воювала з вермахтом, не надає нам якогось особливого статусу в світі. Слід визнати, що наші предки у своїй абсолютній більшості (як і в багатьох попередніх війнах) віддавали життя та здоров'я за імперіалістичні інтереси Росії (Німеччини, Угорщини, Румунії, Польщі, Британії чи США). Ми не повинні ні героїзувати, ні демонізувати українців-червоноармійців, а ставитися нині до них з такою ж стриманою нейтральністю, як українська історіографія ставиться до українців у російській імператорській армії часів Першої світової війни.

Слід наголосити на тому, що як і в роки Першої світової війни, коли за домінування над Україною змагалися дві великі імперіалістичні держави (Німеччина/Австрія та Росія), так і у 1939-1945 рр., Україна перебувала між «двома проваллями» російського і німецького імперіалістичного проєктів облаштування Європи. Як і у Першій, так і у Другій світовій війні, окремі українські землі були включені у великодержавні проєкти наших сусідів, а найголовніше – в обох випадках пропонувалася окрема «українська альтернатива».

Надзвичайно хибно позиціонувати український визвольний рух періоду Другої світової війни лише як один із «антигітлерівських рухів Опору». Таке розуміння сформувалося в українській пострадянській історіографії внаслідок «відрубного» розгляду історії Другої світової війни, ізольованого від передвоєнних і повоєнних подій. Симптоматичною для синтетичних досліджень історії України часів останньої світової війни, створених у 1990-х-

2000-х рр., стала «маргіналізація» визвольного руху, приховування його в блоці з перипетіями німецької окупації і радянським рухом Опору [8], подіями на Східному фронті [9, с. 301-312] або з іншими «гранями війни» [10, с. 386-429].

На жаль, нині ми ще не маємо жодного академічного дослідження, де поряд із розглядом радянсько-російського та нацистсько-німецького проектів для України, бойових дій, окупації тощо, було б подано повноцінну картину розгортання українського визвольного руху, як руху спрямованого не проти Німеччини, Польщі або СРСР, а на реалізацію права українського народу на самовизначення. Тільки демонструючи тяглість українського визвольного руху від Першої світової війни, через роки боротьби за державність і діяльності в міжвоєнний період, можна повноцінно розкрити суть «української альтернативи» нацистським чи більшовицьким імперським проектам.

Якщо в дослідженнях про Першу світову війну цілком нормальним явищем вважається спокійне представлення позицій українських політичних партій і груп щодо війни та воюючих країн, аналіз еволюції їхніх зовнішньополітичних уподобань під час війни, перехід до революційної боротьби тощо [11], то в аналогічних працях з історії Другої світової війни все зводиться до боротьби з німцями, поляками та радянською владою. Може скластися хибне враження про те, що, наприклад, Організація українських націоналістів або Українська повстанська армія створювалися заради боротьби з Німеччиною чи СРСР, або що саме «боротьба заради боротьби», а не досягнення незалежності, була їхньою метою.

Із хибних тверджень випливають і хибні висновки про те, що радянські партизани були більш ефективними в протистоянні німцям і їхнім союзникам, ніж упівців, що ОУН не мала чіткої негативної позиції щодо нацистів тощо. Насправді ж, якби пострадянська українська історіографія дивилася на діяльність ОУН і УПА в роки Другої світової війни, як на частину тривалого визвольного руху, який розпочався задовго до 1939 р. і не скінчився у 1945 р., то суспільству була б запропонована зрозуміла концепція, згідно з якою українські самостійницькі сили шукали закордонних союзників, інтенсифікували чи знижували боротьбу не в залежності від ситуації на фронтах світової війни, не через ідеологічні симпатії або антипатії, а виходячи лише з інтересу реалізації українського державницького проекту (як вони його розуміли в тих чи інших конкретних історичних обставинах).

Очевидно, слід визнати, що український визвольний рух у 1939-1945 рр. був набагато потужніший, чисельніший, структурованийіший, організованіший, територіально розповсюдженіший, ніж українство аж до вибуху революції в лютому 1917 р. Тому помилковим, на нашу думку, є висновок про те, що «українська альтернатива» в роки Другої світової була від самого початку приречена на невдачу на тлі радянського і нацистського проектів. Цілком очевидно, що шанси українських партій розгорнути революцію або розпочати

державне будівництво у 1914 р. виглядали ще примарнішими, ніж аналогічні шанси ОУН у 1939 р., у 1941 р. чи у 1943 р.

Належно оцінюючи «самостійницький проект» для України, його, на наше переконання, слід розглядати окремим рівноцінним елементом історії «української» Другої світової війни на рівні з нацистським і радянським проектами, не «тулячи» до радянського партизанського руху чи перипетій німецької окупації.

Британський історик Грегор Даллас ввів до наукового обігу два незвичні для пострадянської людини словосполучення, що несподівано, але напрочуд влучно окреслювали результати Другої світової війни: «примарний мир» і «незавершена війна». Дослідник зізнався: «... мене лякала перспектива написання книги про Другу світову війну, особливо про її закінчення. Не було ні офіційного проголошення миру, ні мирної конференції, ні ключових договорів. Юридично війна завершилася серією угод та договорів у 1990 р., кульмінацією чого стала Конференція з безпеки та стабільності в Європі, під час якої тридцять дві європейські країни, включно зі Сполученими Штатами та Советським Союзом у процесі розпаду, підписали в Парижі, у листопаді того року, декларацію, яка свідчила, що вони «більше не вороги». Тогочасна преса оголосила, що під час триденного саміту «холодну війну було поховано назавжди»; однак, завдяки тому, що під час саміту офіційно було визнано об'єднання Німеччини, її кордони з Польщею по лінії Одра-Ниса та радикально зменшено загальноприйняті масштаби озброєння по всій Європі – цю подію можна вважати закінченням Другої світової війни, її «мирною конференцією» (...) Протягом того ж року припинив своє існування Советський Союз і Європа – Західна, Центральна та Східна – повернулися до свого життя» [12, с. XVI].

Для українського суспільства теза про «незавершеність» Другої світової війни має особливу цінність – з одного боку вона демонструє поступове розуміння західними інтелектуалами того, що на відміну від Франції чи Бельгії, Східній Європі 1944-1945 рр. принесли не свободу, а нове рабство та окупацію; з іншого – дозволяє реально оцінити факт продовження в Україні збройної боротьби за незалежність, яка тривала ще майже десятиліття. Тим більше прикро, що вона (ця теза) залишилася майже непоміченою вітчизняною пострадянською історіографією. Натомість, на Заході подібне розуміння результатів війни стає популярнішим. У «Вступі» до своєї «Другої світової війни за зачиненими дверима» Л. Різ твердить: «Якщо вірити, що закінчення війни передбачає прихід «свободи» до країн, які постраждали від нацистської окупації, то для мільйонів людей війна насправді не закінчилась, аж доки майже двадцять років тому не розвалилась комуністична система. Влітку 1945 р. для народів Польщі, балтійських та інших країн на сході Європи гніт одного тирана просто змінився гнітом іншого» [7, с. 5]. Західний світ поступово визнає, що заміна однієї тиранії на іншу не означає утвердження свободи, а тому будь-яка боротьба проти поневолювача (незважаючи на факт приналежності нового

окупанта до Антигітлерівської коаліції) отримує легітимність в очах цивілізованого світового співтовариства (що надзвичайно важливо в українському випадку).

«Визволення і поневолення...» так назвав епілог до однієї зі своїх останніх книжок польський дослідник П. Вечоркевіч, характеризуючи ситуацію Польщі після 1944-1945 рр. [13, s. 486]. Аналогічна формула цілком може підійти і для характеристики українських реалій того ж періоду. Подібно до поляків (тільки в більшому масштабі) українці за власною волею або за мобілізаційним примусом боролися з вермахтом під червоними прапорами, однак, при цьому в абсолютній більшості не мріяли про реставрацію сталінського режиму, про відновлення неподільної влади компартії, про терор органів держбезпеки, про депортації, про колгоспи, «трудодрни» і нові голодомори. Трагедією цілого покоління наших співвітчизників було те, що кремлівський режим зумів змобілізувати мільйони людей для власних імперіалістичних інтересів, прикриваючи їх гаслами боротьби за свободу та використовуючи їхню ненависть до гітлеризму.

Російсько-більшовицькі імперіалісти руками поляків поневолювали Польщу, руками білорусів – Білорусь, руками українців – Україну тощо. Використовуючи той факт, що велетенський регіон Центрально-Східної Європи (названий Т. Снайдером «кривавими землями» [14]) опинився між Сциллою і Харибдою нацизму та більшовизму, обидві імперії залучали до своїх злочинних планів мільйони людей з тих народів, з інтересами яких не мали щонайменшого наміру рахуватися. Ця вимушена колаборація стала «Голгофою» для всіх етносів на просторі від Балтики до Чорного моря.

У контексті написаного вище, слід розглянути ще одне принципове для української пострадянської історіографії Другої світової війни питання – як оцінювати повоєнний статус України? Як країни переможця, переможеної чи жертви? Зазвичай сучасні українські дослідники, доводячи тезу про Україну та українців, як «переможців» у Другій світовій війні, вказують на колосальну роль, яку відігравала економіка України, її людський ресурс у спільній перемозі «Об'єднаних націй» над нацизмом. Вони наголошують на тому, що, беручи активну участь у знищенні Третього Рейху, українці забезпечили собі шанс на «генетичне» виживання тощо [15]. Насправді, при ближчому розгляді, не складно помітити, що вказані твердження є модифікованими й «українізованими» версіями важливих тез радянської історіографії, котра стверджувала, ніби завдячуючи неймовірним людським жертвам та затраченому економічному ресурсу СРСР посідає особливе місце серед переможців («винісши на своїх плечах основний тягар війни»), що програна Німеччині війна означала б для народів Радянського Союзу фізичне знищення і, що тільки завдяки їхній єдності вони всі разом змогли перемогти, а, відтак, і вижити.

Апелюючи тезою про свій особливий внесок у «Перемогу над гітлеризмом» радянські вожді намагалися нівелювати відповідальність за союз із нацизмом напередодні та на початку війни. Якщо ж українське суспільство продовжуватиме користуватися аргументами про «великі жертви та економічну потугу», виставляючи Україну в ролі переможця, то воно повинне взяти на себе також і частину відповідальності за події 1939-1941 рр., в яких так само масштабно використовувався український людський і господарський потенціал. Інакше, ми потрапляємо до певної логічної пастки – мовляв, у подіях 1939-1941 рр., коли СРСР перебував на стороні гітлеризму ми, українці, участі не брали, бо не мали жодної суб'єктності; а після 1941 р. (коли нашою думкою також ніхто не цікавився) ми, раптом, стали «важливою складовою Об'єднаних націй».

Також, якщо сучасна Україна має намір користуватися «бонусами» від свого статусу «переможця», то слід поділяти зі сталінською державою і відповідальність за її злочини (окупація наприкінці війни держав Балтії, встановлення комуністичних режимів від Щеціна до Трієста, військові надуживання тощо).

Обґрунтовані сумніви викликає також твердження про те, що боротьбою з нацизмом і перемогою над ним українці забезпечили собі «фізичне виживання». Насправді, нацисти вбили за роки окупації не більше цивільних мешканців України, ніж більшовики за півроку геноцидного голоду у 1932-1933 рр. Тобто, виходить, що для того аби врятуватися від винищення гітлерівцями, слід було боротися за повернення під управління країни, яка вже мала на рахунку геноцид цивільного українського населення?

Не слід також забувати, що одразу ж після завершення бойових дій на фронтах Другої світової війни радянська влада вчинила ще один нищівний штучний голод в Україні, проводила масові депортації, переселення, «чистки» тощо. За таких умов доволі складно вести мову про шанс на «фізичне виживання». Різниця у ставленні нацистів і комуністів до українського населення була лише в тому, що перші мріяли спочатку вигубити чи депортувати на Схід його більшість, а меншість заставити працювати на себе в якості слухняних, зденаціоналізованих рабів. Натомість другі – знищували або виселяли на Схід меншість, а більшість підкорених і знеособлених колгоспних чи промислових «кріпаків» заставляли працювати на себе. На жаль, і одна, й друга стратегія в перспективі вказували на зникнення українців як окремого європейського народу. Відтак, перехід з-під влади одного «жанібала» до іншого, напевно чи можна характеризувати, як «перемогу» і здобуття «права на фізичне виживання».

Нерідко адепти ідеї зарахування українців до нації-переможців у Другій світовій війні наголошують на тому, що Україна здобула територіальну цілісність, внаслідок встановлення її західних, північно- та південно-західних кордонів. Насправді ж усі твердження про «соборність», забезпечену

результатами війни, виглядають дещо лукаво. Так, на відміну від «переможця» Польщі, яка зменшилася після війни майже на 80 тис. квадратних кілометрів, підрадянська Україна територіально зросла. Однак, за її межами залишилися гігантські етнічні масиви зі стародавніми «руськими» містами: Берестям, Пінськом, Холмом, Ярославом, Перемишлем, Сяноком тощо. Водночас, Російська Федерація не тільки утримувала під своїм правлінням усі етнічні російські землі, але внаслідок війни «набула» шматки Фінляндії, Естонії, Латвії і, навіть, Східної Пруссії із Кенігсбергом. За такої «арифметики» не складно визначити, хто реально скористався перемогою над гітлерівською Німеччиною, а кого лише використали у власних геополітичних цілях.

Як бачимо, шати переможців надто вже «не пасують» для українських реалій Другої світової війни. Однак, до когорти «переможених» Україну чи українців також складно віднести, зважаючи на відсутність будь-яких (бодай формальних) союзницьких стосунків з Німеччиною (як, наприклад, в Угорщини чи Хорватії), втрату державності (як у Балтійських країнах) чи територій (як у Фінляндії).

Виникає запитання: чим слід вважати країну або народ, господарські і людські ресурси якого використовуються сусідами у власних стратегічних інтересах, а територія є об'єктом боротьби інших агресивних держав? Така країна і народ є... жертвою війни. Жертвою власної бездержавності, безсуб'єктності, жертвою історичних обставин. Левова частка страждань, які випали на долю української землі в Другій світовій війні, були наслідком відсутності повноцінної української держави, яка б могла захищати інтереси своїх громадян, самостійно вибудовувати власні зовнішньополітичні пріоритети тощо.

Підводячи підсумки, запропонуємо таку коротку схему української історії періоду Другої світової війни:

- остання світова війна була частиною глобальних історичних процесів, які передбачали боротьбу за ресурси, вона послідовно «вийшла» із Першої світової війни і «продовжилася» у «холодній війні»;

- війна носила типовий імперіалістичний характер. Для України вона була «чужою війною» під час якої велось небачене досі у світовій історії змагання за реалізацію різних глобальних і локальних імперських проєктів, що передбачали повне або часткове включення до їхньої орбіти українських земель і населення;

- два найпотужніші імперіалістичні проєкти, які конкурували за панування над Україною були проєкт гітлерівської « нової Європи » і сталінської « світової революції ». Кожен з них мав ідейних прихильників та категоричних противників серед населення України;

- Друга світова війна стала періодом пікової активності українського визвольного руху, котрий пропонував власний проєкт для України – самостійну державність на всіх територіях, де переважав український етнос. Незважаючи

на масштабність і непогану організованість визвольного руху, він не отримав повноцінного історичного шансу на реалізацію свого задуму між 1939 і 1945 рр.;

- для України, як і для всієї Центрально-Східної Європи, Друга світова війна була «незавершеною війною», оскільки не принесла ні соціального, ні економічного, ні національного звільнення;

- бездержавний статус України перетворював її на жертву війни, виключаючи з кола переможців або переможених.

Список використаних джерел та літератури

1. Конисский Г. История Русов / Г. Конисский / Отв. ред. В.А. Замлинский. Репринт. изд. 1846 г. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – 257 с.
2. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії / А. Валіцький. – К.: Всесвіт, 1999. – 510 с.; Геллетлі Р. Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф / Р. Геллетлі. – К.: Темпора, 2011. – 664 с.; Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія / Р. Сервіс. – К.: Темпора, 2012. – 615 с.
3. Фон Хаген М. Повертаючись до історії України / М. фон Хаген // Критика. – 2007. – Ч. 6.
4. Стецкевич В.В. Україна в роки війни: деякі історіографічні та антропоцентричні аспекти проблеми (тези) / В.В. Стецкевич // Осягнення історії. – Острогор – Нью-Йорк, 1999. – С. 490-493; Стецкевич В.В. Історія України в роки війни 1941-1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми) / В.В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України. – 2002. – Вип. 6. – С. 25-31; Патриляк І.К., Боровик А.М. Україна в роки Другої світової війни. Спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, А.М. Боровик. – К.: Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с. – С. 10-20; Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни О. Марущенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга перша. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 83-142; Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна / О. Лисенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга перша. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 9-42.
5. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1994. – 57 с.; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.). Історіософські нотатки / М.В. Коваль. – К.: Інститут історії України, 1999. – 76 с.; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. – К.: «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.; Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945 / Голова ред. колегії І.О. Герасимов. – К.: «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.; Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939-1945): Посібник для вчителя / В.І. Кучер, П.М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.; Патриляк І.К., Боровик А.М. Україна в роки Другої світової війни / І.К. Патриляк, А.М. Боровик. – К.: Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. У двох книгах. – К.: Наукова думка, 2011.
6. Фенбі Д. Альянс. Розповідь про те, як Рузвельт, Сталін і Черчилль виграли одну війну і почали іншу / Д. Фенбі. – К.: Темпора, 2010. – 504 с.; Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід / Л. Різ. – К.: Темпора, 2010. – 444 с.
7. Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід / Л. Різ. – К.: Темпора, 2010. – 444 с.
8. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. – С. 144-158; Кучер В.І., Чернега П.М.

- Україна у Другій світовій війні (1939-1945): Посібник для вчителя / В.І. Кучер, П.М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с. – С. 169-183.
9. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945 / Голова ред. колегії І.О. Герасимов. – К.: «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
 10. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. У двох книгах. Книга друга. – К.: Наукова думка, 2011. – 942 с.
 11. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Історичні нариси. – К.: ТОВ «КЛІО», 2014; Литвин В.М. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна / В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2014. – 452 с.
 12. Даллас Г. Примарний мир. 1945. Незавершена війна / Г Даллас. – К.: Темпора, 2012. – 770 с.
 13. Wiczorkiewicz P. Historia polityczna Polski. 1935-1945 / P. Wiczorkiewicz. – Warszawa, 2006. – 688 s.
 14. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Т. Снайдер. – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.
 15. Шаповал Ю. Друга світова війна: український контекст / Ю. Шаповал // Українська Друга світова. Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. 5 травня 2015 року, м. Київ. – К., 2015. – С. 13-21; Лисенко О. 9 травня – День перемоги чи День пам'яті? / О. Лисенко // Українська Друга світова. Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. 5 травня 2015 року, м. Київ. – К., 2015. – С. 22-31.

Патріляк І.К. Между двумя пропастями: Украина в годы Второй мировой войны.

В статье изложен концептуальный подход к пониманию истории Украины периода Второй мировой войны. Автор анализирует основные черты украинской постсоветской историографии Второй мировой войны, указывает на ее положительные и отрицательные черты, предлагает собственную схему истории Второй мировой войны в Украине. Она рассматривается автором как часть глобального исторического процесса, в ходе которого происходила борьба различных конкурентных империалистических проектов, целью которых было включение в свою орбиту украинских этнических территорий. Исследователь предлагает совершенно иначе рассматривать украинское освободительное движение периода мировой войны, представляя его не как часть антигитлеровского сопротивления, а как отдельную альтернативу развития для украинского народа на фоне конкурирующих империалистических проектов нацистской «новой Европы» и большевистской «мировой революции». Автор статьи характеризует Вторую мировую войну, как «незавершенную войну», которая не принесла Украине свободы, независимости или освобождения от тирании, а привела лишь к замене одного преступного режима другим. Определяя статус Украины во Второй мировой войне, исследователь отмечает, что Украина и украинский народ не могут позиционироваться ни как «победители», ни как «проигравшие», а лишь как жертвы войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, концепция, историография, мифы, империализм, украинское освободительное движение, нацизм, большевизм.

Patrylyak I. Between Two Abysses: Ukraine During the Second World War.

This article presents a conceptual approach to understanding the history of Ukraine during the Second World War. The author analyzes the main features of the post-Soviet Ukrainian historiography of the Second World War, indicates its positive and negative features, and offers his own scheme of the history of the Second World War in Ukraine. The researcher places the work within a global historical

process in which the struggle of various competing imperialist empires whose aims included the inclusion of Ukrainian ethnic territories within their own orbits. The author also offers quite a different view of the Ukrainian liberation movement during the Second World War, representing it not as part of an anti-Nazi resistance, but as a separate alternative development of the Ukrainian people against the backdrop of competing imperialist projects: the Nazi “New Europe” and the Bolshevik “world revolution”. The author describes the Second World War as an “unfinished war” that did not bring Ukraine freedom, independence and liberation from tyranny, but rather led to the replacement of one criminal regime with another. Determining the status of Ukraine during the Second World War, the author stresses that Ukraine and the Ukrainian people can’t be positioned as either “winners” or “losers”, but only as victims of the war.

Keywords: *World War II, the concept, historiography, myths, imperialism, Ukrainian liberation movement, Nazism, Bolshevism.*

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94(100):316.774

Зернецька О.В.

ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КОМУНІКАЦІЙ: ПЕРШІ МІЖКОНТИНЕНТАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ

Вперше в історичній та політичній науках системно досліджується початок електричного міжконтинентального зв'язку в історії розвитку комунікацій, що охоплює період з середини XIX ст. до кінця Першої світової війни. Особлива увага приділяється використанню телеграфу Британською Імперією, котра була першою країною в світі, що проклала трансатлантичний та транстихоокеанський підводні телеграфні кабелі. США були другими у цьому змаганні. Це означало, що ці країни здолали останній бар'єр на шляху до створення світових комунікацій на початку XX ст. Розглядаються політичні, дипломатичні, економічні, комерційні аспекти цього домінування Британської Імперії та США до та під час Першої світової війни. Здійснюється комплексний аналіз застосування цих комунікацій (телеграф, телефон, радіо) країнами-учасниками цієї війни у стратегічних, тактичних і міжнародно-політичних цілях.

Ключові слова: традиційні та нові (телеграф, телефон, радіо) комунікації, Перша світова війна, стратегічні і тактичні міжнародно-політичні цілі, система міжнародних відносин.

Вплив нових (телеграф, телефон, радіо) комунікацій на міжнародне політичне життя, хід війни та реконфігурацію системи міжнародних відносин під час Першої світової війни – важлива проблема, яка досі не знайшла системного вивчення у політичній та історичній науках, хоча її значущість важко переоцінити. У липні 1914 р. використання телеграфу поступово стало частиною міжнародного життя та дипломатичної практики. Деякі вчені, зокрема С. Керн, відзначали що у конфлікті, який передував початку Першої світової війни, телеграфний збій призвів до драматичного і видовищного провалу дипломатії. Помилки телеграфного зв'язку призвели до того, що посилялися перехресні неузгоджені повідомлення, відбувалися їх затримки, несподівані сюрпризи та отримання повідомлень у непередбачений для цього час.

Водночас не тільки керівники держав, а й весь світ моментально дізнався про події у Сараєво, що призвели до розв'язання Першої світової війни. Відбулося це завдяки телеграфному та телефонному зв'язку. Й тільки після цього новини потрапили до газет, які уособлювали найпоширеніший різновид масової комунікації тих часів.

До та під час Першої світової війни науки, яка б вивчала роль, функції, ефекти мас-медіа (преси, листівок, радіо) ще не було. Тим більше не існувало інтересу соціальних наук до телекомунікацій (телеграфу, телефону, радіо), що передають на далеку відстань зашифроване у знаки Морзе слово, окремі слова, або голос, який вимовляв слова або окремі цифри, з яких склалися

повідомлення, накази та шифрограми. Комунікації були прерогативою інтересу технічних наук, а з розгортанням воєнних дій – стратегів і тактиків тих держав, які вели війну.

За іронією долі після закінчення Першої світової війни увагу дослідників (соціологів і психологів) – першими серед них були американські вчені, такі, як Дж. Ласуелл [1], В. Ліппманн [2] – привернула саме масова комунікація. У 20-х рр. XX ст. у США почалося вивчення ролі газет і листівок як дієвих засобів пропаганди у світовій війні [3]. Ми ж зосередимось на ролі та впливах саме електричних комунікацій, вивчаючи їх розвиток та використання різними державами світу, зокрема, учасницями Першої світової війни. Завдяки комунікаціям значно залежали успіхи або поразки країн під час війни – вони були задіяні у ключових моментах військових дій, що, врешті-решт призвело до реконфігурації системи міжнародних відносин.

У дослідженні вивчалися воєнні мемуари 20-50-х рр. XX ст. (В. Ніколаї [4], М. Гоффманн [5]), наукові монографії з історії (Є. Людвіг [6], И. Ростунов [7], Б. Тачмен [8]), соціології (В. Ліппманн [2], Л. Рокель [9]), військових наук (Н. Стоун [10], А. Уткін [11]), комунікаційної науки Дж. Ласуелл [12], технічна та геополітична література, присвячена розвитку комунікації початку XIX – першої третини XX ст. (Р.Б. Кілбовіч [13], П. Дж. Хагілл [14], Д. Шарле [15], Т. Вайт [16]), науково-популярні видання (А. Кларк [17]), періодику США, Великої Британії, Німеччини, Росії, Франції, Білорусі, публікації на тему Першої світової війни, що вийшли у XXI ст. (Н. Журбіна [3], А. Олейніков [18], М. Беннет [19]), а також матеріали національних музеїв техніки Великої Британії, музею радіо Каліфорнії, Меморіалу індіанців племені чокто в Оклахомі [20].

Аналіз їх доводить, що постановка питання про роль комунікацій у Першій світовій війні має безперечну новизну в сучасних історичній та політичній науках. Важливим є твердження, висловлене відомим американським вченим-міжнародником, професором школи міжнародних відносин та школи комунікаційних досліджень Південно-Каліфорнійського університету Дж. Д. Аронсоном про те, що «вчені в галузі міжнародних відносин... дуже довго ігнорували фундаментальну роль комунікацій. За контрастом комунікації тепер в авангарді глобалізації та міжнародних відносин» [21].

Мета статті – системно дослідити вплив тогочасних міжконтинентальних комунікацій (телеграф, телефон, радіо) на реконфігурацію системи міжнародних відносин з середини XIX ст. до кінця Першої світової війни. Це потребує розв'язання наступних завдань:

- на міждисциплінарному рівні дослідити розвиток телеграфного, телефонного та радіозв'язку з середини XIX ст. до кінця Першої світової війни;
- виявити та системно проаналізувати факти, які свідчать про вплив міжконтинентальних комунікацій на перебіг війни та на міжнародне політичне життя;

- концептуалізувати теоретичні положення та висновки про вплив комунікацій на реконфігурацію системи міжнародних відносин;
- зробити узагальнюючий висновок про досліджуваний історичний період як про перший період глобалізації комунікацій в історії людства та його важливість для подальшого розвитку глобалізації в світі.

Наша гіпотеза полягає у тому, що гегемонія держав, які становили, так би мовити, серцевину світової системи протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст., спиралася великою мірою на глобальні телекомунікаційні технології.

Вперше в історії людства винахід телеграфу дав змогу людству отримати «миттєву комунікацію на далекі відстані. Використання телеграфу дещо потьмянішало, коли було винайдено й вдосконалено радіо, яке стало популярним, потім з'явився телефон, що став найшвидшим шляхом комунікації від людини до людини» [14].

Винахід телеграфу вперше в історії людства ефективно відділив телекомунікації від транспортних засобів комунікації. Адже до цього передача інформації була пов'язана із доступними у ту чи ту епоху існуючими засобами пересування. Це могли бути кур'єри-бігуни, кур'єри на конях, передача повідомлень кораблями тощо. Електромагнітний телеграф був запатентований С. Морзе у США у 1837 р. Телеграфні апарати, які раніше за Морзе винайшли Шиллінг, Гаусс-Вебер, Кук-Вітстон, належать до електромагнітних апаратів стрілочного типу, в той час, як апарат Морзе був електромеханічним. Великою заслугою Морзе є винахід телеграфного коду, в якому букви алфавіту були представлені комбінацією коротких та довгих сигналів – «крапок» і «тире» (код Морзе). Комерційна експлуатація електричного телеграфу вперше розпочата в Лондоні у 1837 р. В Росії роботи П.Л. Шиллінга продовжив Б.С. Якобі, який побудував у 1839 р. друкарський телеграфний апарат, а пізніше, у 1850 р. – телеграфний апарат, який друкував літери [22].

Першість належала Великій Британії, оскільки на той час вона мала монополію на володіння глобальною телекомунікаційною системою, яка бурхливо розвивалася. В основі її був телеграфний зв'язок та морські підводні кабелі, включаючи трансатлантичний та транстихоокеанський, які зв'язували Британську Імперію з її колоніями та іншими країнами.

Якщо у 1843 р. було передано перше телеграфне повідомлення азбукою Морзе [14; 19], то у 1858 р. здійснено першу спробу прокладання трансатлантичного кабелю між Великою Британією та США. Визначною подією був обмін телеграмами між британською Королевою Вікторією та президентом США Дж. Бьюкененом. Цей обмін телеграмами на найвищому офіційному рівні можна назвати першою пов'язаною з телеграфним зв'язком подією міжнародного значення, що започаткувала новий формат дипломатичних відносин між главами держав.

Трансатлантичний телеграфний зв'язок проіснував два тижні, за цей період було отримано 732 телеграфних повідомлення. Потім кабель був пошкоджений. Нова вдала спроба його прокладання відбулася через два роки. Цей кабель існує й досі з необхідними технологічними інноваціями. Про історію прокладання трансатлантичного кабелю написав захопливу науково-популярну книжку «Голос через океан» відомий американський фантаст А. Кларк [17]. Потім був прокладений кабель до Африки, що дало змогу у 1870 р. встановити прямий телеграфний зв'язок Лондон-Бомбей (через релейну станцію в Єгипті та на Мальті). Тобто, в останній третині XIX ст. Британія мала ще й транстихо-океанський телеграфний кабель і могла вільно здійснювати зв'язок з усіма своїми колоніями. Вона перша усвідомила економічний потенціал телеграфного зв'язку й до кінця XIX ст. контролювала більшість глобальної телеграфної мережі.

Підводні кабелі надавали неоціненні конкурентні переваги для британських торговельних компаній. По-перше, власники судів могли зв'язатися з капітанами, коли вони прибували до портів призначення на іншому боці океану і скорегувати подальший маршрут кораблів. По-друге, вони могли надавати розпорядження щодо того, які товари треба було завантажувати, відповідно до їх цін та кон'юнктури ринку. Водночас британський уряд використовував підводні телеграфні комунікації для підтримання адміністративних зв'язків з губернаторами на усій території Британської Імперії.

Експансія Британської Імперії протягом 60-70-х рр. XIX ст. відбувалася не тільки на Захід, але й на Схід. Так, вона просувалася через європейський континент до Середземного моря і до Індійського океану. Прокладений у 1863 р. кабель до Бомбея, Індія (нині Мумбаї) став важливим з'єднувальним ланцюгом із Саудівською Аравією. У 1870 р. Бомбей через підводний кабель був пов'язаний із Лондоном. Цю роботу виконали 4 кабельні компанії під проводом британського уряду. У 1872 р. ці 4 компанії були об'єднані – утворилась Eastern Telegraph Company, власником якої став Дж. Пендер. Також з'явилося відгалуження, так би мовити, дочірня компанія, під назвою Eastern Extension, China and Australia Telegraph Company (скорочено – «The Extension»). Того ж року Австралія була приєднана до мережі завдяки підводному кабелю з Бомбея через Сінгапур та Китай. А у 1876 р. кабель з'єднав Нову Зеландію з Лондоном.

Таким чином, Британська Імперія мала міжконтинентальні підводні кабельні лінії майже з усіма своїми найбільшими колоніями. Наприкінці 1896 р. в світі існувало 30 кораблів для прокладання кабелю, 24 з яких належали Британській Імперії. У 1892 р. британські компанії мали у своєму розпорядженні дві третини усіх існуючих у світі кабелів і навіть у 1923 р. цей показник складав 42,7 %.

Рівень домінування у сфері телеграфного зв'язку Великої Британії у той час був величезним не тільки у сфері економіки. Контрольовані Британською Імперією кабелі надавали їй зовнішньополітичному відомству – Foreign and

Commonwealth Office – величезні переваги у проведенні своєї зовнішньої політики. Це знаходить підтвердження у тому, що іншим країнам доводилося користуватися послугами британської телеграфної глобальної мережі для своїх комерційних, офіційних та дипломатичних комунікацій. Прикладом, коли саме володіння телеграфним зв'язком надало геополітичні переваги Британії у її боротьбі із Францією за колонії в Африці, був фінал воєнного конфлікту, відомого як криза у Фашоді (Джібуті). Британська перемога у цій кризі була значною мірою забезпечена тим, що британський командувач військами Кітченер у своїй штаб-квартирі був забезпечений свіжою інформацією завдяки телеграфній комунікації, так само, як і Лондон, який знав, що відбувається у Фашоді, тоді як французький командувач не мав такої змоги. До того ж Кітченер, маючи монополію на телеграфні комунікації, вдався до передачі фальшивої інформації французькому штабу щодо несприятливих позицій їхніх військ у Фашоді й в кінцевому підсумку став переможцем. Цей приклад засвідчує, що геополітичний перерозподіл світу ще до початку Першої світової війни відбувався, зокрема, і за допомогою телеграфу.

Франція і Німеччина, доволі пізно усвідомили, як важливо мати глобальну телеграфну мережу, а також, масштаби британського домінування у цій сфері. У 1905 р. Німеччина теж зробила значний внесок у розвиток міжконтинентальних зв'язків за допомогою підводного кабелю. Німецько – голландська телеграфна компанія проклала підводний кабель від Менади у Голландській Східній Індії до острова Япо, а звідти – від Гуама до Шанхаю, виконуючи цю роботу за допомогою кабельного корабля Store Nordiske, який прокладав кабель також по річці Янцзи. Після закінчення Першої світової війни ці кабелі були розділені між кабельними компаніями країн-переможниць.

Німеччина із великим запізненням почала розбудову своєї телеграфної кабельної мережі. Одна із причин такої неспішності у тому, що вона пізніше стала колоніальною державою, тому не мала стимулу розвивати телеграфний зв'язок. Прагнучи бути глобальним гравцем, вона споруджує власну підводну телеграфну комунікаційну мережу через Азорські острови. Водночас німецька дипломатія доволі швидко зрозуміла, як використовувати переваги телеграфу у хитросплетіннях дипломатичної гри світового масштабу. Найбільш наочними прикладами використання телеграм у міжнародних відносинах є «Емська депеша» та «Телеграма Крюгера».

«Емська депеша» – фальсифікована й опублікована Бісмарком телеграма короля Вільгельма I від 12 липня 1870 р., яка стала приводом для початку франко-прусської війни 1870-1871 рр. Її образливий для Франції текст був переданий Бісмарком пресі й усім пруським місіям за кордоном і наступного дня став відомим у Парижі. Як і очікував Бісмарк, Наполеон III негайно оголосив Прусії війну, яка закінчилася поразкою Франції [23].

«Телеграма Крюгера», яка була надіслана 3 січня 1896 р. кайзером Вільгельмом II на адресу Стефануса Йоганеса Паулюса Крюгера – президента Трансваалю, у якій Вільгельм II вітає Крюгера з перемогою при вторгненні в Трансвааль солдатів Л. Джеймсона (британського офіцера, який здійснив спробу захопити Трансвааль – «рейд Джеймсона»). Телеграма викликала величезні незгоди між Британією та Німеччиною напередодні Бурської війни. Телеграф давав змогу маніпулювати інформацією міжнародно-політичного характеру і використовувати її для провокування війни або міжнародних конфліктів. В даних випадках комунікація відіграла неабияку роль у зміні геополітичної карти світу.

У США від початку до середини XIX ст. головним засобом комунікації була пошта, а розвиток телеграфного зв'язку в країні почався з середини XIX ст. [12]. Він мав велике значення під час Громадянської війни в США (1861-1865 рр.), коли армії мали телеграфні підрозділи, які прокладали кабелі та передавали повідомлення.

США дуже добре розуміли панування Великої Британії у галузі підводного трансатлантичного та транстихоокеанського телеграфного зв'язку. Тому в США у 1903 р. була зроблена перша передача телеграфних повідомлень через підводний кабель, який зв'язував тихоокеанський берег США із Шанхаєм. Американський підводний кабель перетинав весь Тихий океан. Він йшов від Сан-Франциско через Гонолулу, від Гонолулу до Мідвея (о. Гуам), а від нього – до Маніли та Шанхаю. Це була величезна подія для Сполучених Штатів, оскільки до цього моменту Британська Імперія мала монополію на трансатлантичні та транстихоокеанські підводні кабелі. Тихий океан був останнім бар'єром, долаючи який виникали глобальні комунікації.

Комерційна Тихоокеанська кабельна компанія була створена завдяки об'єднанню Комерційної кабельної компанії, Великій північній телеграфній компанії та Східній телеграфній компанії з метою прокладання кабелю через Тихий океан з американського західного узбережжя. Вона була заснована у 1901 р., й завдяки цій компанії був прокладений перший телеграфний шлях від Америки до Філіппін, Китаю та Японії. Раніше для того, щоб повідомлення потрапили до цих країн, вони повинні були мандрувати через Атлантичний океан до Далекого Сходу через Кейптаун та Індійський океан. Або від Америки до Росії, потім через російські простори до Владивостоку, а далі через підводний кабель до Японії та Філіппін. Слід зазначити, що хоча створена компанія була американською, її перші кораблі які прокладали кабелі були британськими: «Scotia» та «Restorer». Перша секція Тихоокеанського кабелю з Сан-Франциско до Гонолулу була прокладена з допомогою корабля «Silvertown». На цю видатну подію відгукнулися як місцеві, так і центральні газети і журнали.

У американському журналі за 1903 р. під назвою «Журнал електрики, енергетики та газу», який виходив у Сан-Франциско була опублікована стаття

О. МакЕйді «Прокладання американського транстихоокеанського кабелю». Вона є цінним історичним свідоцтвом епохи, адже у ній скрупульозно описаний дух і атмосфера свята, яке відбулося на території Сан-Франциско. Написана вона у дещо помпезному стилі, що мав передати історичне значення події: «У середу після 12 години ранку 11 грудня 1902 р. зібрався величезний натовп: адже мешканці Сан-Франциско вважали, що це не тільки свято їхнього міста, але й усього тихоокеанського узбережжя».

Мешканці Сан-Франциско повністю усвідомлювали, що вони є привілейованими глядачами великої історичної драми. Сценою був Тихий океан, який досі вважався заднім подвір'ям континенту. А тепер біля великих воріт Каліфорнії зібрання було видатним не тільки через те, що тут були репрезентовані великі індустрії, не тому, що промови були одна вишуканіше за іншу, а через визнання послуги, яку зробила одна людина – її вже нема серед живих – для американської нації в цілому і для мешканців Тихоокеанського узбережжя особисто. Декілька днів перед тим, коли маленька дівчинка бігла з президентом кабельної компанії до краю океану для того, щоб привітати кабель, який занурювався у морські глибини, вона підсвідомо вигукнула у своєму життєрадісному привітанні думку цілої громади: «В пам'ять Джона МакКея я нарікаю тебе кабелем Тихого океану. Щастя тобі. Хай ти будеш приносити тільки щасливі повідомлення» [24].

Кореспондент відзначив: «Ми тепер знаємо, що повідомлення, що передаються через кабель, можуть бути іншими, ніж радісні, але, тим не менш, ми вітаємо можливість швидкої комунікації через океанські простори. Існує похибка, що цей кабель був перший, якій зробив оберт навколо Землі для зв'язку. Це не так, оскільки завершення британського Тихоокеанського кабелю між Австралією та островом Ванкувер, через Вікторію, острів Фаннінг, Фіджі, Норфолк, Саутпорт та до заливу Даллес дає британському уряду право говорити про оберт кабелю навколо Землі через свою територію. Ціна цього британського кабелю є близько 10 млн. дол. США. Проект розроблявся протягом 10 років. Робота була завершена 31 жовтня 1902 р. Ця кабельна лінія була відкрита для комерційного бізнесу протягом першої декади грудня. Менш, ніж через місяць, завершила свою роботу з укладки першої секції кабелю американська Комерційна Тихоокеанська кабельна компанія» [24].

У статті висловлена надія, що комерційний кабель означає нову еру для Сан-Франциско та для Тихоокеанського узбережжя Америки: «Якщо подумати тільки про одну функцію кабелю: постійна лінія для передачі повідомлень преси, це вже важливо для читаючої публіки нашої країни. Але кабель так само є важливим для нашої держави і нашого уряду. Без сумніву, американський кабель буде дуже великою цінністю для Сполучених Штатів та його островів у Тихому океані. Для комерційних цілей цінність швидкого зв'язку не може бути переоціненою. Серйозним є твердження про те, що торгівля сьогодні залежить

від швидкого зв'язку. Виробники і покупці Тихоокеанського узбережжя перебували дуже довго без потрібних їм кабельних послуг» [24].

Провідна американська газета «The New York Times» опублікувала 15 грудня 1902 р. статтю під назвою «Тихоокеанський кабель спущено під воду». У газеті відзначалось багато деталей, які не були вказані у журнальній статті: по-перше, вона розповіла, що натовп, який зібрався на узбережжі, становив близько 40 тис. осіб. По-друге, вона детально зупинилася на промовцях, серед яких був Президент кабельної компанії К. МакКей, син Дж. МакКея і офіційні особи компанії Postal Telegraph. Це був також губернатор Кейдж, який вітав першопроходців від імені штату Каліфорнія та мер Сан-Франциско Шмідт, котрий поздоровив К. МакКея з успішним початком видатної події. Останній надіслав Президенту Т. Рузвельту телеграму такого змісту: «Я маю честь повідомити Вас про успішний початок роботи з прокладання транстихоокеанського кабелю». Також відзначалося, що на узбережжі були встановлені палатки з прохолодними напоями, а коли телеграма президенту Т. Рузвельту була надіслана, К. МакКей пригостив шампанським запрошених гостей [25].

На цю екстраординарну подію відгукнулась і місцева газета «The San Francisco Call». В ній було надруковано цілу низку статей про прокладання першого американського транстихоокеанського кабелю. Після кожної з них був розміщений промовистий анонс: «Ми будемо вас повідомляти про всі події з узбережжя Тихого океану у тій послідовності, в якій вони виникатимуть» [26].

Перше офіційне послання після закінчення будівництва Сполученими Штатами транстихоокеанського кабелю було надіслано президентом США Т. Рузвельтом з місцевості Ойстер Бей до К. МакКея, президента Тихоокеанської кабельної компанії, який стояв поруч з ним біля телеграфного апарату. Послання було передане президентом Т. Рузвельтом телеграфісту об 11 годині 23 хвилин і було отримане К. МакКеєм об 11 годині 35 хвилин. Таким чином, воно обійшло світ за 12 хвилин, йдучи у західному напрямку. У посланні було сказано: «Привітання і побажання успіхів Тихоокеанському кабелю, який став можливим завдяки генію Вашого батька та Вашим талантом підприємця. Теодор Рузвельт». К. МакКей надіслав свою відповідь, яка зробила оберт навколо Землі у протилежному напрямі, тобто на Схід. Вона була відправлена оператором об 11 годині 55 хвилин та була отримана президентом Т. Рузвельтом о 12 годині 4 хвилині та 30 секунд, тобто витрачений час на один оберт телеграми навколо Землі у східному напрямку становив 9,5 хвилин [25].

У Росії був телеграфний зв'язок в межах країни, але для Першої світової війни такий зв'язок був недостатнім. «Існували... окремі телеграфні частини й підрозділи, проте вони були слабко підготовані, без досвіду» [18]. «Відсутність у російських військ телеграфу та будь-якого сигнального зв'язку, призводила до того, що Жилинський зв'язувався із Самсоновим дивовижним способом. Ад'ютант раз на день на автомобілі відвозив його телеграми на Центральний

поштамт Варшави, а потім знову вирушав за відповіддю за сотню кілометрів від штаб-квартири Жилинського» [10, с. 63]. У «війні мізків» німці перевершили росіян, відгадавши російський воєнний шифр, що дало змогу їм читати таємні російські телеграми. «Росіяни були у системах шифрування найлегковажнішими, і це часто завдавало великої шкоди їх воєнним інтересам» [4].

У період Першої світової війни яскраво проявляється протиборство противників у так званій «телеграфній війні». Майже всі воюючі сторони мали свої підводні комерційні мережі кабелів, які під час війни перейшли під повний державний контроль. Однією з основних стратегічних цілей у війні було пошкодження або повне руйнування міжнародних телефонних станцій. Британія розпочала телеграфну війну 4 серпня 1914 р., перерізавши німецький підводний кабель, який проходив від острова Боркум, що входить до складу Фризських островів (Німеччина) у Північному морі до іспанського острова Тенерифу у Південній Атлантиці. Оскільки повз цей острів проходили британські кораблі, що йшли до колоній Британської Імперії у Західній та Південній Африці, тодішній Перший лорд Адміралтейства У. Черчилль віддав наказ перерізати комунікації противника. Далі, британцями був порізаний на частини німецький підводний кабель, який пролягав на дні Ла-Маншу. В такий спосіб було зруйновано багато німецьких підводних комунікацій.

Свій удар у відповідь Німеччина нанесла 7 вересня 1914 р., коли її крейсери «Нюрнберг» та «Лейпциг», задля камуфляжу піднявши французькі прапори, підійшли до маленького острову Феннінг у Тихому океані, на якому була побудована телеграфна станція. Вона з'єднувала три британські підводні телеграфні кабелі: один йшов від Канади до цього острову, а інші два – до Австралії та Нової Зеландії. Німецький десант з крейсерів зруйнував станцію та перерізав кабелі. Друга німецька атака, яку здійснив корабель «Емден», відбулася 14 листопада 1914 р. на телеграфну станцію на маленькому острові Кокос, яка з'єднувала Австралію та Південну Африку. Підводний телеграфний кабель та частина устаткування станції були пошкоджені, хоча й сам «Емден» був виведений з ладу. Війна проти глобального зв'язку противників (зруйнування кабелів та станцій) призводила не тільки до послаблення воєнної потужності держав-учасниць, а й до зміни конфігурацій колоніальних володінь цих імперій, що вело до реконфігурації володінь колоніями в різних частинах світу Британією, Німеччиною, Францією.

Втягнення США у війну відбулося також завдяки «телеграмі Циммермана» – секретній інструкції від 16 січня 1917 р., яку відправив міністр іноземних справ Німеччини Циммерман німецькому посланнику в Мексиці фон Екхардту, з директивою запропонувати мексиканському уряду укласти з Німеччиною воєнний союз проти США. Депеша Циммермана була перехоплена й розшифрована британським криптографічним відділом розвідки «Кімната

№ 40» й передана Президенту США, після чого її опублікували в американській пресі і як наслідок – Конгрес США оголосив війну Німеччині [8]. Завдяки спритній британській розвідці, яка перехопила цю телеграму, розшифрувала її та переправила до США в такий спосіб, щоб у її істеблішменту не виникло підозр, що телеграмний трафік, який йде по трансатлантичному кабелю, відстежується Британією, остання провела блискучу міжнародну операцію з втягування США у війну.

Наступним кроком розвитку комунікацій став телефон. Він був винаходом італійця А. Меуччі (1849 р.), вдосконалений французом Ш. Бурсеєм (1854 р.), а запатентований в США як пристрій для розмов на далекій відстані винахідником А.Г. Беллом (1876 р.). Телефон став швидко поширюватися як і в США, де у 1880 р. 49 тис. телефонів було в експлуатації, так і в Європі. У жовтні 1898 р. Е. Дюкрете провів перший сеанс телефонного зв'язку між Ейфелевою вежею і Пантеоном, відстань між якими 4 км. [27]. Коли розпочалася війна, комерційні телефонні компанії у більшості країн-учасниць були взяті під управління держави. Так сталося в США, де телефонна компанія Белла була націоналізована з червня 1918 р. до липня 1919 р.

Польові телефони були вперше використані під час Першої світової війни. Вони були великим кроком уперед у воєнній тактичній комунікації. Телефони широко використовувалися, тому що радіоприймачі були важкими, великими, дорогими, їх було мало, вони залежали від погодних умов і могли використовуватись тільки для передачі телеграфних кодів замість голосової комунікації. Коли відстань артилерійського вогню збільшувалася, телефон був особливо корисний для артилерії, але телефонні дроти часто пошкоджувалися під час обстрілів [19]. Другою небезпекою було підслуховування та перехват повідомлень. Британці, які були свідомі цього, використовували звукові перешкоди, наприклад, звук мін, аби захистити свої телефонні розмови. Аби не дати змогу супротивникам розшифровувати секретну воєнну інформацію, американці вдалися до використання мови індіанців племені чокто. Через дискримінаційну політику США «1917 р. індіанці племені чокто не були громадянами Сполучених Штатів» [20], але вони пішли добровольцями на цю війну. За документами 19 членів племені чокто стали передавачами закодованих повідомлень мовами чокто. Німці не могли їх розшифрувати, адже вони говорили 26 мовами і діалектами і тільки чотири з них були писемними. Це був внесок індіанського народу Америки у перемогу у Першій світовій війні. У 1924 р. індіанцям племені чокто було дозволено брати участь у голосуванні на виборах [20]. В такий спосіб хоробрі солдати племені чокто вибороли своєму народу одне із основних громадянських прав і це є одним із проявів впливу комунікацій на реконфігурацію системи громадянських прав у США.

Наприкінці XIX ст. виникло радіо. Винахід радіозв'язку та радіо належить О. Попову. 7 травня 1895 р. він зробив доповідь на зібранні Російського фізико-хімічного товариства в Петербурзі та продемонстрував дію своїх приладів

зв'язку. Цей факт засвідчує, що він був першим, але в інших країнах називають ще прізвиська Марконі, Тесла та інші [16].

Перед початком бойових дій Росія мала по «одній радіороті (8 радіостанцій) при штабах армій й по 1 технічному засобу у кожній кінній дивізії. Найкращий радіозв'язок й радіорозвідка була в Австро-Угорщині» [18]. «Вражаюча прямодушність відкритих повідомлень по радіо про те, що збирається або не збирається робити Ренненкамтф, зробили хоробру російську армію жертвою своїх вождів», - пише Н. Стоун [10]. «Завдяки повідомленням по радіо клером, тобто, відкритим текстом, - пише М. Гоффманн, - ми знали силу російських військ й точне задіяння кожної із російських частин» [5, с. 62]. У серпні 1914 р. німецька розвідка слухала повідомлення штаб-квартири російських військ у Польщі, які передавалися радіо клером. Дивно, але не було жодної спроби зашифрувати їх. Російський письменник Солженіцин говорив, що російське військове керівництво дещо наївно покладалося на передачу повідомлень пізно вночі, коли, вони вважали, що німці лягають спати і не слухають повідомлень. Зібрані німецькою розвідкою російські радіоповідомлення були внеском у перемогу Німеччини під Танненбергом. «У битві при Раві-Руській 9 вересня 1914 р. був найкривавішим днем. Й тут мав місце ідіотизм відкритого виходу в ефір, який вказував австрійцям напрям руху російських армій» [7, с. 72].

Німецький генерал В. Ніколаї у своїх мемуарах підтверджує: «Абсолютно новим явищем у світі було радіо, яке давало змогу кожному втягнутому у війну перехоплювати повідомлення, тому вони були завжди шифрованими. За винятком росіян всі інші ворожі держави вели полювання на перехоплення повідомлень супротивників та за шифрами не тільки в країнах противників і в повітрі, але й у нейтральних країнах. Вони здобувалися за великі гроші. Судові вироки, які виносилися за крадіжку політичних телеграм для розвідки, виносилися і у Голландії, і у Швейцарії. Наслідком того, що німецька розвідка була обмежена тільки невеликою кількістю осіб Генерального штабу, було те, що сил вистачало тільки для власного шифрування телеграм, й не було змоги задіяти науковців. Цим пояснюється та обставина, що політичні повідомлення мали змогу неодноразово ставати відомими супротивнику» [4, с. 199-200]. Австрійці інтегрували свої служби перехоплення в їхньому криптографічному департаменті Канцелярії з початку війни. Вони регулярно перехоплювали й розшифровували російський трафік протягом усієї війни [21; 28]. Бельгійці змушені були зруйнувати головну станцію міжнародних комунікацій, яка стояла поблизу Брюсселю, аби вона не потрапила до рук німецької армії, що наближалася.

Німеччина передбачала, що у разі початку війни її підводні кабелі будуть пошкоджені противником. Тому вона заздалегідь розпочала будівництво потужних радіостанцій, які відіграли у цій війні стратегічну роль. Вони були побудовані у всіх німецьких колоніях, навіть найменших. Німецьким

комерційним компаніям була дана настанова відкривати свої філії у нейтральних країнах та встановлювати там великі радіо передавачі та радіо приймачі. Головною країною, де це було зроблено, стали США. Telefunken звів там низку станцій (також постачав до армії США радіоапаратуру). Дійсно, коли на початку війни Британія швидко вивела з ладу німецькі підводні кабелі, Німеччина здійснювала комунікацію через свої потужні радіостанції, а в ті країни, де станцій не було (наприклад, у Мексиці та Південній Америці) вона пересилала отримані радіоповідомлення вже як телеграми, користуючись американським міжнародним кабельним зв'язком, й контент цих повідомлень ніким не перевірявся.

Воєнна важливість радіо стала зрозумілою з початком війни. На фронтах німці сповіщали про цілі, куди скидати бомби з літаків, давали радіосигнал «гази», вели свої целіліни по радіо у потрібному напрямі. Одного разу французи перехопили німецькі радіосигнали і завдяки радіо грі повернули назад їхні целіліни, що прямували до Африки зі зброєю та продуктами і вже подолали відстань від Болгарії до Єгипту. Британія була також майстерною у поширенні дезінформації.

Найперша воєнна операція, яку провели австралійські війська у Першій світовій війні, була висадка їх добровольців на острові Нова Гвінея, щоб зруйнувати німецьку радіостанцію. Австралійці та японці швидко окупували ці території в Тихому Океані – колонії, які належали до того Німеччині. Коли зруйнували радіостанцію в Дзиньтао, німецька радіомережа на Сході почала швидко зменшуватися. Станції в німецьких колоніях протрималися дещо довше. Мабуть, через те, що Британія, Франція та Бельгія мали різні цілі у їх знищенні. Британія передусім дбала про просування своєї радіомережі, тоді як Франція та Бельгія були зацікавлені у придбанні нових колоніальних територій та керувалися помстою за поразку у попередній війні. Німеччина найдовше протрималася на північному заході Африки, де німецькі радіокомунікації не тільки ними підтримувалися до середини 1915 р., але й були використані німцями для координації їхнього опору проти об'єднаних британо-південно-африканських сил, які атакували німців з півдня та португальського вторгнення на півночі. Найдовше проіснувала німецька станція у Східній Африці, хоча рейд британців через озеро Вікторія 21-23 липня 1915 р. зруйнував радіопередавач та вежу в Тігхе. Тільки в середині 1916 р. останній німецький радіопередавач був знищений. І навіть після цього німці вели партизанську війну в Африці, використовуючи переносні радіопередавачі і приймали повідомлення з Німеччини, коли їм вдавалося знайти джерело електричної енергії та встановити тимчасову вежу. Вони працювали до закінчення війни у листопаді 1918 р. Радіовійна носила яскраво виражений імперіалістичний характер. Боротьба за колонії в Африці, Океанії, Азії змінювала тогочасну геополітичну карту світу. Німеччина взяла участь у загарбанні колоній доволі

пізно – в середині 80-х рр. XIX ст. Але це не завадило їй придбати доволі значні володіння в Африці, Азії і Океанії.

Програвши Першу світову війну, Німеччина втратила свої заморські володіння. Того і Камерун були розділені між Великою Британією і Францією. Танганьїка дісталася Великій Британії, Руанда і Бурунді – Бельгії. Намібія відійшла Південноафриканському Союзу. Циндао захоплений Японією, Нова Гвінея – Австралією. Каролінські, Маріанські і Маршаллові острови, Палау відійшли Японії, Західне Самоа – Новій Зеландії. Велика Британія, Австралія і Нова Зеландія поділили Науру.

Франція була активним учасником радіовійни. Передумови для цього були закладені ще перед початком Першої світової. У Франції свою роль у радіовійні відіграла збудована інженером Г. Ейфелем Ейфелева вежа. Г. Ейфель підтримував за свій рахунок проект капітана Ферре, піонера в галузі бездротового телеграфу (радіо), без фінансування з боку армії. На той час у французькій армії вважалося, що оптичні сигнали та поштові голуби надійніші за технологічні новинки. Водночас радіо ще знаходилося у зародковому стані, але експерименти з ним Ферре були успішними, особливо коли він установив антену на верхівці Ейфелевої вежі. Так сталося, що вежу залишили спочатку для військових цілей. Вона була найвищою точкою в районі Парижу. З 1906 р. на вежі постійно розміщувалась радіостанція. 1 січня 1910 р. Ейфель продовжив оренду вежі на сімдесят років. У перші тижні війни радіопередавач, що містився на вежі, глушив німецькі радіо комунікації. Це серйозно перешкодило їхньому наступу на Париж та сприяло перемозі сил у перший битві на Марні [29]. У 1914 р. радіоперехоплення дало змогу генералу Гальєну організувати контрнаступ на Марні під час війни. Її передавач TSF був стратегічним ресурсом Першої світової війни, коли приймалися повідомлення з фронту, та велися операції з дезинформації ворога, наприклад такі, що перешкоджали нападу Німеччини на Марні або такі, що привели до арешту шпигунки Мата Харі [27].

Всі головні учасники воєнних дій розвивали систему шифрів та дешифрування, прослуховували один одного, намагаючись «зламати» шифри. Були розгорнуті мережі станцій перехоплення, й, мабуть, найбільш досконалою була французька, під командуванням Картьє з дуже високими вежами. Франція створила спеціальну військову частину, «8-й підрозділ передавачів», саме для цієї діяльності під проводом Картьє. Штаб-квартирою була Ейфелева вежа. По суті це було зародженням електронної розвідки. Британія створила відповідну систему тільки у 1916 р. на чолі з капітаном Г.Дж. Раундом. Вона була дуже ефективною у відстеженні німецького флоту. Деякі із цих станцій, відповідно переоснащені, використовувалися під час Другої світової війни. Подальший розвиток цих та інших комунікацій XX-XXI ст. більш відомий дослідникам, але

ще чекає на комплексний аналіз з боку теорії міжнародних відносин, геополітики та глобалістики.

Системно дослідивши на міждисциплінарному рівні вплив телеграфу, телефону, радіо на реконфігурацію системи міжнародних відносин на першому етапі міжконтинентальних зв'язків з середини XIX ст. до кінця Першої світової війни, можна дійти висновку про безперечний вплив означених комунікацій не тільки на розвиток комерції та дипломатії провідних колоніальних держав світу, але й на хід війни, де вони були активно задіяні як нові тактичні та стратегічні військові ресурси. Вперше у військовій практиці застосовувалися передача повідомлень телеграфом, телефоном і радіо, перехоплення ворожих повідомлень, злам шифрів та розшифровка, дезинформація ворога тощо, що увійшло у військову науку та практику під назвами «телеграфна війна» та «телефонна війна». Війна проти глобального зв'язку противників призводила й до зміни конфігурацій колоніальних надбань цих імперій, що вело до реконфігурації володінь колоніями в різних частинах світу Великою Британією, Німеччиною та Францією. Значний вплив комунікації мали на міжнародне політичне життя, зокрема на активне використання цих комунікацій у міжнародних відносинах та дипломатії. Ще до початку Першої світової війни телеграми стали не тільки новим форматом міжнародних відносин між керівниками держав, але й знаряддям дипломатичних інтриг, які мали такі серйозні наслідки, як розв'язання франко-прусської війни та загострення британо-німецьких взаємин перед Бурською війною. Яскравим свідченням впливу телеграфу на початок Першої світової війни були затягування та відстрочки з передачею відомостей про події в Сараєво. Вони стали відомі народам світу саме завдяки їх передачі телеграфом та телефоном із Сараєва до національних газет. Перехоплення та відповідна робота британської розвідки з телеграмою Циммермана призвели до втягнення США у війну 1917 р. Проведене дослідження дало змогу концептуалізувати теоретичні положення та висновки про безперечний вплив комунікацій на реконфігурацію системи міжнародних відносин в цей період й не тільки про зміну політичної карти Європи, а й світу, колоніальних володінь основних учасників війни, зміни світового порядку. Це підводить нас до узагальнюючого висновку про досліджуваний історичний період як про перший період глобалізації комунікацій в історії людства.

Список використаних джерел та літератури

1. Letcher P. Eccentric Franc / P. Letcher. – Bradt Travel Guides, 2003. – 304 p.
2. Lippmann W. Public Opinion / W. Lippmann. – New York: Alien and Unwin, 1922. – 288 p.
3. Журбина Н.Е. Роль прессы в процессе перемены общественно-политического климата в Германии накануне Первой мировой войны / Н.Е. Журбина // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.М. Герцена. – 2008. – Вып. № 77. – С. 37 – 41.

4. Николаи В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время Первой мировой войны и в настоящее время (Сборник) / В. Николаи. – К.: Княгиня Ольга, 2005. – 676 с.
5. Hoffmann M. War Diaries and Other Papers / M. Hoffmann. – Vol.1. – London, 1929. – 257 p.
6. Людвиг Э. Последний Гогенцоллерн (Вильгельм II) / Э. Людвиг. – М.: Московский рабочий, 1991. – 236 с.
7. Ростунов И.И. Генерал Брусилов / И.И. Ростунов. – Москва: Воениздат, 1964. – 248 с.
8. Tuchman B. The Zimmermann Telegram / B. Tuchman. – New York: MacMillan. – 1958. – 256 p.
9. Rouquelle L. La propaganda germanique aux Etats-Unis / L. Rouquelle – Paris: Librairie Chapelot, 1916. – 154 p.
10. Stone N. The Eastern Front, 1914 – 1917 / N. Stone. – London: Penguin UK, 1975. – 352 p.
11. Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне / А.И. Уткин. – Смоленск: Русич, 2000. – 640 с.
12. Lasswell H. Propaganda Technique in the World War / H. Lasswell. – Cambridge MA: The MIT Press, 1971. – 268 p.
13. Kielbowicz R.B. Modernization, Communication Policy, and the Geopolitics of News, 1820-1860 / R.B. Kielbowicz // Critical Studies in Mass Communication. – 1986. – Vol. 3. – № 1. – P. 321-330.
14. Hugill P.J. Global Communications since 1844: Geopolitics and Technology / P.J. Hugill. – Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1999. – 304 p.
15. Шарле Д. Подводные кабельные магистрали связи / Д. Шарле. – М.: Наука, 1971. – 235 с.
16. White T. Early Radio History / T. White. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://earlyradiohistory.us/sec013.htm>
17. Кларк А. Голос через океан / А. Кларк. – Москва: Наука, 1971. – 236 с.
18. Олейников А.В. Радиоразведка и подслушивание телефонных переговоров на русском фронте в Первую мировую войну / А.В. Олейников // Военно-исторический журнал. – 2013. – № 3-4. – С. 3-8.
19. Bennett A. War and Technology Gallery / A. Bennett. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bbc.co.uk/history/worldwars/war>
20. Allen P. Choctaw Indian Code Talkers of World War I / P. Allen. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.choctawnation/history/people/code-talkers/code-talkers-of-ww1/>
21. Cowhey P.F., Aronson J.D. Transforming Global Information and Communication Markets: The Political Economy of Innovation / P.F. Cowhey, J.D. Aronson. – Cambridge MA: The MIT Press, 2009. – 341 p.
22. Электрический телеграф. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84>
23. Эмская депеша. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libsearch.ru/je_mskaya_depsha/
24. McAdie A.G. The Laying of the American Trans-Pacific Cable / A.G. McAdie // The Journal of Electricity, Power and Gas. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://atlantic-cable.com/article/1902-JournElec/>
25. Pacific Cable is Landed. Christened by the Little Daughter of the Governor of California // The New York Times. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://atlantic-cable.com/CableCos/ComPacCabl/index.htm>
26. Landing Vessel Drags Her Anchor Forced to Head Full Speed for Sea // The San Francisco Call. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://atlantic-cable.com/CableCos/ComPacCabl/index.htm>
27. Tour Eiffel: histoire, construction, description, utilization. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.aly-abbara.com/voyages_personnels/france/paris/flash/tour_Eiffel.html

28. Flicke W.F. War Secrets in the Ether / W.F. Flicke. – New York: National Security Agency, 1954. – 244 p.
29. Lincoln B.L. Passage Through Armageddon. The Russians in War and Revolution 1914-1919 / B.L. Lincoln. – New York: Oxford Univ. Press, 1986. – 637 p.

Зернецкая О.В. К истории развития коммуникаций: первые межконтинентальные связи.

Впервые в исторической и политической науках системно исследуется начало электрической межконтинентальной связи в истории развития коммуникации, которое охватывает период со середины XIX в. до Первой мировой войны. Особое внимание уделяется глобальному использованию телеграфа Британской Империей, которая была первой страной в мире, проложившей трансатлантический и транстихоокеанский подводные телеграфные кабели. США были вторыми в этом соревновании. Это означало, что эти страны преодолели последний барьер на пути создания мировых коммуникаций в начале XX в. Рассматриваются политические, дипломатические, экономические, коммерческие аспекты этого доминирования Британской Империей и США до и во время Первой мировой войны. Проводится комплексный анализ использования этих коммуникаций (телеграф, телефон, радио) странами-участниками этой войны в стратегических, тактических и международно-политических целях.

Ключевые слова: традиционные и новые (телеграф, телефон, радио) коммуникации. Первая мировая война, стратегические и тактические международно-политические цели, система международных отношений.

Zernetska O. On the History of Communication Development: the First Intercontinental Connection.

The first intercontinental links in the history of communication development that encompass the period between 1850's and the end of World War I have been systematically detected for the first time in historical and political sciences. Special attention has been given to the global usage of telegraph by the British Empire which was the first country in the world to lay transatlantic and transpacific cables. The USA was the second in this competition. This means that these countries overcame the last barrier to world communications at the very beginning of the XXth century. Political, diplomatic, economic, commercial aspects of this dominance by the British Empire and the USA before and during World War I have been observed. A complex analysis of these communications usage (telegraph, telephone, radio) by the countries – main participants of this war for tactical, strategic, international and political purposes has been conducted.

Keywords: traditional and new (telegraph, telephone, radio) communications, World War I, tactical and strategic purposes, international relations' system.

УДК 316.772 (430) “2016”

Солошенко В.В.

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У СВІТЛІ НОВОГО ЗАКОНУ ФРН 2016 Р.

Аналізується підготовка нового закону про захист культурних цінностей. Його обговорення та дискусії поставили серйозні проблеми перед урядом Німеччини, а також викликали гостру критику представників світу мистецтв. Зосереджена увага на підходах до важливого і складного у зв'язку з цим завдання запобігання незаконному переміщенню об'єктів культури, які належать до низки культурного надбання держави. Головною метою законопроекту є посилення захисту культурних цінностей та ефективної боротьби з незаконною торгівлею ними. Важливими є наміри Федерального уряду з об'єднання раніше існуючих законів у сфері охорони культурних цінностей в одному законі. Основними положеннями закону у новій редакції є захист від розпродажу за кордон колекцій державних музеїв, зокрема експонатів із приватного володіння, що зберігаються в музеях тимчасово. Підкреслено, що згідно чинного законодавства, у кожній федеральній землі твори мистецтва та інші культурні цінності, включаючи бібліотеки, повинні бути внесені до реєстру національних культурних цінностей. Ці предмети користуються пільгами при оподаткуванні, їх вивезення за межі країни потребує спеціального дозволу Міністерства внутрішніх справ ФРН, яке може бути обумовлено низкою обмежень і застережень. У статті наголошується, що XXI ст. поставило перед вченими та суспільством ФРН нові виклики і завдання, які потребують оперативного, але виваженого підходу в їх вирішенні.

Ключові слова: Німеччина, Міністерство культури і ЗМІ, закон, культурні цінності, колекції, музеї, аукціони, дискусії, незаконне переміщення.

Країни Європейського Союзу спільно шукають нові можливості та шляхи вирішення проблем у сфері захисту та збереження культурних цінностей. Враховуючи виклики та загрози XXI ст., для країн ЄС важливим завданням залишається не лише виявлення культурних цінностей, але й належне їх зберігання і, в разі можливості, повернення справжнім власникам.

Зазначимо, що нелегальна торгівля культурними цінностями займає третє місце в світі в міжнародному організованому кримінальному обігу після торгівлі зброєю та наркотиками. Нелегальне вивезення культурних цінностей завдає значної шкоди культурній ідентичності та цілісності країни походження [1].

Усталеним є підхід, що культурні надбання минулих цивілізацій є постійним відображенням національної ідентичності країни і свідченням її історії, а також культурної спадщини людства. У зв'язку з цим більшість країн світу не розглядає можливості вивезення антикварних цінностей національної ваги без належного на те дозволу або ж взагалі унеможливають їх переміщення за кордон за допомогою високих штрафів.

Проблеми захисту та збереження культурної спадщини на національному та міжнародному рівнях досліджували українські та зарубіжні фахівці – історики,

мистецтвознавці, правознавці М.М. Богуславський [2], А.В. Гайдашов [3], Л.Н. Галенська [4], Т.В. Курило [5], Н.В. Михайлова [6], С.М. Молчанов [7], Т.М. Себта [8], О.П. Сергєєв [9] та ін.

У вітчизняній історіографії існує низка праць, в яких висвітлені проблеми збереження, повернення та реституції культурних цінностей у різні історичні періоди. Це змістовні дослідження С.І. Кота [10], Н.П. Українець [11], О.К. Федорука [12], Є.С. Ярошенка [13], М.М. Яцишина [14] та ін.

На окрему увагу заслуговують дослідження члена-кореспондента НАН України, професора Г.В. Боряка, які містять ґрунтовний аналіз проблеми захисту, збереження та переміщення архівної спадщини України [15].

Зарубіжна історіографія представлена широким колом робіт вчених різних країн – ФРН, Республіки Австрії, Королівства Нідерланди, Французької Республіки, Республіки Польща, Швейцарії, США та ін. Це, насамперед, праці У. Гартманна, П. Грімстед Кеннеді [16], Д. Болла [17], М.А. Квінкенштейн [18], А. Рашера [19] та ін.

Втім, відсутнє комплексне дослідження історичних, культурних та правових аспектів проблеми захисту та збереження культурної спадщини ФРН в сучасну історичну добу. За нових умов досягнення державної єдності німецького народу постала низка проблем правового характеру.

Слід враховувати, що правові аспекти цієї проблеми постійно були в полі зору світової і європейської спільноти. Зміцненню правової бази у сфері захисту культурних цінностей після завершення Другої світової війни сприяла кодифікація міжнародного гуманітарного права, здійснена за ініціативи ЮНЕСКО у 1954 р.

Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. спрямована на унормування проблеми реституції культурних цінностей у країнах-підписантах. Покликанням Конвенції було сприяти поліпшенню законодавства, зокрема, і європейських держав у цій царині.

Актуальність проблем правової сумісності підходів у різних країнах світу стосовно незаконно вивезених культурних об'єктів спонукала ЮНЕСКО до пошуку шляхів подолання такого становища. Керівництво Організації доручило Міжнародному Інституту уніфікації цивільного права (УНІДРУА) в Римі розробку відповідної угоди. 24 червня 1995 р. було прийнято Конвенцію УНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні об'єкти. На відміну від Конвенції ЮНЕСКО, Конвенцію УНІДРУА не потрібно переносити на національне законодавство, вона застосовується безпосередньо. Крім того, Конвенція УНІДРУА діє не лише між країнами, але і в приватному секторі. Періоди обмеження порівняно довгі (50 років абсолютне або 3 роки відносно) після отримання інформації про власника і місце зберігання культурного об'єкта. Конвенція також містить положення про санкції щодо тих чи тих порушень.

Однак, багато держав світу запобігали ратифікації конвенції УНІДРУА починаючи з 1995 р. до нині. ФРН довгий час також не належала до держав-підписантів Конвенції УНІДРУА [21]. Пояснити таке зволікання можна сильним впливом з боку діячів мистецтва і аукціонної торгівлі.

Положення про захист культурних цінностей держав-членів ЄС реалізується у Німеччині з 1998 р. на основі права ЄС (Директива 93/7). З приєднанням Німеччини у 2007 р. до Другого протоколу Конвенції ЮНЕСКО 1999 р. цей закон було розширено і з того часу він діє відносно до 127 держав-учасниць Конвенції ЮНЕСКО.

На конференції у Гаазі 26 березня 1999 р. було прийнято відповідно Другий протокол до Гаазької конвенції 1954 р., який передбачав можливість кримінально-правової відповідальності за знищення культурних об'єктів. Також були доопрацьовані положення про здійснення попередніх заходів з охорони культурних цінностей в мирний час. Як зазначається у документі, договірні сторони зобов'язуються забороняти, попереджати і, якщо необхідно, припиняти будь-які акти крадіжки, чи грабежу, незаконного привласнення культурних цінностей у будь-якій формі, реквізиції культурних цінностей, а також будь-які акти вандалізму щодо зазначених цінностей (ст. 4) [20].

У ФРН актуальним залишається питання поліпшення захисту культурних цінностей, з тим, щоб захистити німецьку культурну спадщину від вивезення її об'єктів за кордон. У німецькому законодавстві, повинна бути реалізована з поправкою нова директива 2014/60 /ЄС від травня 2014 р.

Законодавство ФРН дозволяє, дотримуючись норм міжнародного права, досить ефективно вести роботу з країнами-партнерами щодо повернення викрадених або незаконно вивезених культурних цінностей. Це доволі складний і тривалий процес, який включає в себе виявлення, детальний опис, експертизу, ґрунтовний аналіз, ідентифікацію, міжнародний пошук, повернення власнику втраченого майна.

Зі створенням внутрішнього ринку ЄС у 1992 р. і, як наслідок, скасування прикордонного контролю в Шенгенській зоні, держави-члени Євросоюзу домовилися визнавати національно-культурні цінності кожної країни-члена ЄС. Якщо національні культурні цінності, захищені законом в одній із держав-членів ЄС і незаконно вивезені до іншої держави-члена, вони повинні бути повернені.

Ключовою подією світового значення у справі повернення і реституції культурних цінностей, втрачених у різних країнах світу стала Міжнародна Вашингтонська конференція з питань майна періоду Голокосту (грудень 1998 р.), яку організував Держдепартамент США. Під час конференції особливу увагу було приділено проблемі награваних творів мистецтва. На Вашингтонській конференції були присутні представники більше ніж 40 країн світу та єврейських організацій, під час роботи конференції було прийнято

11 важливих положень серед яких – щодо необхідності здійснення ідентифікації награваних та конфіскованих під час нацистського панування творів мистецтва, проведення пошуків їх довоєнних власників або спадкоємців. Також Міжнародною угодою було передбачено, що музеї держав-підписантів, покликані перевірити свої фонди на предмет їх походження та визначити, чи містять вони культурні об'єкти, які були незаконно відчужені за часів панування націонал-соціалістів [22].

Подібні положення були закріплені в Спільній декларації (Берлінській декларації) від 14 грудня 1999 р. і схвалені федеральним урядом, федеральними землями і муніципальними організаціями. Документ вимагав і заохочував німецьких колекціонерів активізувати і надалі продовжувати пошук конфіскованих нацистами творів мистецтва, зокрема, єврейської власності, та здійснювати юридичний супровід цієї діяльності [23].

Підкреслимо, що зберігати, захищати культурні цінності для наступних поколінь – це спільне завдання федеральних земель. При цьому йдеться про охорону культурної спадщини, яка має національне значення як для ФРН, так і для всього людства. Законом 1955 р. передбачено охорону культурної спадщини, виявлення та розслідування правопорушень, злочинів проти культурного надбання, міжнародний розшук культурних цінностей [24]. На державу покладений обов'язок захищати права громадян, власність, інтереси держави, а у випадку злочинних зазіхань на культурну спадщину чи культурні цінності, які перебувають у власності окремих громадян, застосовувати необхідні заходи до правопорушників.

Примітно, що розвиток законодавчої бази щодо захисту культурних цінностей в Німеччині розпочався ще під впливом завершення Першої світової війни. У 1919 р. через економічну скруту Німеччина потужно взялася за виявлення фактів продажу німецьких культурних цінностей за кордон, якому потрібно було вміло запобігти. Спочатку було прийнято регламент на експорт творів мистецтва, після чого культурні цінності, зареєстровані як «національно цінні» були занесені до каталогу, на них поширювалася заборона на вивезення. Цей принцип було закріплено у прийнятому 1955 р. Законі про захист німецьких культурних цінностей від вивезення, який діє і до нині.

Починаючи з 1955 р. у ФРН діє Закон про захист та збереження культурних цінностей, переміщення яких закордон означатиме значну втрату для німецької культурної спадщини. Так, в Основному законі ФРН зазначено, що регулювання охорони німецького культурного надбання належить до спільного ведення Федерації і окремих земель.

Важливо зазначити, що у цій сфері діють і наступні федеральні закони: «Про охорону німецького культурного надбання від вивозу за кордон» (від 6 серпня 1955 р.), «Про повернення неправомірно вилучених культурних цінностей» (від 15 жовтня 1998 р.), «Про впровадження директив Європейських співтовариств про повернення неправомірно вилучених з-під юрисдикції держав-членів

культурних цінностей і про зміну Закону про охорону німецького культурного надбання від вивозу за кордон» (від 15 жовтня 1998 р.) [25].

Згідно чинного законодавства, у кожній федеральній землі твори мистецтва та інші культурні цінності, включаючи бібліотеки, повинні бути внесені до реєстру національних культурних цінностей. Ці предмети користуються пільгами при оподаткуванні, їх вивезення за межі ФРН потребує спеціального дозволу Міністерства внутрішніх справ ФРН, яке може бути обумовлено низкою обмежень і застережень.

Дбати про культурні цінності, в першу чергу, це справа федеральних земель. Союз федеральних земель несе відповідальність за дві сфери: з одного боку за охорону національних культурних цінностей від вивезення за кордон, з іншого боку за захист культурних цінностей іноземних держав неправомірно ввезених до Німеччини, які повинні бути повернені власникам.

Включення творів мистецтва або пам'ятника культури до реєстру здійснюють вищі відомства федеральних земель з питань культури (Міністерства культури). Внесення культурних цінностей до реєстру здійснюється як за клопотанням зацікавленої сторони, так і з власної ініціативи вищого відомства федеральної землі з питань культури, що веде реєстр на своїй території. Міністр внутрішніх справ ФРН веде загальнонімецький реєстр національних культурних цінностей, який складається із сукупності реєстрів окремих німецьких земель [26].

З тим, щоб нині повою мірою посилити захист культурних цінностей та ефективно боротися з незаконною торгівлею ними, Федеральний уряд має намір об'єднати раніше існуючі закони в галузі охорони культурних цінностей в новому законі.

Реформа закону про захист німецької культурної спадщини від вивезення була зініційована уповноваженою уряду ФРН з питань культури та ЗМІ при Відомстві федерального канцлера М. Грюттерс і спрямована на зміцнення контролю у сфері транскордонної торгівлі предметами мистецтва, регулювання вивезення об'єктів, які вважаються національною культурною спадщиною.

Так, законопроект містить більш суворі, у порівнянні з попередніми, правила експорту та імпорту творів мистецтва, а також передбачає значно більше нюансів при оформленні договорів купівлі-продажу.

М. Грюттерс переконана у тому, що законодавча база ФРН у культурній площині потребує суттєвих змін та доповнень, які стануть потужною відповіддю на виклики часу. Міністр вважає за необхідне переглянути положення закону 2007 р. про повернення культурних цінностей.

Догляд за культурними цінностями повинен здійснюватися більш ретельно, а це потребує прийняття ефективного закону. У такий спосіб уряд Німеччини має намір посилити боротьбу з торгівлею нелегально придбаними культурними цінностями, що також дозволить усунути упередження щодо того, що

Німеччина може перетворитися на вузловий центр нелегальної торгівлі культурними цінностями.

Так, Голова Комітету з питань культури німецького Бундестагу З. Ерманн висловив значну підтримку плану реформ, запропонованого міністром культури. На думку З. Ерманна поправка до закону про захист культурних цінностей є важливим завданням цього законодавчого органу, вона закріплена в коаліційній угоді між ХДС/ХСС та СДПГ.

Культурна спадщина багатьох країн, таких як Сирія, Ірак, Малі, Мексика через пограбування, зруйнування, пошкодження та крадіжки знаходиться під великою загрозою. Грабіжницькі розкопки пошкоджують не лише чисельні знахідки, але й руйнують цілі археологічні комплекси, а тим самим цінність та ідентифікацію об'єктів про життя минулих цивілізацій [1].

Палкими та довготривалими залишаються дискусії щодо прийняття нового Закону, який має захищати культурні цінності. Німці назвали його «гільйотиною» для продажу культурних цінностей, холодним «відчуженням». Арт-дилери мають страх щодо того, що органи культури в майбутньому рахуватимуть культурні цінності як національні і тим самим перешкоджатимуть власникам продавати їх за кордон.

Основною метою законопроекту є зміцнення арт-ринку Німеччини та реформування закону, про правила вивезення німецької культурної спадщини, який діє з 1955 р. Зміни полягають у тому, щоб скласти низку однозначних експортних та імпорتنих правил, а також чітко прописаних обов'язків. Важливу роль у цьому питанні відіграватиме людський чинник – це обачливість і добропорядність під час придбання культурних цінностей.

Федеральний кабінет 4 листопада 2015 р. підтримав у першому читанні поданий законопроект про захист культурних цінностей. Таким чином, німецьке законодавство відповідатиме нормам ЄС та сприятиме зміцненню позицій Німеччини на світовому арт-ринку. У законопроекті передбачено ввезення культурних цінностей до Німеччини лише за наявності ліцензії на їх вивезення з країни походження. Документ викладений на 156 сторінках, складається з 10 частин та 91 параграфу.

Новий закон регулюватиме і внутрішній ринок ЄС і торгівлю з країнами далекого зарубіжжя. Так, бажаючи продати витвір мистецтва на аукціоні Сотбіс у Лондоні потрібно отримати ліцензію на експорт. Вона в цілому надається, якщо робота є молодшою за 70 років і коштує до 300 тис. євро.

Однак, згідно закону 2016 р., до національно цінних належатимуть роботи, які 1) мають важливе значення для культурної спадщини Німеччини; 2) є особливо значущими творами мистецтва і тривалий час зберігаються в Німеччині; 3) якщо їх місце розташування на території ФРН становить особливий інтерес для суспільства [27].

У якості прикладів виступають щоденники Гумбольдта, що потрапили до Берліна в об'їзд, через Лондон; це і «Мадонна з покрывом» Ганса Гольбейна,

яка за фінансової підтримки мецената у розмірі 100 млн. євро змогла залишитися в Німеччині, після того, як власники мали намір продати її за кордон. Цей цінний та знаменитий вітварний образ був написаний Гольбейном на замовлення колишнього базельського бургомістра Якоба Мейєра. Такий тип вітварного образу відомий в Німеччині як «Мадонна з покровом». Він пов'язаний з тим, що Діва Марія в цьому випадку накриває своїм покровом жертводавців, які замовили картину. В Англії такі вітварні образи називали «Мадонна-Вістниця» або «Мадонна співчуваюча». За допомогою рентгенівських досліджень вдалося виявити декілька змін у роботі. Дослідники припускають, що розпочата в 1526 р. картина була закінчена вже після повернення художника з Лондона до Базеля у 1528 р. [28].

Усе мистецтво в німецьких музеях повинно бути поставлене під колективний захист від вивезення. Це означає, насамперед, довготривалу можливість висунення претензії у випадку крадіжки. Саме тому міністр переконана, що це захист, а не експропріація, а кредиторам закон дозволить отримати назад з музею свою власність.

Новий закон також покликаний регулювати ввезення культурних цінностей і передбачає, що в майбутньому можуть бути ввезені лише ті твори, які мають спеціальний дозвіл на вивезення з країни походження.

Так, за баченням міністра культури це дозволить регулювати індивідуальну угоду про тимчасове користування. Таким чином буде здійснено запобігання грабіжницьким розкопкам, які фінансують терор, і об'єктам культури, які потрапили в Німеччину як об'єкти торгівлі. Це дозволить покращити артикуляцію між законом про захист культурної власності та цивільним правом, посилити захист культурних цінностей та запобігти суттєвим протиріччям.

Однак, приватні колекціонери можуть суперечити такому захисту для своїх експонатів, наданих у тимчасове користування музеям. Відкритим господарем творів мистецтва стає вже добropорядна людина, до якої цей об'єкт потрапив далеко не з перших рук. Аукціонні дома відмовляються визнавати, що вони причетні до продажу викрадених цінностей і саме через це не дуже зацікавлені у такому прискіпливому підході щодо з'ясування походження творів мистецтва.

М. Грюттерс наразилася на гучну критику опонентів і змушена була представити на розгляд колег вже доопрацьований проект, зробивши низку поправок до Закону про захист культурних цінностей.

Цілком природним є прагнення міністра до врегулювання імпорту та експорту об'єктів культури з використанням нових правил, ефективно запобігти переміщенню національної спадщини. Так, у порівнянні з першою версією документу, було зроблено низку поступок. Дотепер арт-дилери і колекціонери могли відправити свої роботи без процедури авторизації і, отже, без державного контролю в інші частини європейської економічної зони. Лише у тому випадку,

коли об'єкт повинен бути відправлений за межі ЄС, і якщо він мав певний вік і певне культурне та історичне значення, він повинен був отримати дозвіл з Міністерства культури у відповідній федеральній землі.

Варто зазначити, що міністр спочатку хотіла встановити для культурних цінностей такі самі правила, як при вивезенні до Швейцарії або США, вони містили наступні обмежувальні данні: 50 років та 150 тис. євро. Нині просити дозволу на вивезення культурних цінностей потрібно буде власнику лише у тому випадку, якщо перед ним цінність, якій від 70 років і коштує вона від 300 тис. євро. Для скульптур, фотографій, археологічних об'єктів діють інші співвідношення. Така прозорість викликала різкий супротив та гостру критику і водночас стала справжньою больовою точкою, навколо якої і точилися такі запеклі дискусії щодо пакету поправок до законопроекту [27].

Суворий контроль та процес затвердження дозволу значно полегшує державі отримати будь-яку інформацію особливо про важливі роботи і наміри власників щодо їх продажу. Варто також підкреслити, що об'єкт, який потрапив до каталогу культурної спадщини більше не може бути проданий за кордон.

З одного боку цілком зрозумілим виглядає обурення більшості колекціонерів і власників культурних цінностей щодо того, що вони змушені подавати об'єкти на експертизу. Зазначимо, що ця процедура робиться одноразово, а рада експертів повинна допомогти вирішити, чи дійсно об'єкт належить до списку національної культурної спадщини. Також тут мають місце і втручання у приватну сферу, і значні збитки. З іншого боку, фінансовий інтерес не повинен домінувати над вирішенням долі культурної спадщини.

Галеристи, колекціонери, художники вбачають у ще не підписаному законопроекті серйозне зазіхання на свободу арт-ринку як такого. Так, один із видатних німецьких художників сучасності Г.Базеліц прийняв рішення вилучити свої роботи з усіх німецьких музеїв, в яких вони протягом тривалого часу виставлялися. Велику кількість з них втратили музеї Дрездена, Мюнхена і Хемніца. Однак, таке рішення митця, видається доволі неаргументованим, оскільки його твори не мали статусу національної культурної спадщини. Варто підкреслити, що проект нового закону не розглядає сучасне мистецтво як особливо цінне культурне надбання. Виключення у цьому випадку становить лише робота Г. Юккера.

Про свій намір відкликати роботи з музеїв оголосила і онука німецького експресіоніста М. Бекмана. Її також дуже занепокоїла загроза експортних обмежень. 250 арт-дилерів, колекціонерів висловили свій відвертий протест у відкритому листі, назвавши закон зухвалою спробою забезпечити державі простий та дешевий доступ до творів мистецтва. Подібної точки зору дотримується і Г. Ріхтер, який в цьому році очолював світовий рейтинг найдорожчих художників сучасності, його роботи користуються великим попитом і на міжнародному арт-ринку.

Власники, які надали свої зібрання музеям у тимчасове користування, тепер занепокоєні, що не зможуть їх надалі продавати за кордон. Зазначимо, що ФРН зобов'язалася вживати заходів проти незаконної торгівлі культурними цінностями згідно норм міжнародного права. Німеччина брала активну участь у дискусіях щодо нелегальної торгівлі культурними цінностями, зокрема, на рівні ООН, розробила спільно з Іраком резолюцію про посилену охорону об'єктів культури від вандалізму міжнародної ісламістської терористичної організації «Ісламська держава».

Закон, у новій редакції має на меті захист від розпродажу за кордон колекції державних музеїв, зокрема експонатів із приватного володіння, що зберігаються в музеях тимчасово. Особливо цінні твори мистецтва можна буде продавати за кордон лише при наявності державного дозволу на вивезення. Сюди належать картини, створені більше 50 років тому та мають вартість більше 150 тис. євро. Це правило новий закон поширює на імпорт усіх культурних цінностей: твори образотворчого мистецтва, книги, рукописи або об'єкти прикладного мистецтва. У разі відсутності такої документації, при підозрі на нелегальність ввозу або вивозу, культурні цінності будуть конфісковані. В реальності, сучасне законодавство в сфері захисту культурних цінностей є менш дієвим, аніж нині запропоновані поправки, наприклад, для музеїв і приватних колекціонерів.

Новий закон про захист культурних цінностей повинен вступити в силу у першій половині 2016 р. Закон, у новій редакції має на меті захист від розпродажу за кордон колекції державних музеїв, зокрема експонатів із приватного володіння, що зберігаються в музеях тимчасово.

З моменту анонсування першої редакції законопроекту в липні 2015 р. розрив у підходах між міністром культури і значною частиною представників світу мистецтва відчутно збільшився. Не залишився осторонь найбільш відомий колекціонер Німеччини Р. Вюрт, назвавши культурну політику М. Грюттерс дрібною та недалекоглядною.

З цим твердженням можна не погодитись, оскільки Міністерство культури та засобів масової інформації ФРН значно активізувало пошук награваного нацистами мистецтва. Відчутним є збільшення втричі у 2015 р. коштів, що були виділені із федерального бюджету на програми щодо встановлення походження музейних артефактів і реституції.

Варто зазначити, що за результатами опитувань, проведених німецьким Інститутом музеєзнавства (Institut für Museumsforschung), існує твердження, що в Німеччині у майже 2300 музейних колекціях можна знайти предмети культурної спадщини, незаконно вивезені нацистами. М. Грюттерс називає таке становище «неприпустимим»[29].

Цілеспрямована державна стратегія нацистської Німеччини у період 1933-1945 рр. мала на меті пограбування тисячолітніх надбань людства. «Націонал-соціалістичні пограбування», «відчужене мистецтво», «трофеї війни» – це

складові, які і нині з новою силою сколихують як суспільство, так і фахівців, не лише істориків, мистецтвознавців, музеєзнавців, але й політиків і дипломатів. За ними стоїть величезний масив злочинів – це і позбавлення приватної власності, дискримінація і позбавлення громадянських прав, переслідування і, врешті-решт, фізичне знищення.

Важливо підкреслити, що знахідка 2012 р. в приватному володінні К. Гурліта стала «знахідкою століття» і з новою силою розпалила дискусію щодо походження предметів культури, яка триває з кінця 2013 р. Вражаюча колекція містить біля 1300 полотен художників класичного модернізму. Серед них Пабло Пікассо, Марка Шагала, П'єра Огюста Ренуара, Анрі Матісса, Еміля Нольде. За оцінками експертів, загальна вартість «знахідки століття» перевищує 1 млрд. євро [30].

На робочу групу «Швабська культурна знахідка» було покладено великі сподівання, оскільки знахідка є унікальною і комплексною. Хоча і виникли певні непорозуміння навколо цільової групи створеної за часів міністра М. Грюттерс і дотепер лише п'ять творів із колекції К. Гюрлітта можуть бути повернуті як викрадені культурні цінності – плідна співпраця з іноземними експертами є показником того, що Німеччина опрацьовувала знахідку століття не за зачиненими дверима. Це стало новим поштовхом і водночас ще одним шансом для досягнення вагомих результатів у цій непростій справі.

Нині дослідники під патронатом міністра продовжуватимуть основну роботу в Німецькому центрі втрачених культурних цінностей в Магдебурзі. Однак, дещо проблемним залишається питання публічного висвітлення діяльності робочої групи, оскільки науковці виступили проти оприлюднення результатів дослідження в мережі, посиляючись на відмінності наукових стандартів, які стосуються саме деталей оприлюднення і, які є різними в країнах світу. Важливо підкреслити, що міністр культури та ЗМІ не полишає надії на те, що наступні проекти Німецького центру втрачених культурних цінностей в Магдебурзі набудуть такої бажаної прозорості.

Міністр культури наполягає на тому, щоб сторони більше вели мову про культурні цінності і менше про ринкову вартість: «Де одні ведуть мову про мистецтво – там інші думають про гроші». Щодо творів митців, вони при житті повинні одноразово дати свою згоду на їх продаж.... «Культурна політика, наштовхується на перепони, оскільки не всім до вподоби, те, що її результатом є зміни. Більшість критиків нового закону про захист культурних цінностей цього не бажають» [27].

Тим самим міністр хотіла зменшити дефіцит у захисті культурного середовища. За її переконанням, про список цінних культурних об'єктів потрібно краще піклуватися, ніж у минулі десятиліття. Твори мистецтва, книги і антикваріат незалежно від намірів купівлі або продажу можуть бути оголошені як національний дорогоцінний спадок. Так було завжди, але нині, ймовірно,

може відбуватися частіше. Вартість і вікові обмеження не застосовуються, йдеться більше про те, що держава буде звертати увагу на виняткові експонати.

У свою чергу, Г. Ганштейн – представник Європейського Союзу аукціоністів в Брюсселі та власник аукціонного дому Лемпертц в Кельні – наполягав на більш посиленому регулюванні саме торгівлі старожитностями, оскільки практично лише ця сфера є залежною від незаконних розкопок і незаконного експорту.

Президент Фонду Пруської культурної спадщини, всесвітньо відомий археолог та історик, професор, доктор Г. Парцінгер підкреслив, що законопроект повинен однозначно вимагати чітку доказову базу щодо гарантії походження культурних цінностей та ідентифікації об'єктів. Сюди належить походження, місце та дата розкопок або знахідок культурних цінностей, а також перевірені дані про їх попередніх власників. Допускається торгівля лише перевіреними та задекларованими археологічними об'єктами. У разі порушення арт-дилерами цих вимог накладатиметься штраф та безповоротно здійснюватиметься вилучення ліцензії для ведення бізнесу.

Важливим є той факт, що закон про реституцію культурних цінностей у ФРН надав державам-членам право на повернення культурних цінностей згідно претензії. Підставою для такого повернення є Директива 93/7/ЕЕС про повернення незаконно вивезених культурних цінностей на внутрішньому ринку. Директива 93/7/ЕВГ доповнена розпорядженням 116/2009 про вивезення культурних цінностей. Також було створено правову основу для забезпечення єдиного контролю за експортом культурних цінностей у зовнішніх кордонах ЄС.

ФРН належить до тих держав, які можуть прагнути збільшення обсягів повернення культурних цінностей. Згідно з угодою держави повинні продемонструвати, серед іншого, за допомогою ліцензії на експорт, що експорт культурних цінностей затверджений і здійснюється за відповідним приписом належним чином, створювати каталоги національних скарбів і прийняти правила імпорту та експорту і повернення культурних цінностей, вивезених незаконним шляхом. США належать до перших держав, які ратифікували конвенцію (1983 р.), однак Німеччина приєдналася лише в 2007 р.

Проте, окрім позитивних змін, прийняття закону 2016 р. може призвести до певних труднощів та непорозумінь. Так, М. Мюллер-Карпе (Дослідницький інститут археології при Римсько-Германському Центральному музеї в м. Майнц) та відомий колекціонер Б. Гакштеттер (журнал «Мистецтво та право») висловили стурбованість з приводу того, що дата відліку в новому законі 2016 р. може мати негативні наслідки для Німеччини. Отримані до цієї дати незаконним шляхом культурні цінності можуть бути узаконені і вважатися законно ввезеними. Колекціонери запропонували забезпечити альтернативи для

купівлі антикваріату, а саме таких експонатів, що можуть у законний спосіб бути надані приватним особам для тимчасового користування.

Зазначимо, що за нинішніх умов глобалізації культурна спадщина є однією з передумов збереження національної ідентичності. ХХІ ст. поставило перед вченими і політиками ФРН нові виклики і завдання, які потребують оперативних, але виважених підходів та рішень.

Список використаних джерел та літератури

1. Illegaler Kulturhandel bedroht das Kulturerbe der Menschheit. Beachten Sie die nationalen Ausfuhrbestimmungen für Kulturgüter. Auswärtiges Amt. – S. 1-6.
2. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты: монография / М.М. Богуславский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА, 2012. – 416 с.
3. Гайдашов А.В. Культурные ценности как предмет культурных посягательств / А.В. Гайдашов // Преступность и культура. – М.: Криминолог. ассоц., 1999. – С. 55-57.
4. Галенская Л.Н. Международная борьба с преступностью / Л.Н. Галенская. – М.: Междунар. отношения, 1972. – 176 с.
5. Курило Т.В. Правова охорона культурної спадщини України: Моногр. / Т.В. Курило. – Львів: Юрид. Ін-т МВС України, 2005. – 156 с.
6. Михайлова Н.В. Государственно-правовая охрана историко-культурного наследия России во второй половине XX века: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Н.В. Михайлова. – М., 2002. – 370 с.
7. Молчанов С.Н. К вопросу о реституции культурных ценностей / С.Н. Молчанов // Московский журнал международного права. – 1998. – № 4. – С. 159-166; Сборник правовых актов Совета Европы о сохранении культурного наследия (часть 2) / Сост. С.Н. Молчанов; НПЦ по охране памятников истории и культуры Свердлов. обл. – Ек.: Банк культурной информации, 2003. – 528 с.
8. Себта Т.М. Мюнхенська систематична картотека власності мистецьких об'єктів (1945-1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей / Т.М. Себта // Загартована історією: ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Д.В. Бурім, І. Верба, І. Гирич; Гол. редкол. П.С. Сохань. – К.: НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2013. – С. 221-236.
9. Сергеев А.П. Гражданско-правовая защита культурных ценностей в СССР / А.П. Сергеев. – Л.: Изд. ЛГУ, 1990. – 190 с.
10. Кот С.І. Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991–2012 рр.) / С.І. Кот // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – № 21. – С. 163-180.
11. Українець Н.П. Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991-2009 рр.) автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Н.П. Українець; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К., 2010. – 18 с.
12. Федорук О.К. Перетин знаку: Вибрані мистецтвознавчі статті: У 3 кн. / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України / О.К. Федорук – К.: Видавничий дім АС, 2006. – Кн. 1: Історія та теорія мистецтва. Постаті. Народна творчість. – 260 с.
13. Ярошенко Є.С. Формування системи охорони культурних цінностей в Україні (XIX - поч. ХХ ст.) автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Є.С. Ярошенко; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004. – 18 с.
14. Яцишин М.М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – у 90-ті роки ХХ століття / М.М. Яцишин. – Луцьк: Вежа, 1999. – 204 с.

15. Боряк Г.В. Архіви України: в серці суспільства чи на маргінезі суспільних потреб? / Г.В. Боряк // Архіви України. – 2004. – Випуск 253 (1-2). – Січень-квітень. – С. 5-28.
16. Кеннеді Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / АН Української РСР. Археографічна комісія; Український науковий інститут Гарвардського університету / П. Кеннеді Грімстед, Г. Боряк. – Львів: Вид. центр «ФЕНІКС» 1992. – 120 с.
17. Boll D. «Kunst ist käuflich» rüffer&rub / D. Boll. – Zürich, 2009; Boll D. Auflage und englische Ausgabe HatjeCantz / D. Boll. – Ostfildern, 2011.
18. Quinkenstein Małgorzata A. Strukturen des illegalen Transfers von aus den polnischen Gebieten stammenden Kunstgütern zwischen Europa und Amerika in den Jahren 1944 bis 1949 / Małgorzata A. Quinkenstein // Historie. Jahresbuch des Zentrum für historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften. – Besatzung. – 2013/2014. – Folge 7. – S. 370-376.
19. Raschèr A., Senn M. (Hrsg.): Kulturrecht Kulturmarkt: Lehr- und Praxishandbuch / A. Raschèr, M. Senn. – Dike, Zürich/St. Gallen, 2012.
20. Гаагская конвенция 1954 года о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. – М., Юриздат, 1957. – 44 с.; Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_089
21. Конвенція УНІДРУА про міжнародний факторинг Оттава, 28 травня 1988 року) (укр/рос) Статус Конвенції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_210
22. Washington Conference Principles on Nazi Confiscated Art. Diplomacy in Action U.S. Department of State [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/p/eur/rt/hlcst/122038.htm>
23. Gemeinsame Erklärung der Bundesregierung, der Länder und der kommunalen Spitzenverbände zur Auffindung und zur Rückgabe NS-verfolgungsbedingt entzogenen Kulturgütes, insbesondere aus jüdischem Besitz, vom Dezember 1999.
24. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bundeszentrale für politische Bildung. – Bonn, 2001. – 207 s.
25. Gesetz 1955. Gesetz zum Schutz deutschen Kulturgutes gegen Abwanderung in der Fassung der Bekanntmachung vom 8. Juli 1999 (BGBl. I S. 1754), das zuletzt durch Artikel 2 des Gesetzes vom 18. Mai 2007 (BGBl. I S. 757) geändert worden ist" 2016-02-04 Regierungsentwurf eines Gesetzes zur Neuregelung des Kulturgutschutzrechts Stand: 04.11.2015.
26. Аналитический вестник №5 (372). Комиссия Совета Федерации по культуре. 01.09.2009.
27. Umstrittenes Kulturgutschutzgesetz. Die neue Beruhigungsformel. Eine Analyse von Ulrike Knöfel // Spiegel 15 September 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Pressemitteilungen/BPA/2015/12/2015-12-02-bkm-forschungsstelle-entartete-kunst.html>
28. Gropp R.-M. Holbein Madonna Deutschlands teuerstes Kunstwerk / R.-M. Gropp // Frankfurter Allgemeine Zeitung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/kunst/holbein-madonna-deutschlands-teuerstes-kunstwerk-12823.html>
29. Германия активизирует поиск награбленного нацистами искусства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/ru/германия-активизирует-поиск-награбленного-нацистами-искусства/a-18160224>.
30. Солошенко В.В. Дослідження щодо походження втрачених культурних цінностей (досвід Федеративної Республіки Німеччина) / В.В. Солошенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 44., Т. 2 – С. 119-123; Schwäbische Alb Älteste Elfenbeinfigur der Welt entdeckt von Thomas Brock [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spiegel.de/wissenschaft/>

mensch/schwaebische-alb-aeltesteelfenbeinfigur-der-welt-entdeckt-a-489660.html; 7 Mai 2014, Sammlung Gurlitt soll ins Ausland gehen Süddeutsche Zeitung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sueddeutsche.de/politik/testament-von-cornelius-gurlitt-sammlung-gurlitt-soll-ins-ausland-gehen-1.1953134>

Солошенко В.В. Защита культурных ценностей в свете нового закона ФРГ 2016 г.

Анализируется подготовка нового закона о защите культурных ценностей. Его обсуждение и дискуссии серьезно озадачили правительство Германии, а также вызвали острую критику представителей мира искусств. Сосредоточено внимание на подходах к важной и сложной задаче предотвращения незаконного перемещения объектов культуры, которые относятся к числу культурного достояния государства. Главной целью законопроекта является усиление защиты культурных ценностей и эффективная борьба с незаконной торговлей ими. Важными являются намерения Федерального правительства по объединению ранее существовавших законов в сфере охраны культурных ценностей в одном законе. Основными положениями закона в новой редакции является защита от распродажи за границу коллекций государственных музеев, в том числе экспонатов из частного владения, хранящихся в музеях временно. Подчеркнуто, что согласно действующему законодательству, в каждой федеральной земле произведения искусства и другие культурные ценности, включая библиотеки, должны быть внесены в реестр национальных культурных ценностей. Эти предметы пользуются льготами при налогообложении, их вывоз за пределы ФРГ требует специального разрешения Министерства внутренних дел ФРГ, которое может быть обусловлено рядом ограничений и оговорок. В статье отмечается, что XXI век поставил перед учеными и обществом ФРГ новые вызовы и задачи, которые требуют оперативного, но взвешенного подхода в их решении.

Ключевые слова: Германия, Министерство культуры и СМИ, закон, культурные ценности, коллекции, музеи, аукционы, дискуссии, незаконное перемещение.

Soloshenko V. Cultural Property Protection in the Light of the New Law of FRG 2016.

Preparations for the adoption of the new Law on Cultural Values Protection, its discussion and debates, that seriously puzzled the German Government, and also caused acute criticism from the representatives of the world of art are analyzed. Attention is focused on approaches to the important and quite complex in this regard issue concerning preservation of illegal movement of cultural objects that belong to the cultural heritage of the state. The main purpose of the bill is to enhance the protection of cultural property and effectively combat the illicit trafficking of them. The intentions of the Federal Government to integrate pre-existing laws in the field of cultural values into one law are very important. The main principles of the law in the new edition are protection from being sold overseas collections of state museums, including exhibits from private ownership that are in museums temporarily. It is highlighted that under current legislation, in each federal state of art and other cultural treasures, including libraries, must be entered in the register of national cultural values. These items have privileges in taxation, their export outside Germany requires special permission from the Ministry of Internal Affairs of Germany, which can be stipulated for a number of restrictions and reservations. In the article it is underlined that the XXI century has set new challenges and tasks for German scientists that require operational, but balanced approach in their solution.

Keywords: Germany, the Ministry of Culture and the media, law, cultural values, collections, museums, auctions, debate, illegal movement.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

1. Всесвітня історія

- Алаев Л.Б.** История Востока с древнейших времён до начала XX века / Л.Б. Алаев. – изд. 2-е, испр. и доп. – М.: КРАСАНД, 2014. – 368 с.
- Афанасьев Г.Е.** История Ирландии / Г.Е. Афанасьев. – М.: КРАСАНД, 2014. – 324 с.
- Африка:** история и историки / Отв.ред. А.Б. Давидсон. – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2014. – 447 с.
- Васильев Л.С.** История Востока. В 2-х томах / Л.С. Васильев. – 6-е изд. перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2014. – Том 1. – 2014. – 722 с.; Том 2. – 2014. – 788 с.
- Васильев Л.С.** Всеобщая история. В 6-ти томах / Л.С. Васильев. – 2-е изд. перер. и доп. – М.: КДУ, 2015. –
Том 1.: Древний Восток и Античность. – 518 с.;
Том 2.: Восток и Запад в Средние века. – 538 с.
Том 3.: От Средних веков к Новому времени (XVI-XVIII вв.). – 606 с.
Том 4.: Новое время (XIX в.). – 679 с.
Том 5.: От Нового времени к современности. – 680 с.
Том 6.: Современность и глобальные проблемы человечества. – 714 с.
- Вестад О.А.** Беспокойная империя. Китай и мир с 1750 года / О.А. Вестад; пер. с англ. – М.: Центрополиграф, 2014. – 639 с.
- Всемирная история** / Под ред. Г.В. Поляка, А.Н. Марковой; 3-е изд., перер. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – 887 с.
- Бауэр Сьюзен Уайс.** История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. – М.: АСТ, 2014. – 988 с.
- Бауэр Сьюзен Уайс.** История Средневекового мира: От Константина до первых Крестовых походов / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. – М.: АСТ, 2015. – 990 с.
- Борецкий-Бергфельд Н.П.** История Венгрии в Средние века и Новое время / Н.П. Борецкий-Бергфельд; изд.2-е. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 203 с.
- Борецкий-Бергфельд Н.П.** Колониальная история западноевропейских стран / Н.П. Борецкий-Бергфельд; изд.2-е. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 248 с.
- Буровский А.М.** Европейская цивилизация. 5000 лет в одном томе / А.М. Буровский. – М.: Яуза-каталог, 2014. – 752 с.
- Голиков А.Г.** Методика работы с историческими источниками / А.Г. Голиков, Т.А. Круглова. – М.: Изд.центр Академия, 2014. – 224 с.
- Каменарович И.** Классический Китай / И. Каменарович. – М.: Вече, 2014. – 416 с.

Катюк Г. Израиль, которого не было или подлинная история еврейского народа / Г. Катюк. – М.: Алгоритм, 2014. – 288 с.

Количественные методы в исторических исследованиях. / Под ред. Н.Б. Седунской. – М.: Инфра-М, 2014. – 255 с.

Кьеза Джульетто Глобальная матрица / Джульетто Кьеза, Пино Кабрас. – М.: Трибуна, 2013. – 256 с.

Носовский Г.В. Как было на самом деле. Реконструкция подлинной истории / Г.В. Носовский; А.Т. Фоменко. – М.: АСТ, 2014. – 767 с.

Орлов А.С. и др. Исторический словарь / А.С. Орлов, Н.Г. Георгиева, В.А. Георгиев. – 2-е изд. – М.: Проспект, 2015. – 592 с.

Словарь основных исторических понятий: Избранные статьи в 2-х томах. / Германский исторический ин-т; пер. с нем. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – Т.1. – 2014. – 736 с.; Т.2. – 2014. – 756 с.

2. Міжнародні відносини

Актуальные проблемы Европы: науч.журнал. – М.: РАН ИНИОН, 2014. – № 2: Средиземноморские страны Европы: Тенденции политического и соц.-эконом. развития. – 220 с.

Блищенко В.И. Кризисы и конфликты на постсоветском пространстве / В.И. Блищенко, М.М. Солнцева; МГИМО МИД РФ. – М.: ЗАО изд-во «Аспект Пресс», 2014. – 304 с.

Брутенц К.Н. Великая геополитическая революция / К.Н. Брутенц. – М.: Международные отношения, 2014. – 688 с.

Горбунов К.Г. Терроризм: история и современность / К.Г. Горбунов. – М.: Форум, 2014. – 400 с.

3. Глобалістика

Бабурин С.Н. Глобализация в перспективе устойчивого развития / С.Н. Бабурин, М.А. Мунтян, А.Д. Урсул. – М.: Магистр: ИНФРА-М, 2015. – 496 с.

Глобализация и интеграционные процессы в Азиатско-Тихоокеанском регионе / правовое и экономическое исследование: Монография / И.И. Шувалов, Т.Я. Харбиева, А.Я. Капустин и др. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 332 с.

Еволюція світ-системи глобалізму: Стратегічні імперативи співрозвитку: Монографія / О.Г. Білорус, О.В. Гаврилюк, О.В. Зернецька та ін. – К.: КНЕУ, 2014. – 429 с.

4. Монографії та збірники наукових праць опубліковані

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / Керівник авторського колективу і наук. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченко; Ін-т європейських досліджень НАНУ. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.

Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: Монографія / Керівник авторського колективу і наук. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченко; Ін-т європейських досліджень НАНУ. – К.: УН-т «Україна», 2010. – 405 с.

Україна в Європі: контекст міжнародних відносин: Монографія / Керівник авторського колективу і наук. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченко; Ін-т європейських досліджень НАНУ. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с.

Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: Монографія / Керівник авт.колективу і наук.ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченко; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАНУ». – К.: Фенікс, 2014. – 444 с.

Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора: Монографія / В. Ткаченко. – К.: ВЦ «Академія», 2016. – 256 с.

Жангожа Р. Мультикультуралізм: pro et contra: Монографія / Р. Жангожа. – К.: ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ», 2016. – 208 с.

Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: зб.наук.праць / За заг. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченко; ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ». – К.: Фоліант, 2012. – 466 с.

Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії: За заг. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченко; ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ». – К.: «Фенікс», 2013. – 248 с.

Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення: зб.наук. праць / За заг.ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченко; ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ». – К.: Вид-во «Фенікс», 2013. – 416 с.

Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти, як складова міжнародних відносин: зб.наук.праць / За заг. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченко; ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ». – К.: Фенікс, 2014. – 310 с.

Актуальні проблеми всесвітньої історії: стратегії партнерства і співробітництва в міжнародних відносинах: збірник наук.праць / За заг. ред. к.і.н., доцента С.В. Толстова. – К.: ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ», 2015. – 233 с.

Глобальна периферія в ХХІ ст.: засади, закономірності та умови цивілізаційного ренесансу: зб.наук.праць / За заг. ред. д.і.н., проф. В.К. Гури. – К.: ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ», 2014. – 390 с.

Перша світова війна: історичні долі держав і народів / до 100-річчя від початку Першої світової війни: зб.наук.праць / За заг. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченко. – К.: ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ», 2015. – 352 с.

«Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності: зб.наук. праць / За заг. ред. д.філ.н., проф. П.М. Рудякова; ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ». – К.: Вид-во «Фенікс», 2015. – 564 с.

Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму / країни Азії та Африки: зб. наукових праць / За ред. В.О. Шведа, О.І. Лукаш, Н.Д. Городньої та ін. – К.: ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ», 2015. – 230 с.

Формування взаємовідносин «особа-суспільство-держава» в країнах Центрально-Східної Європи: досвід для України: аналітична доповідь / А.І. Кудряченко, Т.О. Метельова, В.В. Солошенко та ін. – К.: ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ», 2014. – 56 с.

Роль міжнародних організацій у діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь / А.І. Кудряченко, С.В. Толстов, Т.О. Метельова, В.В. Солошенко та ін. – К.: ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАНУ», 2015. – 88 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Дацків Ігор Богданович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Патриляк Іван Казимірович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рєєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, заступник директора Інституту історії України НАН України.

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Толстов Сергій Валеріанович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Швед Вячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Рікако Шіндо – кандидат історичних наук, доцент університету імені Гумбольда (м. Берлін, ФРН).

Хижняк Ігор Антонович – доктор історичних наук, доктор політичних наук професор, академік Української академії політичних наук, головний науковий співробітник відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Datskiv Igor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Ternopil National Economic University.

Zernetska Olga – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Global and Civilization Processes of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Patrylyak Ivan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Dean of Faculty of History of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Reyent Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Deputy Director of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Rozumyk Volodymyr – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Soloshenko Victoria – Ph.D. in History, Associate Professor, Scientific Secretary of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tkachenko Vasyl – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tolstov Sergiy – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of Transatlantic Research of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Shved Vyacheslav – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of History of Asia and Africa of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Rikako Shindo – Ph.D. in History “Humboldt-University in Berlin” (Berlin, Germany).

Igor Khyzhnyak – Doctor of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Political Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЙ В ЖУРНАЛІ

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235-44-99; (097) 946-73-75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Вимоги до оформлення: файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами;
- анотація (резюме) українською, російською та англійською мовами (не менше 900 знаків з пробілами кожна);
- ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- окремим файлом – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail;
- Назва файла статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: `ivanov.doc`). Назва файла з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: `ivanov_avtor.doc`

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

Послідовність розміщення елементів статті: УДК (ліворуч); на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч); назва статті (великими літерами по центру); анотація і ключові слова мовою статті; виклад основного матеріалу статті; джерела та література (нумерація позицій ручна); прізвище, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською).

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади опису наведено на сайті Книжкової палати України (у зразку елементи, виділені напівжирним курсивом, є необов'язковими, їх не потрібно включати до бібліографічного опису).

Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

Обсяг статті – 0,5 ум. друк. арк. (20 тис. знаків з пробілами).

Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень та не пройшли внутрішнє рецензування.

Детальніша інформація щодо умов публікації розміщена на сайті журналу «Проблеми всесвітньої історії» (<http://ivinas.gov.ua>).

Наукове видання

Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1, 2016

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01030,

тел. (044) 235-44-99

Оригінал-макет виготовлено видавництвом «Фенікс»

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 19,01.

Тираж 300.

Зам. №16-245-1

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»

03680, вул. Шутова, 13Б, м. Київ

Св-во суб'єкта видавничої справи ДК №271 від 07.12.2000 р.